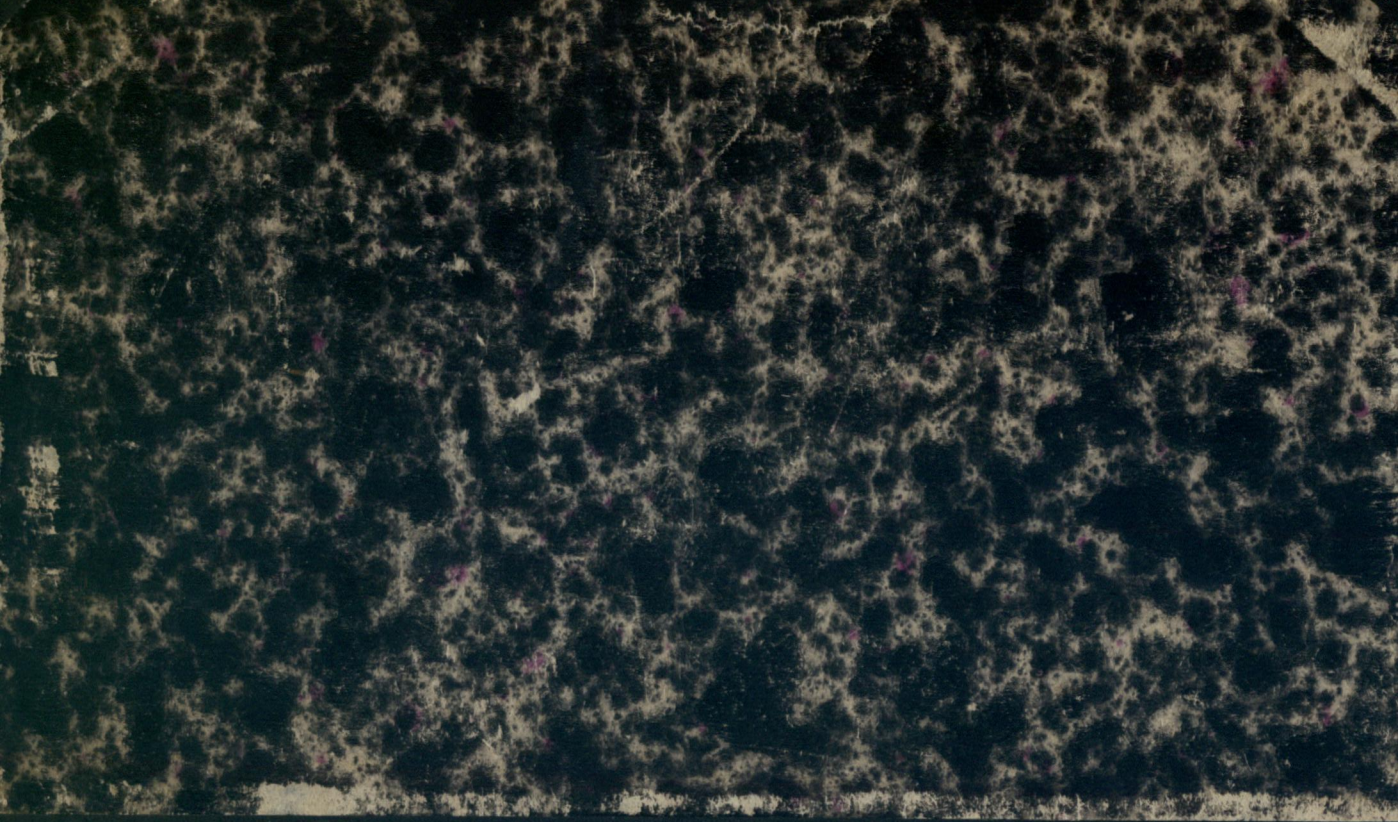

ЛННБ України ім. В. Стефаника
01298165W

ЮРИЙ КЕННАН.

СИБІР.

Переклав **В.**

Виданє Товариства імени Шевченка.

Частина перша.

91.396

ЛЬВІВ 1893.

З друкарні Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

І
И 66272/1-2/2пр.
2р 40к

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ 113262

I.

За росийску границю.

Року 1885 2. Мая я з Жоржем Фростом відплив з Ню-Йорку. Обидва ми вміли говорити по росийски, обидва вже перше звідували Сибір, обидва було принимали удїл в експедициї, що виряжало „Росийско-американьске телєграфне товариство". Тодї вже ми зазнали й скоштували усякої лихої години, які трафляють ся в мандрівцї по Сибірі. Усе потрібне для мандрівки ми мали і мали надїю на усьпіх, хоча і відали добре, яке важке дїло беремо на себе. 20 мая ми вже опинили ся в Петербурзї. Щоб не гаяти дорогої для нас лїтної пори — бо лїто на Сибірі дуже коротке — бажав я не на довго по змозї зупинятись в дорозї, призначаючи на побут в столицї Росиї всього пять днїв. Але, як на лихо, ледве тільки ми приїхали, зайшли свята, і на 10 днїв, що ми їх перебули в Петербурзї, тільки 4 довелось жити з користю.

Як тільки з'явилась змога побачитись з д. Влянталї, секретарем, товаришом мінїстра внутрішних справ, зараз же поквапив ся я показати єму мої рекомендациї й отверто виясувати мету моєї мандрівки. Я сказав єму, що на мою думку, на Сибір та систему заслання багато де чого неправедно нарікали ті, що чи з'умисна, чи з пересуду писали про них небезсторонно; що справедливий опис краю, острогів та рудокопень буде швидче користним, ніж шкідливим для росийского уряду, і що, нарештї я

в письменстві так отверто обороняв уряд, що мене не можно буде підозрівати в бажаню дійти до результатів, які перечили б тому, що я вже сказав попереду. Моя щира промова, здаєть ся, вчинила добре враженє і після розмови з яких 20 мінут сказав Влянґалї, що, само по собі менї дозволить їхати на Сибір, і що він зробить зі свого боку усе, що тільки зможе: дасть від себе і від міністра внутрішних справ рекомендацийні листи до сибірских ґубернаторів. Я спитав єго, чи сї листи відчинять менї двері до острогів, а він одвітував на се якось невиразно, бо сказав, що се залежатиме від місцевих ґубернаторів, але сам він не матиме проти сего нїчого. Я завважав, що менї не хочуть дати carte-blanche, а лишають собі на всякий випадок відому волю вчинків. Прикро се було менї і я заздалегідь добачав ті великі трудности, що нас ждуть, але що ж поробиш. Я не налягав і ми попрощались.

За другим разом д. Влянґалї доручив менї листи, що обіцяв, та радив притьмом зупинитись у Москві, та познайомитись з відомим редактором „Московскихъ Вѣдомостей", Катковим. Таке познайомленє повинен був владнати для мене барон Бюлєр, царский архівар у Москві, і для сего я одержав лист від д. Влянґалїя. Менї було відоме імя Каткова; я трошки тямив, що́ таке сей великий боєць росийского самовластя і цїкавий був зазнайомитись з ним. Але така рада від Влянґалїя походила, очивидячки, від невимовленого їм о́страху, щоб часом я, познайомившись з полїтичними злочинцями, не підпав під їх погубний вплив; такий вплив й бажав він відвернути від мене через авторитетну особу Каткова. Менї сьмішно було слухати таке научуванє: бо погляди я мав на нїгілїстів такі для них неприхильні, що не треба було менї нїяких оборонних заходів супроти зарази.

Надбавши собі фотоґрафічний апарат, книжок, та атласів, загально усего, що треба було, виїхали ми нарештї 31. мая з Петербурґа до Москви; ми

мали з собою що трохи не 50 листів до сибірских вчителїв, інжинїрів та урядників цїлого Сибіру.

В Москві я зараз же кинувсь до барона Бюлєра, що повинен був запізнати мене з Катковим. Але, на жаль, в редакциї „Московских Відомостий“ довідались ми, що Каткова не має в місті й поверне він тільки тижнїв через 2 або 3 Само по собі, чекати єго в Москві не було часу й ми зараз-же по зелїзниці рушили далїй на Нижній Новгород, й приїхали туди в четвер ранком 4. червня.

Чоловікови, що вперше завитає до Нижнього, він здаєть ся чимсь дуже чудним. Трохи не цїлу милю від пристани ви йдете чистими, добре вибрукованими улицями, а по обидва боки їх здіймають ся величезні мурованї будинки; йдете широкими бульварами, що висажені по боках березами та тополями, повз канал з мостами дуже гарними через єго, повз церкви, біржи, готелїв, театру; значить, ви опинили ся в великому та культурному осередку — але тутечки живої твари, руху, що в сему живому притомен — Біг дасть. Порожні улиці та пішоходи (тротуари) поросли травою, на пустих бульварах безпечно висьпівують пташки по деревах, дзвони мовчки та мов сироти висять по дзвіницях, крамниці та склепи усї позачиняні та позамикані на зелїзні засови, й довго здивований мандрівник ходитиме по сему зачарованому царству, незуздрівши анї одних відчинених дверий, нї жадного екві-пажу, що проїжає, нї одної живої душі.

Згадавши, чим відзначаєть ся Нижній Новгород, не зрозумієш, що опинив ся там, де збирають ся ярмарки, такі славні та голосні.

А в часї ярмарку тут зовсїм що инше; річка вкрита цїлим лїсом щогол; в повітрі, повному куряви, йде безугавний свист з пароходів; і беріг, і пристань, і 6000 крамниць ледве вміщають увесь крам — єго всюди повно й коштує він не менше 125,000.000 р ср. А народу, народу! Що дня на мосту, що злучає ярмарок зі старим містом, товпить

ся 60.000 чоловіка; військова музика грає безугавно на бульварі супроти губернаторского дворця найновійші оперетки Офенбаха, а по улицях, куди не глянути, хвилюєть ся величезне людске море.

Щось не имовірне єсть у тому, щоб таке велике місто з усїма відзнаками комфорту, цивілїзації та дїяльности, провадило таке чудне ефимерне житє, похоже на пропасницю з щорічними пароксизмами — то незвичайної дїяльности, то знов завмираня й смерти. Вперше довелось менї побачити отсе чудне місто в фантастичних обставинах. Се було в сїчни в вечері а вечір був ясний й морозило. Місячне холодне промінє осьвітляло порожні улицї, відбиваючись сріблом від дахів та церковних бань; товстий шар снїгу нїчим ще незворушеного лежав по пішоходах, вкриваючи цїлими горами місця по-під стїнами домів, і нїде нї живої душі, нї огню; навіть собаки мовчали. Аж сум огортав, дивлячись на таке велике місто, що було не-то що не залюднене — нї; а в єму або наче всьо померло, або воно було Богом закляте.

Дня 6. червня в неділю вранці сїли ми на пароход братів Каменских й рушили на них Волгою і Камою до Перми, віддаленої від Нижнього Новгороду 1600 клм.

Кажуть, що Ниль створив Єгипет. Теж саме можемо промовити й про Волгу що до східної Росиї. Пливучи 3600 верств від Валдаю до каспійского моря, та досягши нижче від Царицина, 48 верств завширшки, ся ріка відгравала й відграє ролю в істориї та житю країни, відповідно своїй великости. З нею злучений добробит 10 мілїонів людности, вона протїкає по 9 губерниях і на нїй стоять 39 міст, та більше 1000 сїл та місточок. І з естетичного погляду вона може задовольнити усякого, з якого боку не дивитись. Правда, єї лївий беріг низький і зовсїм не цїкавий, але за те правий виявлює з себе щось чудове. Високий, вкритий лїсами, а між ними де-не-де знимають ся до неба то різнобарвні

бані монастирів, то маленькі хутірці або невеличкі села! Часом гори так близенько підходять до берега, що, здаєть ся, от-от вони попадають своїми верхами у воду, а часом вони далеко-далеко відходять, а річка, користуючись простором, до обрію розливаєть ся озером широким.

Трошки нижче за Казаню звернули ми в мутну та бистру Каму. Тут вже все змінилось. Тут все дикше та якесь несвійське, лїс по берегах густїйше та непроглядніїше, сїл та хуторів зовсїм менше. Але за весь час, що ми їхали, погода була така гарна, повітрє таке чисте, таке мягке, та тепле, та сьвіже, що нї разу не заманулось йти до каюти, а всеб сидїв на покладї та дивив ся на дикі, хоть все рїзнородні, береги. Се складало велику осолоду!

Аж ось вже і Перм. Се місто має 32 т. людности і стоїть на лївому березї Ками, всего на всего зі 120 верств від границї Сибіру. Се звичайний российский ґубернияльний ґо́род і хоть трошки чистїйший, та якось на погляд простїйший від Нижнього, але що до місцевости та архітектури то вже зовсїм не те. Тут вперше довело ся познайомитись з российскою полїцией, і хоть сей випадок трошки навіть сьмішний, але варто про єго оповісти, бо він як найкрашче ілюструє те підозріванє, з яким полїция дивить ся на чужоземцїв на сему великому шляху засланя, ту необмежну власть на арести та труси, яку має росийска полїция по тих краях.

Того дня, як ми приїхали, над вечір ми з п. Фростом рушили до високого горба на східному боцї міста, бажаючи зрисувати де-які гарні місця. На дорозї як раз стояв острог місцевий і він нас дуже зацїкавив, бо ми вперше єго бачили, та ще як раз на шляху сибірскому — от ми й зупинили ся біля єго. Тодї вже, як прийшли дальше, зауважали ми, ще до горба ще далеко, а час вже пізний — от і поклали собі вернутись і знов пройшли коло острогу. На другий день ранком ми знов рушили до горба сеюж дорогою, бо лїпшої не відали і знов

проходили біля того нещасного острогу. Скінчивши рисувати так годин через дві рушили ми назад, коли на майдані по за острогом бачимо їдуть дві дрожки з 4 офіцирами, узброєними наче на війну. Перші дрожки минули нас, тільки добродії, що сидїли на них, проїзджаючи, пильно додивлялись до нас. Другі зупинились не доїзджаючи, і двоє воєнних, злїзши з дрожок, почали якось незвичайно ходити навкруги: спершу вони відійшли оден від другого кроків на 60, а потім почали сходитись, прямуючи до нас. Оглянувшись я зауважав, що й перші дрожки зупинились, а ті що на них сидїли, теж ідуть до нас. Менї ще тоді була невідома унїформа росийских жандарів та полїциянтів і я не звернув спочатку на сих воєнних жадної уваги; але раптом стало менї на розум — чи не полицейскі се, і чи не підозрівають чого небудь вони. І справдї ледве тільки сї добродії підішли до нас, зараз же оден між ними, чоловік лїт 30, вродливий на погляд, вклонившись промовив; „А дозвольте спитати — хто ви такі?“ „Се можно — відповів я — ми мандрівники з Америки.“ „Коли ви прибули до Перми?“ „Учора.“ „Звідкіля прибули?“ „З Нижнього Новгороду.“ „А куди їдете?“ „На Сибір.“ „Еге! на Сибір! Чого-ж се туди їдете, дозвольте запитати. Певно маєте що небудь на метї? Яка-ж се мета?“ Я вияснював єму, що американьскі мандрівники залюбки мандрують маючи на метї звичайно — знайомитись з новими країнами та народами; взагалї „познаваня усяких місць.“ Тут вже офіцир відразу показав, що він незадоволений відповідю, бо почав закидати мене питанями безлїч, очевидячки бажаючи як небудь піймати на слові, „з якої речи ми прямуємо в таку далеку країну, як от Сибір!“ Нарештї він запитав: „Учора Ви проходили біля острогу?“ „Авжеж!“ „А з якої речи Ви проходили?“ Я єму оповів. „Ви дуже пильно додивлялись до острогу?“ „Еге!“ „Для чого се?“ Я знов єму відповів. „Аджеж ви не дійшли до горба? Трошки пройшовши — ви

вернулись? Проходячи ж і туди і назад усю увагу ви звертали на острог. Сегодні вранці, знов теж саме. Чого-ж се так пильно було придивлятись?" Зрозумівши тепер що й до чого, в чому нас підозрівають, я не вдержав ся, щоб не осьміхнутись, але осьміх мій не викликав нїякого відгуку — усї чотири офіцири були суворі і сериозні. Очевидячки щось злочинне вбачало ся їм в нашій цїкавости що до острогу. Знов я почав вияснювати їм На останку офіцир-жандар, якого не задовольнили мої відповіді (певно він гадав що се „бали") промовив до мене вже просто. „А кете лишень менї ваші пашпорти." На відповідь, що „наші пашпорти в готелї" — він вже просто сказав, що арештує нас до того часу, поки не вневнить ся, що ми за люди. Нас розлучили — Фроста посадовили на одній дрожцї під догляд офіцира-жандара, а мене на другій до сивого офіцира-поліцая — певно до поліцмейстра — і так ми рушили ми до готелю. Очевидячки — на нас дивились яко на політичних злочинців, що приїхали до Перми визволяти когось між замкненими в острозї, і ось ледве тільки я ввічливо почав запрошувати сторожів наших на кватиру, частувати їх цигарами та чаєм, поки вони переглядати-муть наші папери, офіцир-жандар дививсь на мене так, начеб я був заступником якоїсь невідомої породи диких звірів, що ще не списані по книжках і переховують в собі невідомий ще хист до лиха та злочиньства. Чомусь наші пашпорти не задовольнили. Тодї вже треба було вжити радикального способу і я виняв лист мінїстра внутрішних справ. Лист одразу скінчив комедію підозрівань. Ледве почав жандар читати його; зараз-же почервонїв-почервонїв. Після сего поговоривши недовго зі своїм товаришом, він наблизивсь до мене трошки збентежений і промовив, що має надїю, що ми вибачимо йому оте „нещасливе непорозумінє"; він казав, що нас узяли за якихсь двох нїмецких (?) злочинцїв, яких вони відшукують, а затримуючи нас вони чинили свій обо-

вязок. Він має надїю, що відносно нас, нї в чому не були зрушені правила ввічливости та доброго виховання і нарештї казав, що ми б зробили для них велике задоволенє, якби подали їм руки на ознаку того, що ся „неподобна помилка“ не кине після себе лихого та неприхильного почутя. Після сего ми торжественно дали одно одному руки і таким чином розлучились. — Сей нїкчемний випадок, що так ярко малює полїцийні порядки, однак же здавсь менї поганим пророкуванєм на будуче. Коли вже тутечки арештували нас, ще за 190 миль від Сибіру, і тільки за те, що ми з окола додивлялись до острогу з цїкавостю, то щож чекає нас далїй, коли ми почнемо свою працю справжне?

В четвер о $9^1/_2$ год. вечером, 11 червня виїхали ми з Перми желїзницею уральскою до Екатеринбурга. Утомлені послїдними пригодами подорожи поснули ми кріпким оживляючим сном та не збудили ся аж о 8 годинї рано на станциї Бісьор. День був гарний, сьвіжа воня з живичних лїсів і з цьвітів стояла в воздусї, в березових гаях ковала зазуля, ранне лїто виступило в цїлим своїм чарі і повній красї. На цїлій лїнії желїзничій занимав ся Фрост ботанїкою і подибував то альпейскі рожі, то братчики, то фіялки то многі инші менї невідомі цьвіти. Почавши від Бісьору пяла ся желїзниця раз-у-раз по лїсистих горбках або мчала ся густими сосновими борами, де ще не ступала нога людска; деколи їхали ми по над ріками, де сидїли сотки жінок і мужчин перемиваючи золотоносний пісок; ту і там манили наші очи прекрасні гаї і діброви з мальовничими групами срібних берез. А всюди богато цьвітів: конвалїй, рож, фіялків, суниць а всї луги — се один безконечний калейдоскоп цьвітів. Чимало здивовала нас так добре збудована, знаменита а майже виставно удержувана, желїзниця в сїй гірскій, дикій околици на всхідних кранцях европейскої Росиї. Будинки желїзничі між Пермою а Екатеринбургом належать до

найкрасших в цїлій Росиї а ваґони могуть іти на в заводи о першеньство з першорядними росийскими. Двірцї, маґазини, навіть будки, всьо то викінчене вельми старанно, навіть віддаль на стовпах милевих украшена гарною пестрою мозаїкою. Станциія Нижний Таґіль на азійскій сторонї Уралю, де ми задержали ся через пів години на обід, могла би принести честь першорядним желїзницям. Масивно збудований дворець, 100 стіп довгий а 20 стіп широкий, з критим пероном, желїзним мальованим дахом, окружений прекрасним парком, з травниками, кльомбами, переповненими пахучими цьвітами; а серед срібних беріз було чути шум до гори бючої фонтани. Поміст в їдальни був дуже штучно укладаний, стїни до половини шальовані дубовими досками а дальше у горі криті тапетами дубової барви, стеля була гарно мальована. На столї обідовим, накритим наче снїг білою скатертю, стояла дібрана порцеляна, чудова застава столова, вазони з китицями цьвітів а в додатку акваріюм. Крім майстерски різьблених крісел, що докола стола були розставлені, був там ще дорогий годиник і бронзова піч. Служба була одягнена без догани а кухарі, цїлком біло убрані, мали на голові білу чотирогранну шапочку Без найменшої пересади можна зачислити сю їдальню до найвиставнїйших, які де небудь в сьвітї стрічають ся, а коли ще подано смачний обід з чотирох страв на гарній заставі, тодї сам собі не міг я повірити, що я вже за Уралем на азійскій сторонї. Була то справдї послїдна наша стріча з розкошним богацтвом цивілїзованого сьвіта, бо за час довгомісячної, тяжкої подорожи не бачили ми вже більше желїзницї.

Вечером в пятницю 12 червня приїхали ми до Екатеринбурга, на всхідним спадї Уралю, до 150 миль англ. віддаленого від границї сибірскої.

II.

Від Екатеринбурга до Семипалатинска.

В Екатеринбурзї мусїли ми залишити на довго звичайний шлях осьвічених країв, щоб почати сливе безкраю мандрівку 12800 кільометрів на конях, себто почтою. Варто туг добути подорожню і тодї можна переїхати увесь Сибір аж до краю, проїзджаючи по 12 верств на годину та міняючи коней по станциях, одлеглих одна від одної на 25—30 верств. До подорожи служить тутечки тарантас. Тарантас есть такий віз на 4 колесах, зроблений аби як, з верхом шкуряним від дощу; в серединї в нему порожно і сїсти нї на чому — треба як-так моститись. Дня 16 липця, маючи в руках подорожню, ми на станциї вибрали собі тарантас, намостили у середину свою поклажу а зверху подушки і посїдали, як могли; сивобородий машталїр зібравши у руки віжки, свиснув, нйокнув і ми рушили з Екатеринбурга; тільки 2 дзвінки раз-у-раз дзеленкали під дугою. Отак опинились ми нарештї на відомому „великому сибірскому шляху“, що простяг ся на 4800 верств до початків Амуру. Одразу мандрівка і задовольняла і научала. Як би ми ще мали гадку, що Сибїр — се пустиня — холодна, дика — то швидко мусїливб змінити такий погляд, зустрічаючи раз-у-раз по шляху довгі валки возів, що прямували в Росию. Такі валки складають характерну рису Сибірского шляху. Се цїлий ряд возів в однокінь, налаштованих клажею, накритих рогожами і при-

чеплених одні до одного налигачем. В иншій валцї буває 50—100 возів і вона простягаєть ся часом трохи не на верству. Меньш ніж за дві години я начислив 538 возів, а за день зустріли ми їх 1445. Сего доволі, здається, щоб упевнитись, що Сибір не пустиня. Над вечір валки почали розташовуватись на ночліг зараз біля дороги і ми через кожду $1^1/_2$ – $2^1/_2$ верстви проїздили біля таких ночлижеників: де небудь попід лїсом навкруги стояли вози, а посеред їх біля огнища 10—20 погоничів, а далї попутані конї. Суворий завжди зелений лїс, з низу осьвітлений огнем кострища а в горі темний; чорні та червоні рембрантовскі риси возів і купка людей в довгих одежах, червоних та синих сорочках, що пють чай навкруги веселого огню, те все складало такий малюнок, що ми ще нїколи не бачили — чисто росийский малюнок. Їхали ми нїде не зупиняючись і день і ніч, і тільки по станциях перепрягали коней, проїзджали по 15—20 верств на годину. Понад дорогою часто простягались села і великі і маленькі, але усї на одну подобу. Всї вони простягались одною улицею, якіб не були довгі (одна на 8 верств вздовж дороги). Хати зовсїм одностайні, тільки одна меньша друга більша а все село безпремінно обгорожене, а при початку й кінци села хатина царинного дїда. Царинний дїд — се звичайно недужий чоловік, і часом калїка, здебільши засланець; він повинен берегти, щоб ворота були зачинені та скотина не йшла у лїс. Одержує дїд 3—4 р. на місяць від громади та сяк-так і живе з дня на день в халупі або землянцї. Дальше почали прокидатись „етапи“ та арештанскі партиї — се друга характерна риса сибірского шляху. Але тут я поки що не зупинятимусь над їх дорожним житєм, бо до самого Томску менї не довелось мандрувати вкупі з ними. Нарештї на другий день ми переїхали сибірску границю. Їхали ми великим лїсом між станциями Марковою та Тюменьскою, аж ось машталїр зупинив коней та обевнувшись до нас про-

мовив: „се границя!“ Ми станули. Біля дороги стояв некрасний цегляний стовп, а по обідва боки на ёму герби Пермскої та Тобольскої губернії. Се й був сибірский межевий стовп. Нїякий инший стовп від Петербургу до Тихого океану, та певно нїякий инший стовп на цїлому сьвітї, не викликає у чоловіка більше важких думок, такої сумної та болячої цїкавости, як отой плюгавенький та мало прикмітний стовп, бо певно нї один не бачив більш страждань, нї один не пропускав біля себе більшого числа людей з пошарпаним серцем та з занївеченим житєм. Тутечки на віки прощались з відчиною, друзями, домівкою сотки тисяч вигнанців — чоловіків, жінок, та дїтей, князїв, дворян та мужиків. Від року 1878 тут пройшло більше над 178 тис. вигнанців, а з початку віку більше над пів мілїона. Стовп сей стоїть як раз на серединї між двома етапами і кожна партия на кілька хвилин зупиняється тут, щоб відпочати та в останне попрощатись. Росийский мужик, навіт злочинця, переховує в душі велику прихильність до рідної землї. — Які мусять, що розривають душу, сцени поставати тут навкруги сего стовпа, коли партия, під морозом та снїгом пізної осени, шле останній привіт матері-відчинї. Инші радїють, инші на вколїшках, обернувшись обличем до Росиї, у хусточку беруть жмінъку рідної землї, инші шепчучи цїлують холодний камінь виливаючи в сему поцїлунку увесь свій жаль, усю ваготу розлуки на віки. Але раптом дасть ся чути: „стройсь“ — „марш“ — і товпа в сїрих халатах, брезкаючи кайданами, посьпішаєть ся, втираючи слези, стати на місци і рушає далїй, а навкруги блищать штики. Тодї, як ми проїздили тутечки через границю, на стовпі були пощищувані написи, але всеж таки можна було де-що й прочитати. В одному куточку я прочитав: „Прощай Мариє!“ Хто писав се? Хто була ся Мария? невідомо. Може вигнанцеви, що надрапав оте привитанє, в Мариї скупляв ся увесь

сьвіт? Може покидаючи Росию він покидав не саму тільки вітчину та приятелїв, але й коханє... Вирвавши на спомин біля стовпа кільки квіток ми, по черзї, промовили Европі бувай здорова, змостились на тарантас та й рушили дальш — вже Сибіром.

Прямували ми до Томска через иртишскі степи а потім на Омск, Семипалатинск та Барнаул. Правда сей шлях був довжений та скрутнїйший нїж звичайний, сибірский шлях, але для нас він мав велику перевагу. Сим шляхом ми мусїли проїхати через більше культурні части Тобольскої та Томскої губернії; тут переважно були поселені місцеві полїтичні засланцї; тут менї доводилось познайомитись з магометанским Семипалатинском та з Киргизами; тутечки нарештї я побачив відомий Алтай, про який яко про „Сибірску Швейцарию", оповідали росийскі офіцери. Але вибрав я сей шлях переважно ось через що. Міністер внутрішних справ гадаючи, що я прямувати му звичайним шляхом, перестеріг місцеві власти про те, що ми проїздитимем і певно наказав, як і що робити на сей випадок. Які були сї накази — я й доси невідаю, але вони чекали нас скрізь. Про се довідавсь я в Тюменї, а вважаючи на те, що такі накази загрожували нам пошкодити що до моїх замірів, особливо в питаню про полїтичне заслане, я волїв звернути на инший шлях, де нас не чекали і де, значить, нам не перешкодили б. Так воно й сталось. Я проїхав там, де полїтичні засланцї більше нїж де инде користувались волею, де можна було з ними легко знаємитись, де жадний наказ не перешкоджував нам в наших вчинках, але в додаток ще й губернатор був людский та лїберальний чоловік. Отак-то 30 червня ми й звернули з Тюменя на Омск. Я вже згадував про те, який устрій має росийска почта. Вона зовсїм відрізняється від устрою европейских дилїжансів. По Сибіру нема того, щоб визначені були години, коли можна їхати

або де треба зупинятись та чекати, або щоб була яка небудь залежність від инших мандрівників. Вам вільно їхати, коли хочете, чи куди хочете, аби тільки була почта; зупинятись тоже можна, де завгодно. Ви зовсім незалежні у своїх вчинках. Крім сих вигод ще й те варто зауважати, що їзда дешево коштує. Часом аж соромно буває за яких небудь 60 центів серед бурхливої ночи розбуджувати машталїра, а він за сю платню мусить трема кіньми вести 30 верств. Однакже яка ні мала ота плата, а й вона здається для сибірских мужиків до заздрости. А мужики поруч з почтою казенною складають свою власну „вільних“ або „дружків“. Недоїзджає ще до села той, що везе, а зараз обертаєть ся до вас з питанєм: „а куда везти — чи на станцию, чи до дружка“? Частїйше буває так, що до „дружка“, бо вільні коні лїпше содержують ся, а вільні звощики лїпше й швидче возуть.

Перші дні нашої подорожи не були дуже цїкавими. Стояла негідь, дорога була кальна і важка а безугавна їзда, без відпочинку й сливе не спавши, дуже знесилювала і зовсїм понївечила нас. Той, хто не смакував сеї дороги, не може собі увобразити такого повного муки стану, до якого можна дійти, коли їхати без відпочинку. А щоб звикнути спати на возї, то треба наперед їздити цїлі роки по Росиї. Отож як проїхали ми 320 верстів від Тюменя до Ишиму в протязї 35 годин, то відпочили 4-го дня, бо на тїлї не лишило ся місця живого; ледве здобували сили, щоб злазити по станциях з воза. Минувши Ишим спіткали ми ледве чи не одину розривку. Верств за 4 від міста зуздріли ми якийсь гурт народу. Наближившись ми розгледїли, в чому тут дїло. Товпа людей без шапок, місячи гразюку та вївечучись по дорозї, йшла на зустріч. По серединї було густїйше; несли корогви, якісь високі лїхтарні з засьвіченими сьвічками, важкі хрести, а як раз по середині на довгих дручках несли якусь икону в важкій золотїй рамі. По переду ішов

старенький піп, навкруги єго диякони, усї в ризах. Цїлий гурт висьпівував церковні гимни, переголошуючи одно одного та давлячи, аби протиснутись як найближче до образа.

Ми сего з роду не бачили і нїчого нерозуміли. Менї видалось, що мене якимсь чудом перенесло в XI вік а передо мною йде гурт отих христян-хрестоносцїв, що колись то під впливом натхненого Петра Пустельника з хрестами, коругвами та сьвятими сьпівами йшли відвойовувати Христову домовину: „Що се таке, як вам здаєть ся?" спитав я мастера Фростера.

„Нїчогісенько не розумію, одвітував сей; се видячки церковна процесия, але що вона робить тут — не розумію, зовсїм нерозумію". Як все зникло і навіть сьпіви втихли обернулись ми до машталїра, щоб він розсказав, що се таке. Довго мучились ми роспитуючи, а на рештї тільки вже зрозуміли, про що тутечки йшло. В Ишимі єсть стара икона, а всї єї мають за чудовну. Так отсе, щоб кожен міг користуватись єї доброчинством, в відомий час носять сю икону по сусїдних селах з великою помпою. Тепер несли икону у місто або як промовив звощик: „Богородиця тепереньки вертала до дому".

Ми зовсїм були знесилені, треба було відпочнути. Степ, вкритий квітками, змінив ся на оброблене поле, але скільки я не придивляв ся, нїде не можна було зуздріти нї огорожи, нї хатини, нї чого иншого, що вказує, що село близко і до якого належали сї поля. Аж ось машталїр стрепенув ся, забрав віжки до рук, махнув батогом по всїх трех конях тай крикнув несамовитим голосом: „Гей-а-а-а!". Звиклі коні рванули одразу та кинулись так швидко по дорозї, що ми ледве всидїли на возї; кидало нас з одного боку на другий. Очевидячки село було недалеко. Сибирські коні тільки за пів милї від станциї доводять чого вони варті. Ледве не відкусивши собі язика кричав я, яко мога, зво-

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА АН УРСР № 113262

щикови: „легше, стій“ — все було даремно. І ямщик і коні відали, що се останне намагане і бажали виповнити свій обовязок. Коні як скажені мчали, а звощик ляскаючи батогом додавав ще й голосом. Не було змоги зупинити єго і ми вже мусїли сцїпивши зуби та замкнувши очи віддати себе на Божу волю. Тарантас підскакував та закидав нас грудами гразюки. Ось і царина, ось і царинний дїд з червоними очима та з білою бородою. Він нагадав менї Rip Van Wincle'a після 20 років спаня. Жалко, що не можна було запинитись та зробити фотографію з того дикого обображеня та занехаяня. Дїд скидає з голови щось подібне до шапки і вклоняється. Але ми миттю летимо поуз єго і він зникає. Ось і стови з написом: деревня Крутая. Від Петербурга 2992 верстви. Від Москви 2526 верств. Домів 42. Душ 97. Ось і село. Звощик завернув круто у двір свого „дружка“ і загукав: запрягай“. Приїзд наш у село — се щось незвичайне — з усїх боків збігаєть ся народ. — Поки роспрягають коней та налагоджують инші, цїлий натови і старих і малих доглядаєть ся до нас з цїкавостю, додивляють ся до рухів наших, до нашого „новомодного“ тарантасу та роспитують у звощика: хто ми та куди їдемо. На решті один лисий та сивий старий одважуєть ся. „Пане, обертаєть ся він до мене — а дозвольте спитати: куда Бог вас несе?“ „До Семипалатинска“ відповідаю я. „А-а-а“ гуде в навтовпі. „Звідкиль їдете“ допитуєть ся старий дїд. „З Америки“ „А-а“ знов гуде товпа. „Се росийске місто? Америка?“ питає старий. „Америка не місто“ — викликує якийсь білоголовий хлопець: „Сьвіт дїлить ся на 5 частин: Европу, Азию, Африку, Америку та Австралїю. Росия розтягає ся на $^2/_3$ Европи та половину Азиї“ проказує він очевидячки тілько що вивчене. Але дальше вже й єго відомости географичні не сягають. Однакож тут вишукуєть ся такий чоловік, що бував в Омску тодї, коли провозили через місто тих, що заги-

нули в експедиції Жанети. Сей чоловік береть ся вияснювати усїм справу і промавляє, що „Американцї — се самий найрозумнїйший народ у сьвітї і тільки вони й плавають по крижаному морю". Якийсь дїд бажаючи заступитись за Росиян промовляє, що й Росияне, хоть може й не такі розумні, як Американцї, — теж добрі мореходи на північних водах. Тут починаєть ся горяча суперечка про північні мандрівки... Але коней вже запрягли, машталїр вже всїв на козла і ми рушаємо з села з дзеленьканєм звінка по грязї. От з такими одностайними випадками та спітканями й провожанями по станциях ми доїхали нарештї до Омска.

Омск — се скарбове місто з 30 тис. людности і нїчим не відрізняєть ся від инших. Не має він — ні газети, ні бїблїотеки, а одна половина мешканців одягнена в скарбову муницію управляє другою. Відношеня сих обох половин добре характеризував один розумний та чесний урядник з сего урядничого міста, що дуже став нам користним своїми відомостями, коли промовив на виїздї: „Добр. Кенане, коли ви схочете назвати мене на імя в вашій книзї не називайте мене добрим чоловіком". „Але з якоїж речи, Господи, мій Боже!" „Бо менї здаєть ся, що книжка ваша не до смаку буде урядови; а коли ви вимовите про мене що небудь добре, то я зароблю на горіхи від начальства. Може се вам не подобає ся, але прошу вас, зробіть так, як я прошу".

В Омску ми мало що бачили, коли не числити невеличкого музея в місцевому віддїлї Географічного товариства та бідної кольонії карних засланців біля міста. Я дуже бажав побачити острог, де Достоєвский перебув стільки років свого житя і де єго двічи било, але менї відповіли, що сей острог вже давно зруйновано. Менї недивно, що урядови личило зрівняти з землею навіть слїди стїн, що були сьвідками усїх страхів та гадостий, які обображені в „Записках з мертвого дома". Ще

в Омску був один остров, якийб варто було оглядїти, але губернатор так неввічливо приняв нас що навіть не попросив нас сїдати у своїй канцелярії.

Від Омска до Семипалатинска їхали ми вздовж річки Иртишу степами. По сих степах кочують Киргизи, а понад берегом по селах заселені козаки Сї села вражають дуже приємно через свій статок, через охайність та через зеленість садів та городів. Година була суха та скварна. Тут вже були переважно піски до самого Семипалатинска, через що Росияне обзивають єго „чортовою пісчаною дїркою". В городї 15 т. людности Росиян, Татарів та Киргизів. Він розлягає ся на правому березї Иртишу від Тюменя 1450 верст Се адмінїстративний центр і осередок місцевої промисленности та крамарства, дякуючи тому, що він як раз стоїть на караванному шляху до Ташкенту та до центральної Азиї. Окільна країна переважно пастуска, бо з числа 547.000 людности 49.700 номади. Тутечки добувають 45.000 міди, 370 т. фунтів тютюну і більше над 12,000 000 бушлїв зерна. На 11 ярмарках обертаєть ся трошки не 100.000 фунтів стер. гроший і що року з Семипалатинска вирушує 40 50 карававів по різних місцях Монголії та середньої Азії перевозячи краму на 150—200 тисяч. фунт. штерл.

Маючи такі рахунки, чи треба доводити ще більше, що Сибір не уся померла пустиня. Тютюн не росте коло полюсів а верблюди не таке бидло, якого вживають Ескимоси. Коли ми з Фростом ще й гадали так, то доволї було пройти по місту, щоб переконатись в иншому зовсїм. На термометрі було 90° Фаренгейта у тїни при вітрі а мешканцї мовили, що день не дуже теплий, а навіть холодний.

У недїлю вранцї ми рушили з візитою до губернатора Цеклиньского. Я показав єму свої рекомендацийні листи від мінїстра і зуздрів з задоволенєм, що губернатора ще нїхто не перестерегав про наш приїзд. Він витав нас дуже ласкаво, до-

зволив оглядіти місцевий острог, обіцяв дати нам полїцмейстра яко ціцероне та на виїзд наш приготовити до своїх підлеглих урядників теж рекомендацийні листи. Від губернатора пішли ми до публичної бібліотеки міетової. Тут був невеличкий антропольогичний музей, читальня, а в нїй усї російскі газети та часописи, а надто ще більше 1000 томів книжок. Мене дуже задивувало, коли я знайшов таких авторів як: Спенсер, Бокле, Міль, Тен, Тейлор, Дарвін, Тиндаль, Меккенсіе, або романи Скота, Діккенса, Трольопа, Поє та Брет-Гарта. Особливо дуже добрий був віддїл полїтичної економії. З сего часу я дуже спочутно почав стосуватись до міста.

III.

Спіткане з політичними засланцями.

Перше спіткане з засланцями моє склало ся зовсїм випадково і сему випадкови допоміг, сьмішно казати, місцевий урядник. В Семипалатинску перша сливе моя знаємість була з д. П., чоловіком осьвіченим; він займав доволї значну посаду і мене зазнаємили з ним, яко з чоловіком, що добре знає Сибір і степову область, і через се може бути дуже користним в нашій справі. Вже одразу П. справив на мене добре вражене, яко чоловік сьвітлий, гуманний й лїберальний, але я нїколи не дотикав ся в розмові до питаня про полїтичних засланців. Ще в Петербурзї мене застерегали, що начальство подивить ся дуже неприязно, коли ми почнемо дотикатись до деяких горячих питань та поквапимо ся познайомитись особисто з заступниками полїтичних вигнанців. Тодї ще я не відав, що серед урядовців під официальною поверховностю може трафить ся часто симпатия до полїтичнних злочинців, і менї нїколи і в голові не клало ся знаємити ся з останними за помочею перших.

Одного разу серед жвавої розмови про Америку П. повернув круто розмову про инше зовсїм. Він мовив:

„Д. Кеннане, чи ви нїколи не звертали уваги на незвичайний рух молодежи до Сибіру?“

Я спочатку не зрозумів питаня й одповів, що нї — не звертав уваги; але може я не зовсїм зрозумів, про що закидає д. П.

„Мовлю я про силу молодежи, чоловіків та жінок, що тепер так і плинуть на Сибір з Росиї. Сей рух, менї здаєть ся, — повинен би звернути на себе вашу увагу".

Тон серьозний та значний, з яким промовив сї слова П. начеб то мацаючи грунт, змусив мене зрозуміти, про яку молодїж говорить він. Але я памятав, що П., офіцер росийскої служби і для того відповідав обережно, кажучи, що де-що я чував про той рух, але сам особисто не мав випадку й змоги спостерегати єго.

„Здаєть ся менї — мовив далїй д. П. дивлячись пильно на мене, — що се надзвичайна суспільна проява, яка натурально повиннаб зупинити на собі увагу чужоземця."

На се я відповів, що само по собі, для мене цїкаві прояви росийского житя, що, якби я мав більше відомостий про те, про що веде ся річ, то без сумніву звернув би увагу, як треба, на оту прояву.

„Богато проміж сих людей, мовив П., люде прикметні: чоловіки з унїверситетскою осьвітою, а жіноцтво має характер міцний."

„Єге, відповів я; доводилось менї про се чувати, й менї здаєть ся, що вартоб було й з познаємитись з ними".

„Не „варто" тільки — одрік П. — Се люде такі, що за инших обставин вони мали б змогу стати в великій пригодї для своєго краю. Дивно менї, чом ви не зацїкавились доси ними".

Отак вела ся розмова де-кільки часу, а обоє ми все чогось оберегались, не виявляючи однодному своїх поглядів, а тільки вистежали одно'дного. Й мова і тон д. П., здавалось менї, виявлювали, що він з цїкавостю та спочутєм стосуєть ся до „молодежи", але, не знаючи мене, нїяк невідважить ся визнати се отверто. Зі свого боку я лякав ся, щоб ся розмова часом не була підходом, що має на метї довідатись від мене, що в мене на думцї в моїй мандрівцї. — Кажуж бо, що я ще не відав, що

між слугами уряду та єго ворогами істнує часом потаємний звязок та симпатия. Нарештї вже я пристав д. П. і просто запитав ся:

„Д. П. Ви кажете про полїтичних засланцїв? Єге?“.

„Авжеж — відповів він — менї здавалось, що ви розумієте, про що йде річ. На мою думку — заслане такого числа росийскої молодежи з рідного краю такі прояви, що повинніб звернути на себе увагу мандрівника“.

„Так-так“. Але деж можна познаємити ся з нею? Менї невідомо, де шукати засланцїв, або як підійти до них? Та ще менї казали, що начальство дивитиметься якось нїяково, коли я поквапю ся знаємитись з засланцями‘.

„Не має нїчого легшого, як спіткати засланцїв, бо в области повно їх, відповів П., — та (здвигаючи плечима), скільки менї відомо, не має нїчого такого, щоб змогло перешкодити вам познаємитись з ними, якби ви сего захотїли. Тут їх чоловіка з 30. Ходять вони по улицях так само, як і инші мешканцї, та я нерозумію справдї, яким робом ви доси їх не зустрічали“.

Після сего розмова стала отвертою й свобідною, — ми вже не квапили ся ошукувати одно одного. Між иншими я виявив д. П. свій погляд на характер „нїгілїстів“ в загалї та й спитав єго:

„Чи вони часом не божевільні фанатики сї нїгілїсти“, чи не дикі вони социальні теоретики, що по всїх усюдах, по всякій країні мусять викликати саму тільки борбу та заворушню?“.

„Є — нї! відповів П. На мій погляд вони зовсїм спокійні люде, та розсудливі. Тут вони не роблять нам нїякого неспокою. Губернатор дивить ся на них зовсїм добре та й в загалї вони зовсїм звичайні люде“. Далї д. П. оповів менї богато — де чого про семипалатинских засланцїв. Було їх тутечки чоловіка з 30 а між ними 4—5 жінок. Заслали їх усїх без суду, а сам мінїстер внутріш-

них справ підписав адміністративний присуд на заслане найменше на 2 роки, а найбільше на 5. Після сроку, коли їх поступоване визнають місцеві власти добрим, то їм дано буде право вернутись на свій кошт до Росиї. А до хто між ними відшукали для себе сяку-таку працю; иншим іде запомога від кревних, а хто вже нї звідкиль не має нїчого, тому дають 6 кар. на місяць, щоб оберегти від голодної смерти — се привільованим, а не привільованим 2. р 60 к. Сї гроші дає уряд.

„Само по собі, мовив П., такої запомоги мало навіть на харч, не кажучи вже про кватиру і т. і., і якби не взаїмна запомога, крутоб їм довелось. Більшість між ними — люде осьвічені і губернатор, що на власні очи бачить усю ваготу їх становища, не забороняє їм працювати, мати уроки, хоть сего не можна дозволяти. Жіноцтво шиє та гаптує — — отак і стулюють кінцї з кінцями. Дозволюють їм і писати і одержувати листи, мати книжки і хоть і истнує над ними догляд полїциї, але не дуже суворий".

„Властиво, за які провини їх заслано? запитав я. — Чи були вони змовцями? чи приймали удїл в душогубстві царя?" „Нї! осьміхнув ся П. Се прямо — неблагонадежні. Де хто належав до заборонених товариств, инші мали заборонені книжки; де-які були знаємі з другими, що були більше небезпечними людьми, а ще инші приймали удїл в унїверситетских заворушнях... Справжних вже злочинцїв засилають далеко та на каторгу. Заслане в степову область се легка кара .."

По такій розмові д. П. підняв ся познаємити мене з місцевими засланцями.

„Ось поїдьмо зараз, — коли хочете, мовив він хоть до д. Лобоновского. Він по части трохи артиста і тепер працює над завісою до театру мійского. Він має у себе збірку сибірских змальованих місцевостий — варто вам подивитись на неї".

„О, се так — відповів я — малюнки моя слаба

сторона а надто що й знаюсь я на завісах. Чи нїгїлїста, чи артиста ваш знаємець, а мушу єго бачити".

Дуже менї трудно тепереньки згадати докладно те обображенє, яке я складав собі про росийских злочинців полїтичних перед знаємостю з ними, так змінило ся особисте спостереженє та доглядане до них. Сподївавсь я бачити, згадую я, насуплених, незрозумілих оригіналів, з деякою осьвітою, з великою фанатичною відвагою, з безмежною вдачею саможертви, але з зовсїм дуросьвітним та фантастичним обображенєм собі уряду та суспільної організації, без нїякого слїду того, що ми американцї звемо „Lard common sens". Гадав я, що між ними не знайдеш більше спільних ідей, як між мною та анархистом — на вид Louis Linqua. Хоть і поклав собі я додивлятись до них безсторонно, до їх становища та до їх справи, однакже певен був, що через особисту знаємість не зміняться мої погляди на них. Навіть після розмови з П. гадав я зуздріти в Лобоновскому традиционний образ „нїгілїсти" — себ-то чоловіка з довгим волосєм та несамовитим поглядом, що одразу почне довге без звязку оповіданє про власні образи та страждане і оголосить усякий уряд самовластєм та зараз же вимагатиме від мене того, що б я одобрив замордованє Олександра II

Ледве встиг д. П. відчинити двері до кватири д. Лобоновского, зуздрів я єго серед хати перед дужим полотном з фарбами та пензлем у руцї. Єго крепка постать була дуже складна, а обходженє — джентельменске. Він виявлював гарний зразок з себе росийского білявого чоловіка. з блакитними очима, русявим, підстриженим волосєм, що кучерявили ся якось по дитятечи на лобі, та з бородою округлою, що додавала єго голові якусь мужну вартість. Єго отвертий та добрий вид кинувсь менї у очи яко вид сердечного, імпульзивного, а в купі з сим міцного й урівноваженого чоловіка. Одно слово зуздрів я

те, чого зовсїм не чекав. Спіткав нас д. Лобоновский приязно, звичайно, та зараз же принїс власні рисунки та етюди. Видати по них було дїло не вправної руки, але доказ сили та певности дійсности виступав зовсїм ясно. Ми недоторкувались в першій нашій розмові до полїтичних питань а більше розмавляли про малюнки. Д. Лобоновский оповідав менї: де та при яких обставинах доводилось єму рисувати, про свою мандрівку на Сибір нехота, але зумів усе так оповісти, начеб з власної волї їхав, і якби не те, що инодї здавав ся на остроги та етапи, то нї з чого б я і не довідав ся, що передо мною „нїгілїста". Обходженє єго було просте та спокійне і він тактовно завсїгди дотикав ся до тем в розмові, що були близькі. Мусїв він зауважати, що я доглядаюсь; — я ж перед собою мав перший зразок цїкавого типу — але нї через що не виявив, що помічає се і тримав себе по джентельменски, яко чоловік добре вихований, спокійний, що зможе орудувати собою. Прощаючись він запросив мене та Фроста на вечірку. „До мене зберуть ся де хто з товаришів" додав він.

„А що, запитав мене, ледве ми вийшли з хати, д. П.? Як гадаєте про сего „нїгілїсту?" „Він чинить гарне враженє, одвітував я — инші схожі з ним?".

„Не зовсїм. Але — взагалї — усї вони добрячі люде. Тутечки ви познаємитесь з Леонтєвим, — він працює у тутешнього судїї М. та вкупі зним працює над антропольогичними розслїдками серед Киргизів. Цїкаві люде — обідва вони".

Указкою д. П. я само по собі скористував ся і ледве ми розлучились, зараз же я рушив з візитою до д. М., як чоловік, якого цїкавлять киргизкі звичаї. Д М був дуже задоволений, здаєть ся через те, що вбачив у менї товариша по зброї, залюбки дозволив менї навідувати ся до антропольогичного музею — де він був директором між иншими та зараз же познаємив зі своїм секретарем д. Леон-

тєвим, що, казав М. „спеціально працює над справою і може бути для мене дуже користним". Се був дуже красний молодик років 25, з русявим волосєм та бородою, з сивими очима, орлиним носом та добре обведеним, твердим підбородєм. Усе на обличю ясувало про наукові нахили, і якби я спіткав єго де небудь у Вашинґтонї, то певно б зачислив єго до молодих вчених Самсоновского Інституту або Национального Музею. Потім я довідав ся, що Леонтєв був син тутешного офіцера, виховував ся у петербурскому пажескому корпусї, пішов потім до унїверситету та на 4 рік перебуваня там єго заслано у Західний Сибір за те, що він мав зносини з замкненим в Петропавловскій фортеци. Сей молодик справив на мене теж дуже добре вражене, хоть обійстє єго більше було формальне та встримливе нїж Лобоновского, а єго відношенє до мене швидче холодне та з характером критичного догляданя. Прийшовши до господи я мусїв визнати, що коли й инші нїгілїсти мають щось подібного до сих двох, то я мушу радикально змінити свій погляд на них. І що до розуму і що до вихованя то Лобоновский та Леонтєв нїчого не стратилиб, якби прирівнювати їх до моїх знаємих з Америки — однолїтків.

О 8. годинї у вечері я та Фрост вже були на кватирі д. Лобоновского. Се була охайна хатина, бідно убрана з голими стїнами та помостом, з простим деревяним ліжком та де-кількома дзигликами. На етажерцї містив ся рядок книжок, а між ними вбачати можна було „Essays" та Principles of psychologie Спенсера і инше. Серед хати стояв чималий непомальований стіл, а на столї лежала розгорнена книжка, що мабуть хазяїн тільки що читав. Се був французкий переклад „Задержанє енергиї" Balfour Stewart'a. І сюди було охайно, але обставини виявляли, що хазяїн не попустить собі нїчого зайвого, нїчого, що навіть нагадує комфорт.

Запитавши про те, куда й чого ми їдемо, д. Лобоновский обернувсь до мене, осьміхаючись шутькома, тай запитав:

„Гадаю, д. Кеннан, яких-то там у себе не чули страховищ про росийских нїгілїстів? „Треба правду казати, — відповідав я — коли чуємо про них, то завжди в звязку з сим, щоб або що небудь висадити в повітрє, або загубити кому небудь душу; думка моя про них була не дуже добра. Саме слово, „нїгілїсти“ розуміють у нас прикладаючи до людей, які і нї в що невірують і поривають ся знищити усякі інституції, які істнують“.

„Нїгілїст старе слово, відповів Лобоновский, і коли єго ще коли небудь можно було прикласти, то тепер воно нїчого і не вияснює і нїчого не промовляє що до росийских революцинерів. Боязно менї, що вам не доведеть ся побачити серед нас „нїгілїстів“ в тому розуміню, яке ви додаєте єму. Певно, що єсть між революцинерами люде розмаїтих поглядів. Єсть такі, що вірують, що террор стає в великій пригодї і дають собі право вживати єго в боротьбі з урядом, але й вони не кваплять ся знищувати усего, що істнує. Кожен між тими залишив би залюбки зброю, якби уряд обернувсь до конституцийних форм та забезпечив Росиї свободу слова та друку, визволив од самовластя, заслань. Доводилось чи нї, вам, читати листи, що писали росийскі революцинери до Олександра III. в тому часї, як він став царем?“ „Нї — чути чув, а не читав“.

„В листї сему доволї отверто викладені мети та намаганя партиї Вона ручить ся, коли цар дасть волю та скличе народне віче, щоб обговорити питанє про форму правлїня, залишити зовсїм террор та не справлятись сїєю зброєю з урядом, який з'явить ся виразом народної волї. Чи можно сказати, що люде, що передкладають оттаку умову, мають потяг знищувати усе, що тільки істнує. Певно вам відомо, що відомість про душегубство вашого президента Гарфільда в „Народній волї“ була оголошена

з чорною обводкою на ознаку смутку та спочутя, і орган сей терористів дуже ганив се душегубство, яко погане в країні, де істнує отвертий суд та вільний друк, і де урядників обирають вільним вибором".

„Сего я не відав" — відповів я. Тут розмова перервала ся, бо прийшли нові гості, трех чоловіків молодих та одна жінка. Молоді люде не мали в своєму обличю нїчого особливого, що кидаєть ся у очи. Один був молодий студент, років 23—24, двоє других інтеліґентні робітники або крестяне; з облича обох, що були типічними росийскими людьми, холодного видно було, що житє та заслане не переливки, що вони придбали чи мало гіркого, і їх придавило житє не аби як. Жінка — д. Дическуло, очивидячки походила з иншої суспільної верстви і встигла переховати в собі більше сьвітлий та веселий настрій. Ій було років 30; — висока, струнка, хоть трохи худерлява, з коротким волосєм чорним, що опадало по плечах, з рухливим та жвавим обличем — вона була, і мабуть не дуже давно, дуже гарною. Тепер обличє було худе, захарчоване, запалене морозом та вітром, важкими умовинами етапного та острожного житя. Одягнена вона була зі смаком та звичайностю в простеньку одїж, облямовану коло шиї та на рукавах білими кружевами. Коли часом при розмові єї лице осьвітлялось внутрішним вогнем — вона здавалась менї справдї дуже гарною та интересною. Вона не виявляла в собі нїчого вданого та ексцентричного, що я чекав спіткати в засланій. Вона говорила швиденько й красно, часом весело реготалась оповідаючи пригоди своєї мандрівки. Природна веселість рівноважила ся в нїй з глибоким чутєм, яке прозоро виступало в оповіданях єї при чулих та сумних подробицях. Я помітив навіть слезу в єї очах, коли вона оповідала менї, як камишоловскі мужики важили ся виявити своє спочуте тодї, коли проходила їх партия: се було як раз на Тройцу і мужики, готуючи етап для полїтичної партиї, гарненько по-

мили закаляні, гнилі стіни та оздобили їх зеленими вітками та полевими цьвітками. О 9 годині д. Лобоновский принїс до хати самовар, що вже кипів, і ми вже навкруги єго коло столу пробалакали цїлий вечір, наче ми були вже приятелями в протязї кількох років. Бесїда йшла про росийский революцийний рух, про заслане, про лїтературу та штуку, про американску полїтику. Дуже вражав мене той встримливий та тверезий тон, з яким сї вигнанцї міркували про суспільні питаня, урядові заданя й свої особисті злі години. Тутечки не можна було помітити нїчогісенько гіркого, нїякого перебільшаня, жадного наміру зупинитись довше на своїй долї, щоб викликати спочутє. Д. Дическуло напр. в часї свого арешту позбулась усего свого майна, більше року сидїла в острозї в Москві а по тім єї заслано без суду у якийсь дикий куточок Акмолиньскої области, звідкиль нарештї єї через киргизский степ перевезено до Семипалатинска. Мусїла певно ся молода жінка, що незвикла нї до чого поганого, пережити чимало горя та важких вражень — ну і щож? В оповіданю своєму вона зовсїм не зупинялась на сему боцї своєї справи, начеб сего зовсїм і не було. Ками половскі мужики зі своїми цьвітами більше звернули на себе єї увагу. В 11 годинї у вечері ми попрощались на добраніч з нашими новими знаємими й вернулись до себе.

Другого дня Лобоновский, Дическуло, Фрост та я рушили за місто гостювати до де-кількох засланцїв, що „перебували на дачі“ себ то просто кажучи порозпинали свої намети попід чистим небом, за дві милї від міста. Жило їх там семеро — а в числї їх троє жінок. Двойко між останними були зовсїм дїти 16 –17 років. Як довело ся їм опинитись на засланю? не розумію зовсїм. Трудно няти віру, щоб де-небудь була така країна, при таких обставинах, щоб можна було в нїй дивитись на дїтей, яко на небезпечних для суспільного супокою або встійности уряду. Вперше я почував якусь

огидливість до росийского уряду тодї, коли я стискав за руки отих дїтей та дивився на дитяче обійсте їх та почервонїлі щички й соромязливість їх.

„Як би я був царем, — промовив я до Фроста. — маючи за плечима армію москалїв та полїцию, та і тодї не міг би спокійно спати з остраху перед сими лякливими дївчатами, покиб їх не вислано куда небудь за 1000 миль, — я б відцурав ся престолу на користь другого кого-небудь більше міцного та меньше лякливого“. Було щось химерне в думцї, що могутний росийский уряд не має сили оборонити себе від ґімназисток доти, доки не вирве їх з посеред семїї та не закине у далеку азиятску пустиню.

Перебули ми цїлїсенький день на отій цїкавій дачі — посеред зелени понад річкою й розлучились, як приятелї Тогож дня у вечері ми пішли до д. Леонтєва, де повинні були зійти ся засланцї, яких ми ще не бачили. У Леонтєва було трошки просторнїйше нїж у Лобоновского, більш же нїчого не було особливого. Я звернув особливо увагу на великий потрет Спенсера, що висїв над ліжком.

Тут було вже все зборище, як ми прийшли. Опріч Лобоновского, п. Дическуло були ще, між иншим, доктор Богомолець, (жінка єго була на каторзї), дві сестри Присицких і ин. Після познакомленя знялася загальна розмова, весела, жвава, на розмаїті теми. Д. Леонтєв оповів історию библїотеки в Семипалатинску та вимовив думку, що вона не тільки ратує засланцїв, але розбуджує розумові інтереси в містї. „Навіть Киргизи мають користь з неї, додав він. Менї відомий один Киргиз старий, на імя Ібрагим Конодай, що навідуєть ся до библїотеки та читає навіть Дрепера й Мілля“. „Се ви мабуть шуткуєте!“ кинув слово веселий студент.

„Анї трошечки“ — одвітував Леонтєв. „На початку він задивив і мене, питаючи: що таке воно індукция та дедукция.“

„А розуміє він що небудь читаючи? „запитав студент.“

„Одного разу увесь вечір балакав я з ним про „Драперовску Історию розвою Европи“, — він доволї добре тямить усе, про що розмовляв“.

„Я зауважив — обернувсь, до всїх — що богато книжок, особливо анґлїйских вчених, заборонені по бібліотеках, тим часом, як цензура їх не заборонила. Що воно таке?“ „А — відповідав хтось з бесїдників — цензура наша дуже вередлива. Як се наприклад зрозуміти, що така книжка, як „Багатство народів“ Смита заборонена, а Дарвиново „Родовід чоловіка“ не заборонена. Одже останне, здаєть ся, меньш безпечна нїж перша“

„Кажуть, підхопив инший — що укладали спис книжок не звертаючи уваги на їх зміст. До списку заводили книжки такі, що знаходили трусячи кого небудь. Ото у когось знайшло ся „Багатство народів — значить воно небезпечна книжка“.

„В часї аресту мене — у мене була книжка французкої істориї, що була власностю публичної бібліотеки. Розглядаючи сю книжку де-не-де на дибували слово „Французска революция“, сего було доволї. Даремно доводив я, що французска істория повинна безпремінно оповідати про революцию — се не помогло. Тодї вони узяли у мене якусь цяцьку, що утворив мій невеличкий брат, гадаючи, що то була якась пекольна машина“.

Тепер вже регочучись пішли гумористичні оповіданя про темноту росийскої полїциї та про різні випадки, цїкаві з її практики. Потім розмова перейшла на инші теми.

Мене дуже вражали і інтелїгентність отих заславців, і широкість поглядів їх інтересів та симпатиї. Вони не поверховно тільки були знаємі з англїйскою та американскою лїтературою, з американскими інституциями та істориєю. Розмовляючи часто дотикали ся ми до творів Шекспирових, Спенсерових, Стюартових, Гейне, Гегеля, Лянге, Ірвинга,

Лонґфело, Брет-Гарта; — все оте було їм докладно знаєме. Їм було відоме минуле нашого президента, вони добре відали про всї єго реформи і взагалї виявлювали таку цїкавість та таке зазнайомлене з усїми американскими справами, що навіть де инде, опріч Америки, трудно було спіткати таке, особливо на Сибіру. Повечерявши смачно простою їжею знаємі наші засьпівали де-кільки смутних росийских пісень. З свого боку ми з Фростом намагали ся зазнайомити їх з нашими піснями та з музикою негрів. Близко вже була північ, як ми з неохотою розлучились та пішли до себе у гостиницю. Зміст тих розмов про росийске правительство та про революцийний рух, які ми провадили в Семипалатинску — тепер я не переказувати му; се я вчиню потім, коли підводити му суму під усїми балаканями та спостереганями. Тутечки доволї буде й того, що я докладно й безсторонно сказав про вражене, яке справили на мене засланцї. А таким робом те поняте нїгілїзму, яке я та инші Американи склали собі - зовсїм виходить омильним, коли говорячи о семипалатинских засланцях можна говорити о засланцях в загалї. Нїчого понурого, трагічного, незвичайного, що мусїлоб відбирати від них симпатиї цивілїзованих та зі здоровим розумом людей — не було. Вони виявили себе добрими, розумними, осьвіченими, з почутем до всякого добра, з добрими імпульсами, з всстійними ідеалами чести та обовязків. Вони, після суду д. П., при инших обставинах стали б у великій пригоді для своєї країни. А коли замість сего вони чевріють, яко вигнанцї, — то вина сему не в тому, що вони не мають нї патріотизму, нї сьвідомости своїх обовязків; винен в сему сам тільки уряд, що так божевільно тратить дорогі сили; — уряд, що береть ся думати та чинити за росийский народ і опинив ся в суперечнї зі своїм часом.

Оглядівши острог, та зібравши, скільки було змоги, відомостей про практику росийского заслання, добувши подорожню та попращавшись з приятелями — 18 червця ми рушили далїй з Семипалатинска, прямуючи до Алтаю. На протязї 352 верств шлях лежав понад Иртишем у горі, через пїсчатий степ; тільки де-неде трафлялись оази — козачі села, що завжди розлягались понад річкою, з холодком та в зелени. Особливо у недїлю були цїкавими сї оази, коли мешканцї, одягнені в найкрасшу одїж, сьпівали по улицях та весело товпились. Але сего було мало, щоб надолужити мандрівнику ваготу дороги. Чим дальш їхали ми, тим важче ставало. Куди не глянь, по всїх усюдах пісок. Пісок лїз у горло, у ніс, у уха, у очи, а спека, що була не меньше 100—105 F. у тїни, загрожувала зовсїм задушити. Тут вже нїчого не помагало. Пригадав я тепер, як неймовірно я осьміхав ся, коли менї один офіцер в Омску оповідав про інсоляциї, що бували у его москалїв в долинї Иртишу. „Інсоляциї по Сибіру! оттакої утни!“ гадав я собі мовчки, а тепер я почував зовсїм не те. Біля станциї „Воронїнская“ нас застукала на додаток піскова буря. В протязї 2 годин зовсїм не було чим дихати — ми страждали невимовно.

Не можна було сказати, чи ми Киргизи, чи Американцї, як ми приїхали до Черемшанска; курява так вкривала нас, що й облича не видати було. Я випив кварту холодного молока — та ще хотїлось пити, а д. Фрост прополокавши очи та уха, та проковтнувши 8 шклянок молока промовив: „Як хто скаже, що в Сибіру не має спеки, нехай прийде до мене!“ Незабаром ми повернули від Иртишу та почали по троху їхати у гору. На другий день місцевість зовсїм була не тая. Тепер їхали ми через зелений алтайский луг. — Рость, куди неглянь, була роскішна, а з переду знимались до неба сьнігові гори. Не хотїло ся няти віри, щоб так швидко все змінило ся. Над вечір вже ми приїхали на Алтайску станцию коло 6. години, і я нїколи не забуду того

*

вражіня, яке справив на мене перехід до села по зеленій сїножати, облямованій лїсом, та оберненій до гір, що горі блищали на сонци своїми сьніговими шпилями. Не доводилось менї бачити нїколи такого поетичного куточку, як ота Алтайска станция, що розлягла ся попід горами неосяжними — повна квіток, ніжної зелености сїножатий та дерева та шелесту водоспадів без числа. На термометрі було чи мало градусів, але чуючи веселий гук води під вікнами, що протїкали там, вбачаючи сьніг по горах та все зелене коло себе, я не няв віри термометрови. — Тут ми перебули 3 чи 4 днї і 27 червця верхи рушили у катуйскі альпи, куди й прямовали. З нами були капітан Маєвский (комендант станциї) з жінкою та дочкою, козачий атаман з жінкою, Завалишин (засланець) з жінкою та ще де кільки добродїїв та добродїйок. Після гарного пикнїку, веселого балаканя, сьпівів, лову риби і т. і. ми попрощались з гостевитими господарями і рушили дальше.

Я не оповідати му тут усїх подробиць нашої подорожи, тільки нагадаю, що їхати у гору, та з'їзджати було не зовсїм безпечно. Не одного разу підомною падав кінь, і тільки якимсь щастєм не довелось менї загинути в безоднї 1000 стіп глибини, що темнїла під ногами. Але усю ту небезпечність надолужували ті нові вражіня, які можно було відшукати по тих диких та малевничих горах. Ми оглядали величезні ледовнї, щилини та сутоки, бистрі струменї, чудовні долини, ми зфотографували чи мало місцевостий та 5-о лиця вернулись на Алтайску станцию. Як би не се, що нас може захопити зима до Кари (2800 миль), то ми нїчогоб лїпшого та приємнїйшого не змогли вчинити, як зупинитись на Алтайскій станциї. Не кажучи вже про те, як було тутечки гарно, наче в тому раю, а тут ще капітан Маєвский обіцяв вжити усїх, які мав, засобів, щоб складати екскурсиї, де тільки було щонебудь цїкаве, або де ще нїхто не робив дослїдів. Велика була спокуса, але. . зайвого часу було об-

маль і 6 серпня ми на завжди попращались з Алтайскою станциєю. На дорозі до Томску були два пункти для засланців — се: Ублинск та Усть-Каменогорск, де менї бажало зупинитись не надовго. Подорож наша, на сей раз, не можна сказати щоб були зовсїм легка. Дорога взагалї зла та ще й була попсована дощами. В одному місци нїчим не можна було упросити звощиків вести далїй наш важкий тарантас; підходила нїч а тут ще треба було чекати бурі. Нарештї дякуючи грошам та всилуваням смотрителя станциї, один звощик підіймаєсь довести нас до Александровскої станциї. Тільки що ми в'їхали у гори, як линув дощ заливний, почало блискати та гриміти. По ночи не одного разу ми збльжували, заїздили у рови, і з них ледве витягали конї. Цїлу годину мусїв я іти по переду, шукаючи дорогу та перестерегаючи звощика, де погано та небезпечно, а дощ так і хлющить. Нарештї менї остогидло місити гразюку, спотикатись у калюжи, і я скарабкав ся на тарантас Нехай, мовляв, буде вже, що Бог дасть, обгорнув ся я в тарантасї ковдрою та налагодив ся заснути. Але дарма праця, не те стало ся чого я чекав; ще не минуло і четверти години — стали ..; тарантас загруз і тепер вже нї назад, нї на перед. Скільки не додивляли ся ми до дороги, скільки нї кидались витягти тарантас з болота, як не гукали й самі на себе і на коней — анї руж. Тепер тільки лишило ся вирядити звощика у село за помогою, а самим ночувати під дощем на дорозї. Мокрі до рубка ми сяк-так повлазили під будку у тарантасї, позапинались усїм, що тільки було та так і заночували, поки не вернув ся звощик з помогою та свїжими кіньми. Нарештї 7 серпня ми дотягли ся до Ублинска і одпочивали на станциї. Довідавсь я ще в Семипалатинску, що тутечки перебували: Блок, молодий студент, Карелин, син фотографа з Нижнього-Новгороду, Грос студент-правник, та д-р Вітерт з Варшави. Ми балакали про них і про їх істориї, але

мені бажало ся побачити їх особисто ось через що: може високий рівень розвитку семипалатинців, гадав я, тільки випадок; може бути, що де небудь в глухому куточку, от як в Ублинску, доведеть ся мені відшукати тип такий, який підходить до типу нігілісти, що я вивіз з Америки. Ще не минули й години, як ми прибули на станцию, а вже д. Блок та Ґрос завитали до нас. Блок одразу припав мені до серця Се був молодий чоловік 27—28, середній на зріст, з чорними очима та волосєм, з дерзким та одважним обличем, що кожною рисою промовляло про розум та міць характеру. Одразу видати було, що се „хороше“ обличе. Десь Марко-Аврелій каже трошки з своєю цинічною виразностю: — „чесний чоловік та хороший походить на чоловіка, що смердить; ті, що йдуть повз єго мусять чути сей пах. чи хочуть чи не хочуть“ Знехотя також ви підлягаєте силї та чесноті, що тхне від инших осіб. Д. Ґрос був чоловік на погляд лїт 30, мав правильні риси твари, з приємним, пестячим голосом і з палкою промовою. Після довгого балаканя з ними я переконав ся, що й тутечки мені не довелось відшукати нігілістів. Обидва були зовсїм осьвічені люде, особливо що до полїтичної економії і кожен між ними здавав ся молодим професором з Johns Hopkins University. О 9 годинї ми укупі усї рушили повитати останних заславців. Жили вони усї дуже бідно; — видати було, що їм не легко живеть ся; однакже не чути було, щоб вони жалїли ся на своє житє або ганяли ся за спочутєм. Вони вміли усе переносити мовчки з вартостю. Усї фізично були здорові, з виємком д-ра Вітерта, що вже терпів тюрму та заслане 10 років і здавав ся, маючи 45 років, зовсїм знесиленим старцем. Він ходив згорбившись, спираючись на цїпок, і можна було гадати, що не довго вже він лякати ме росийский уряд своїм зруйнованим істнованєм. Здавалось, він був найбільше осьвіченим між всїми, й довга розмова з ним дала мені

зрозуміти, що він близько відає усї американскі справи. Він перший завідомив мене про смерть генерала Бранта. Як нї мала була ублинска кольонїя засланців, а всеж вона мала власну бібліотеку, хоть невеличку але добре споруджену. Здаєть ся, нема чого доводити, що люде ті, що несуть з собою на вигнанє свої книжки, й бережуть їх наче ока — мало чим схожі з шевцями темними, як їх прозивав менї один росийский офіцер; се-люде осьвічені, серьозні, розумні. Тим гірше для держави, коли такі люде замість того, щоб послугувати своїй державі, живуть десь на засланю аж по межах далекої Монголії. Цілу ніч та увесь день перебули ми у містї, в Ублинску, в жвавих розмовах. Я б ще залюбки зупинив ся на день, але треба було посьпішатись. За кілька верств проводили нас Блок та Карелин верхи, а прощаючись, просили не забувати їх в „иншій більше вільній та щасливій країнї". Як коли небудь от сї картини дістануть ся їм до рук в міршавих ублинских хатках, най вони ймуть віри, що ми їх не забули та згадуємо про них в нашій „більше щасливій країнї" з глибокою шаною та горячим спочутєм.

В Каменогорску на великий задив ми знов спіткали д. Ґроса. Він значить попередив нас, щоб ще раз побачитись. Ще не встиг він сїсти, а нас вже оповістили, що прийшов якийсь офіцер; я ще не встиг роспитатись Ґроса, які єго відношеня до місцевого начальства, а вже увійшов офіцер Шайтанов. Моє становище було досить трудне. Офіцер, спіткавши у мене засланця з другого городу, мав право так обійти ся з ним, що я мусїв би заступитись. Я б не витерпів, як би він зневажив як не будь мого гостя Але на щастє усе пішло як по маслу. Д. Шайтанов виявив себе джентельменом і з нїчого не видати було, щоб він був задивований таким випадком. Він уклонив ся зовсїм ввічливо, коли я рекомендував єму д. Ґросса і через кільки хвилин вони вже балакали жваво про пчільництво

в Каменогорску. Тїльки що пішов л. Шайтанов, зараз же ми за проводом д. Ґроса пішли знаємитись з місцевими засланцями. Дрібязково не варто писати про кожного з осібна подробиці, що ми зустрічали по Сибіру. Каменогорці не були нї вчому нижче від Ублинцїв або Семипалатинцїв. Тутешня колонїя відрізнялась тільки через те, що вона мала богато розмаїтих типів. Були тутечки заступники усїх суспільних верств, починаючи від сїльского шевця і кінчаючи князем з Грузиї. Однакже більшість належала до визших станів суспільности. Я поїменую Коновалова, Милинчука, Біловского. Сей останній кинувсь менї в очи через свій розум, через широкість та сьвітлість своїх поглядів: він лїтерат. Він мав велику сьвідомість не тільки про росийску історию та про руске право, але і про західню історию та лїтературу, і хоть він зачислював себе до учеників Шопенгавера і вдавав з себе песимісту, але мужно переносив заслане. Довгенько таки ми з ним балакали про росийскі справи і мене дуже задивив той погляд безсторонний та здоровий, який він мав на революцийний рух та на ті роспорядки які чинив росийский уряд в боротьбі з ним. Такого чоловіка зачислювати до „нїгілїстів“ — се реготу варто, а заслати єго на Сибір, яко небезпечного чоловіка, се зовсїм дурниця. По инших, більше цивілїзованих країнах, єго зачислювали би до помірних лїбералів. У Каменогорску колонїя засланців була останною, яку довелось бачити нам по степових областях, і менї здаєть ся до ладу буде перш, нїж оповідати про дальшу мандрівку по Сибіру, зупинитись на тому, що таке в Росиї звуть адмінїстративним заславем.

IV.

Адмінїстративне заслане.

Силомічне переміщене чоловіка геть куди небудь у далеку країну держави без суду, без усяких формальностий, які забезпечують по других цивілїзованих сторонах ему усякі права, та присуд без суду якої небудь кари зветь ся в Росиї адмінїстративним заславем. Заслана — таким чином особа зовсїм може бути неповинною в нїякому злочинстві, за яке карають по законах, але вже коли адмінїстрация раз завважала притомність еї в відомій місцевости „небезпечним для суспільного спокою“, то еї можно арештувати тай заслати не більше як на 5 років під догляд полїциї. Од волї адмінїстрациї залежить чи оповіщати чи нї, за яку провину засилають, але в кожному разї нї звідкиль вона не може чекати запомоги. Чоловік не може сперечатись зі сьвідками, що сьвідчать, що его притомність „небезпечна“; він не може здаватись на знаємих що він нїчого не вдїяв не лояльного, бо завжди може чекати, що его зашлють; суду не має права вимагати чоловік, або навіть допросу; не може він здатись на яку небудь гарантию, бо еї Бог дасть в Росиї; він не може апелювати до суспільности стежкою друку — бо его заслане перед усїми так стережуть, що навіть батьки не відають, де він і що з ним сталось; одно слово чоловікови нема нїякої оборони. Щоб ілюстровати, за які провини можуть зробити чоловіка „небезпечним для я

суспільного спокою", мушу оповісти де-кільки випадків, що я зібрав по моїх записах. Певно багато де хто з мешканців Ню-Йорку ще памятає про морского офіцера Станюковича, що належав до свити великого князя Олексія, як сей останній перебував в Америці. Сей офіцер, що поперед себе мав не аби яку карєру, відцурався єї для літературної праці, до якої він мав великий нахил, чималий смак і широкі ліберальні погляди. Він написав де-кільки гарних романів та оповідань, що впали не до вподоби росийскому урядови, а року 1885 придбав собі літературне часописьмо „Дѣло". Року 1884 він з семію перебув більшу частину літа в Баденъ-Баденї, а при кінци року рушив до Петербургу, лишивши семію за кордоном. У Вержболові єго схопили, скарбовим коштом одвезли до Петербургу тай замкнули у Петропавловску хурдигу. Нїчого не відаючи жїнка в протязї якогось часу писала до чоловіка в Петербург, але не одержуючи відповідий, злякалась та зателєґрафовала до редакциї. Звїдси їй відповіли, що в Петербурзї єї чоловіка нема. Тодї д. Станюкович, як не самовита, полетїла до Петербургу, але й тут недовідалась нї про що: чоловік єї не з'являв ся нї до редакциї, нї до знаємих; — він загинув без слїду. Хтось нарештї напутив єї обернутись до Оржевского й тодї вона довідалась про арештуванє Станюковича. Полїция, перехоплюючи листи єго, дізналась, що він листував ся з якимсь росийским еміґрантом і хоть в листї не було нїчого злочинного, бо він дотикав ся до справ часописьма, то вже доволї було й того, що видавець часописьма та ще й відомий як чоловік ліберальний, одержує листи від еміґранта, щоб дивитись на притомність єго в Петербурзї, як на небезпечну: от єго й схоплено тай заслано на Сибір аж на 3 роки Часописьмо само по собі заборонено, а грошеві справи Станюковича пішли на нїщо.

Коли вже від росийского уряду незнають уте-

кти люди більш-меньш заможні і в столици то що й казати вже про провінцию, що там дієть ся з дрібним людом, зі студентами, робітниками і т. і.

Черьиговской губ. в місточку Івангороді був 1879 р. земским лїкарем доктор Білий, чоловік лїберальний і певдатний до революциї. Одного разу двоє панянок, що були вигнані із лїкарских курсів за неблагонадежність та одіслані до дому, обернулись до Білого з просьбою дозволити їм під єго приводом вести дальш свою медичну осьвіту. Мешкати в Івангороді сї дївчата не мали права, значить Білий повинен би був оповістити про них полїцию, незвертаючи уваги, що вони приїхали до него з просьбою допомогти їм, покладаючись на честь Білого Але Білий був чоловіком мужним та благородним. Він не послав дївчат до полїциї і згодив ся допомогти їм Незабаром само по собі довідались про злочинство Білого і отсе в маї місяци і Білого і дївчат вирядили на Сибір аж у Верхоянск — місце у Східньому Сибіру. Добродїйка Біла була важкою в часї засланя чоловіка і не мала спроможности у купі з чоловіком йти на заслане. От вона вже мусїла плентатись до чоловіка при етапі і тільки через 16 місяцїв таким робом побачитись з чоловіком. Але вона вже не побачила єго. Незвичайна дорога з утомою, до якої не звикла вона, безугавна журбота та неспокій за чоловіка зламали і моральні і фізичні сили Білої і треба було якої небудь приключки, щоб добити нещасливу жінку. Так воно й сталось У Східньому Сибіру єсть два міста з назвами, що одно зовсїм походить на друге — Верхоленск і Верхоянск Недоїзджаючи до Верхоленска д. Біла гадала, що вона вже близко, що ще де-кільки годин і вона буде з чоловіком; але як на лихо довідуєть ся вона, що до Верхоянска треба ще їхати 3000 миль через снїгову пустиню. Сего було доволї. Вона збожеволїла та через декільки місяцїв й умерла в Іркутску в шпитали і не побачившись з чоловіком, для котрого вона

стільки вистраждала. Ото гола правда. А якби почути отсе оповіданє від тих, що єго бачили, що з дня на день доглядались до сеї смерти. небуло б нїчого дивного в тому, що такі факти роблять терористів; треба дивуватись швидче тому, як уся країна, де таке коїть ся — не обернулась на терористів!

Колиб схотїти, то можноб написати от-тут багато-багато оповідань правдивих, що запевнять безлїчь таких випадків, де на адмінїстративне заслане справляли ся зовсїм без нїякого поводу. Д. Короленка, відомого росийского письменика, якого одна книжка не-що давно перекладена у Бостонї — року 1879 заслано на Сибір „помилкою", як потім сам уряд посьвідчив. Дякуючи деяким дужим приятелям, помилку полагодили і Короленкови дозволено вернутись. Але, як на лихо, Короленко роздратований, такою неправдою не схотїв присягати Олександрови III. і от єго тепер „без помилки" вже заслали у Якутску область. Бородин, відомий співпрацівник часописьма „Отечественнія Записки" був заславий на Сибір тільки за те, що трусячи єго знайшли розправу, що здалась „злочинною і небезпечною" а що він налагодив друковати у „Отечественних Записках" Бородин в сїрому халатї, з дзвінковим тузом на спинї пішов на Сибір і вже через де-кільки місяцїв в Якутску прочитав оту розправу, надруковану в „Отечественних Записках".

Року 1885 Очкина заслано на Сибір за те (я вживаю виразу самого уряду), що єго „підозріли в замірі перейти в нелєгальність", себ-то змінити своє імя. Очкин так і недовідавсь, з якої речи єго підозріли в замірі вчинити таке пекольне злочинство. Другий мій знаємий І був засланий за те, що був знаємим д. З., якого судити мали за полїтичне злочинство. З. виправдили, але І зіслали на Сибір. Оттак! — Одного молодого студента Володимира Сидорскго (імя вигадане) арештували помилкою замість другого, що мав такуж назву, а перебуване сего останного чомусь було „небезпечним

для суспільного супокою“ у Москві. Даремно молодий чоловік здавав ся на те, що єго звуть не Віктор, а Володимир, що нїякого Віктора він невідає, що єго арештовано помилкою. Полїції нїколи було про се дбати та впевнятись, чи то — помилка, чи нї, і таким робом Володимир Сидорский рушив на Сибір за гріхи того, що мав однакову назву. Офіцер, що приймав партию та викликав назви, розлютував ся не одержавши відповіди, де Віктор Сидорский. „Се ви Виктор Сидорский, лютував офіцер — чому ви не відкликуєтесь?“ „Бо я не Віктор“, одповідав студент. Хтож си?“ — „Володимир“. Офіцер, такийж прихильник числа, як і єго уряд, тільки поправив імя цинїчно додаючи: „Хиба се не все одно“.

Року 1874 р. арештовано студента Лазарева, та після 4 років єго судили за те, що він нїби то приймав удїл в революцийній пропаганді. Обвинуваченє виявилось порожним і суд знайшов, що Лазарев невинен. Здаєть ся, хоть кого мусїлиб зробити терористом арешт без причини, 4 лїтне самотне вязненє, та нїякої віддяки за ті страждання, що Лазарев витерпів; але Лазарев якось опанував над собою, сумирив ся і таки скінчив правничий видїл і до року 1884 перебував у Саратові адвокатом, не маючи нїяких зачіпок від полїції. Але ото одного дня кликають єго до губернатора, та оповіщають, що з Петербургу присланий приказ зіслати єго, Лазарева, на 3 роки на Сибір Східній. В одповідь на запитанє Лазарева з мінїстерства прийшла відповідь такого змісту: „Засилають вас на Східній Сибір через те, що ви не відсунулись від своєї пройшлої злочинної дїяльности; инакше кажучи: полїция засилала Лазарева на Сибір за те, що суд виправдив єго. В московскій тюрмі, де чимало зібрало ся людей для засланя на Сибір, де був і Лазарев, між иншими зняла ся розмова, за що кого засилають. Запитували й Лазарева. „Не відаю“ — відповів він — „Як-то невідаєте?“ скрикнув якийсь

з товаришів. — „У вашого батька була ряба корова?“ — „Може й була — відповів Лазарев — бо у батька було цїле стадо коров“. — „Так чогож ви ще хочете. Хибаж не доволї сего, щоб вирядити на Сибір цїлий десяток людей!“. А він каже: „не відаю!“.

Дика неправда, нелюдска лютість, неможливе „помилки“ та непорозуміня‘, якими повно в практицї адмінїстративного заслання, що для американця складає якийсь незрозумілий характер — се все походить єдине через те, що немає жадної контролї над вчинками власти, не істнує нїякої одвічальности за беззаконство та насилуванє. В питаню про заслане мінїстер вн. справ не обмежений нї вчому. Але єму нїяким робом не можливо особисто зазнаємитись з усїми справами, про які він повинен скласти твій суд, з такої річи знехотя мінїстер мусить частину своєї власти перекидати на поліциянтів та жандарів, на губернаторів або на инших. Сї по черзї роблять теж саме, а чим нижше та не осьвітнїйша власть тим гірше; — ся власть стає вершителєм справ, од яких залежать житє та свобода — людей. По теориї усї справи повинен роздивлятн мінїстер вн. спр. в радї, що складає ся з 3, єму підлеглих, та 2 членів мінїстерства справедливости, але на практицї він сего не може чинити, бо немає на те часу. Року 1881 перед департаментом полїциї виконуючої прийшло 1500 полїгичних справ. Якби мінїстер хоть по півгодини або по $^1/_4$ години навіть ужив своєго часу на сї справи, то й не мав би сили робити що небудь инше. Значить він тільки може підписувати. Треба гадати, що якби мінїстер відав, що обвинуваченє Короленка помилка, він би не підписав про єго заслане; або якби відав, що росправу Бородина не заборонила цензура, то він би незаслав єго на Сибір. В загалї як легко добути підпис значної урядової особи доволї буде оповісти от такий випадок: столоначальник канцелярії тобольского губернатора, бажаючи довести змогу ке-

рувати подіями свого начальства, заложивсь, що він змусить губернатора Лисогорского підписати, мов який небудь потрібний папір, молитву „Отче наш". Переписавши молитву так, як пишуть папери ділові, він у ранції підложив її губернаторови для підпису, у купі з иншими, а сей недовго думаючи підчеркнув; і через се виграв заклад. Губернатор підписав молитву, і се певно був найменьше шкодливий папір, який коли небудь виходив з его канцелярії.

А скільки єсть оттаких необачних губернаторів, що безбач підписують тільки і таким робом впливають на людску долю, видати з того, що коли 1880 р. Льоріс-Мелїков узяв до рук власть, то він одразу спорудив особливу комісию, щоб передивити усї випадки адмінїстративного заслання, а через се поладнати непорозуміня та беззаконства, супроти яких з усїх боків по державі знимав ся голос, ледве тільки з'явилась надія, що на его буде звернена увага. Комісия переглядїла з 2800 справ до сїчня 1881 року тільки 650 — однакже переконалась, що між ними було 328 таких, що всїх засланих треба було вернути, бо вони безневинно заслані

Щоб знищити такі сумні непорозуміня єдино можливим було б тільки одібрати полїтичні справи від неодвічальної полициї, що навіть через саме своє становище змушена якось росліджувати сї справи, щоб виявити свою щирість. Полїтичні справи треба передати до суду, що один тільки й повинен розглядати їх. Московска дворянска громада за приводом Самарина подала до цара петицию, де вимагала, щоб усякий полїтичний злочинець, якого карають адмінїстративно, мав право вимагати, щоб суд формально розглядів его справу. Цар навіть не відповів на се вимагане. Року 1881 мінїстер внут. спр. видав потайну інструкцию, де викладене було становище засланих та тих, що під доглядом. Ся інструкция звалась: „Положеніе о политическомъ

надзорѣ". Тутечки одразу міністер оповіщав, що заслане та догляд не єсть кара за злочинство, що вже вчинене, а єдино тільки поліцийне запобігане, щоб недати змоги до злочинства, що може бути вчинене в прийшлому. Таке формулованє єсть не що инше, як сама тільки огидлива гра словом, що на практиці веде за собою згубні та гидкі наслїдки. Маючи таку інструкцию місцева власть стежить тільки само по собі не за вчинками чоловіка, які варті кари, а за єго думками, нїбито небезпечними та шкодливими; власть б'є на тих, що виявляють погляди такі, що „в прийшлому можуть справити злі вчинки". Інструкция вкладає до рук поліцвї інквізиторску власть і її лїпше обізвати „положенєм регулюючим особісті погляди"; та так її розуміє суспільність, а поліция практикує. Що-ж до того, що нїбито адмінїстративне заслане не кара, то се такий глум, від якого ми американцї мусимо зовсїм остовпіти. Коли не числити засланя до Якутскої области карою, значить в росийскому праві слово кара означає що-небудь не таке, як де инде. За для жіноцтва, за для молодих дївчат заслане на Сибір, злучене з такими нелюдскими та важкими умовами, з усїми злиднями дороги та житя там, — все одно що вирок смерти, а нам кажуть, що се не кара, а саме тільки батьківске гримане. Року 1884 гарна та інтелїґентна дївчина Софія Микитина була заслана з Київа, де вона вчила ся, до одної з найодлеглїйших місцевостий Східнього Сибіру. У зимку 1884—85 року, вже промандрувавши 4800 верств, захопила вона на якомусь етапі між Томском та Ачинском — тифус. По етапах немає ні фелдшерів, ні аптик, ні шпиталїв і отсе часом недужий, а иноді вже такий, що зовсїм умирає, мусить тягти ся до першого лазарету (їх чотири між Томском та Иркутском на протязї 1800 верств). Кільки вже часу довелось нещасливій дївчині плентатись — недужою по лютому морозу, поки вона

знайшла спокій в лазаретї, невідомо; відомо тільки, в Ачинску вона скінчила своє коротке житє. Певно великою втїхою було для неї, вмираючи за 4800 верств від кревних та знаємих, що єї не скарано, що обачний уряд вирядив єї, їй ж на користь, вмирати на Сибір. — Князь Ол. Крапоткин, добре вихований чоловік, математик та астроном, був заславий адмінїстративно на Сибір через те виметно, що був братом Петра Крапоткина, відомого революциониста. Через 10 років після засланя Ол. Крапоткин наложив на себе руки року 1886. Викторію Гуківску на 15 роцї заслано на Сибір року 1878, а 1881 року вона завісилась в Красноярску. — Бочви, заславий адмінїстративно, збожеволїв та непритомний попереду вбив власну жінку, а потім і сам отруїв ся...

І отсе супроти таких свідчань правдивих, супроти таких трагедий та цїлого роду инших ще, про які, аби схотїлось, можно богато де чого промовити — осьмілюєть ся уряд казати, що адмінїстративне заслане *не кара*, а розумне, батьківске обійсте, що встримує людей над безоднею та вертає їх на праву путь! Нї! адмінїстративне заслане *не кара*, а *щось більше*; воно кара та тільки з додатком лютої та нелюдскої неправди та лютости. Якби ще вона досягала сеї мети, яку нїбито становить, то з погляду деспотичного уряду щеб як-небудь можно її було коли не виправдити то бодай дивитись на неї хоть трошки прихильнїйше. Алеж нї з сего погляду не можно відшукати нїчого праведного. Ось архангельский губернатор в своєму рапортї до мінїстра внутр. справ, К. Баранов, що написав про адмінїстративне заслане: — „З досьвіду пройшлого та з власного спостереженя я гадаю, що адмінїстративне заслане за полїтичні провини швидче псує, нїж полагоджує характер чоловіка. Перехід від достатку до злиднїв, від суспільства до непритомности єго, від дїяльности до примушеного гільтайства, доводить до тих сумних наслїдків, що ча-

сто-густо, особливо за останих часів, засланці божеволіють, важать ся на власне душогубство і часом вчиняють єго. Се простий наслїдок тих ненормальних обставин, в які становить заслане осьвіченого чоловіка. Не було ще доси ні одного випадку, щоб той чоловік, якого заслано за політичну неблагонадежність, вернув ся з засланя заспокоєним, покаявшись, та став вірним слугою престолови та вжиточним членом суспільства. З другого боку лучають ся ще і такі випадки, що чоловік, засланий через непорозуміне або помилкою, тут і стає неблагонадежним, або через зносини з ворогами уряду, або через особисте роздратуване. Як вже чоловік попсований через супротиурядові ідеї, то всї обставини житя єго, яко засланця, ще мусять побільшити такий настрій та розвинути в нему небезпечні боки єго характеру, змінити єго з теоретичного на практичного, а значить ще більше небезпечного ворога порядку. Колиж чоловік ще не попсований, то ті обставини ще більше загрожують єго попсованю, й куди не кинь, а в кожному разї сї умовини доводять до наслїдків просто супротилежних нїж ті, про які гадає собі уряд засилаючи адмінїстративно. Як нї регулюють ся та обмежуєть ся адмінїстративне заслане, завсїгди воно викликує в головах засланців обображене неодвічального самовластя, а сего доволї, щоб перешкодити вертаню на праведну путь".

Ще нї єдина росийска адмінїстративна особа лїпше не цїнувала наслїдків адмінїстративного засланя, і якби я бажав звернути увагу читача тільки на нїкчемність та непрактичність адмінїстративного засланя, то доволї б було здатись на рапорт Баранова. Але на заслане можна дивитись ще з иншого боку — з боку морали, правди та людскости. Про се я ще матиму випадок балакати. Тут я квапив ся виявити тільки, з якою необачностю, з якою нелюдскою несправедливостю росийский люд корить ся адмінїстративному самовластю. Дальше я зупи-

нюсь на тих умовах, при яких доводить ся засланцям горювати на Сибіру.

Хоть довше перебувати в Каменогорску перешкодили нам і пізня доба року, і попсовані дороги і инші ще міркованя, але з тим вкупі те перебуване чимало пособило нам що до зазнаємленя з політичними засланцями і сприяло посьпіхови нашого заповзятя. Менї ще ранійше здавалось важким питане, де відшукувати засланців, як з ними знаємитись без небезпечних питань та трусу. Не буде ж справдї на всякому місци трафлятись такий офіцер, як от у Семипалатинску, що одразу сам схоче зробитись нашим проводирем? І так вже чимало міст та сіл переїхали ми, де були дуже цїкаві колонії засланців і де треба було б зупинитись, якби ми про се відали. Але нам було про се невідомо і навіть не можливо відати, бо я бояв ся звернути на себе увагу полїції, викликати єї сумнїви та підозрінє недоладними питанями: — яке нам дїло до політичних засланців, з якої речи так пильно ми розшукуємо їх?...

А в Усть-Каменогорску такі перепони були знищені. Ми одержали від тутешних засланців не тільки безліч користних сьвідомостий, але нам дано було чимало рекомендацій до людей, що мали змогу бути користними для нас, — до лїберальних урядників та офіцерів; крім того ми мали у руках не меньше, як 700 назв політичних засланців, розкиданих по Сибіру, їх адреси, характеристики і инше. Тепер вже бодай було легше одітхнути. Тепер уряд, тільки ґигнавши нас з краю, зміг би перешкодити нам в нашому заповзятю. Не треба вже тепер було нї знїмати питань небезпечних та помацки шукати стежки, куди йти: в кожному містї, в кожному селї нам відомо було, до кого обернути ся, не лякаючись нї помилок нї инших непорозумінний...

*

Ми в останне пообідали з Каменогорцями 6 серпня в неділю, просьпівали їм на розлуку „John Brown's Body“ та „The Star-spang Ced honner“, та о шестій годинї у вечері і рушили до Томска через Барнаул. В первих шлях ішов через порожні та випалені сонцем місцевости; якби де-неде не зустрічили ми овечих отар, що стерегли Киргизи верхи в високих шапках, з засмаленими обличами та волосяними запонами на очах, то се була б справжня пустиня. Де-не-де теж по селах кидались у очи городи з соняшниками, з кавунами ще несьпілими та динями, але в загалї країна була необроблена, та здаєть ся її неможна було обробляти невживаючи штучного поливаня. Нарештї в Пяногорску ми лишили семипалатинский шлях, переїхали невисокий водороздїл Иртишу та Обі і звернули на Томский шлях. Дощі попсували дорогу, по станциях нїяк було добути нїчогісенько їсти, не можна було спати та відпочивати через блохи. Замість того, щоб скільки небудь відпочати по станциях Щеманаєвскій та Щушкінскій, я мусїв цїлі ночи писати, бо навіть при сьвітлї на столї блохи так і скакали; доводилось тільки те й робити, що чухатись. Поганий харч, безугавне їханє в протязї 96 годин до Барнаулу справили те, що ми ледво могли рушатись, і саме місто Барнаул годї було розглядати. В Барнаулї живе 17 т. людности і він складає осередок значного алтайского округу, де видобувають чи мало усякого дорогоцїнного металю. В містї якесь чудне справляють враженє деякі будинки, побудовані зовсїм незвичайно зі стовпами та оздобами з переду, тепер вже на пів зруйновані. Богато років тому назад їх побудовали урядові інжінїри, що одержували від уряду не більше 2—3 тис. плати, а збоку мали не меньше як 100 або й більше тисяч „доходів“. Як то о них казали: от інжінїри гувернантцї платили стільки, скільки самі одержували від уряду, кухару двічи стільки, а прати платє відсилали до Парижа почтою. Рудокопнї алтайскі

де збільша належать до царского кабінету. Від р. 1870 — до 79 видобуто по сих рудокопнях 6.984 х. золота, 206 964 х. срібла, 2,639.620 х. міди та 13,221.396 х. свинцу. Д. Фрост невтомно, узброєний фотографією та оловцем, обійшов усе місто, зрисовав де-кільки місцевостий цікавих, а між иншими торг та якийсь цікавий будинок, щось на вид російского храму, що тепер перероблений на острог, яко інституцию більше практичну та одповідню потребам місця. На превеликий жаль треба мовити, я не здолав ходити у купі з Фростом. Я був такий висмажений, що мусїв відпочивати. Але і в Барнаулї було блох не меньше ніж по станциях, і весь час і в Барнаулї довелось тільки те й робити, що полохати їх. Нарештї 18 серпня рушили ми до Томску. Місця, по яких ми тепер проїзджали, відрізнялись від тих, які вже проїхали, через вишу культурність, і через свою врожайність, і через зеленість гаїв, наче засіяних квітками, і нагадували Фростови єго вітчину. „Менї так і здаєть ся, що я на Беркширскому шляху" казав він. Проїхали ми, між иншим, біля коливанского озера і Фрост де що зфотографував. Яж, на превеликий жаль, нїчогісенько небачив, бо такий був знесилений, що не було нїякої думки в голові, якіб перед очима не проходили цікаві місця: в голові тільки і сновалось, чи швидко-то Томск. Нарештї 20 серпня о 4 годинї по обідї ми доїхали. На сам перед відшукали хату та по обідї, передягшись, вперше після 2 місяців важкої працї, простяглись на чистих ліжках За сей час проїхали ми кіньми 2500 верств, оглядїли два великі остроги, познаємили ся з двома колониями полїтичних засланцїв та побачили найдикші куточки Західнього Сибіру.

Томск зі 31.000 людности розлеглостю та вагою своєю стоїть на другому місци в Сибіру, але менї він здаєть ся на першому через свою заповзятливість, через розумовий розвиток та добробут людности. Він має 8000 будівель, між якими 250

цегляних, 29 церков, 1 костел, 1 мечет та 2 жидівских шкіл; 26 шкіл, в котрих учить ся 2500 чоловіка дітей, — дуже добру публичну бібліотеку, 2 часописьма, які однакже раз по раз уряд забороняє за нїбито „шкодливий напрям“, і новий дуже гарний будинок для університету, що вже три роки як скінчений а уряд єго не відмикає, бо лякає ся теж „шкодливого напряму“. Томска губ. розглягає ся на 330.000 □ миль, має 8 повітових міст, 2719 сіл та 1,200.000 людности, між якою 900.000 тубольців, та 300.000 засланців, самих карних з европейскої Росиї. Південна частина губерниї дуже родюча, богата в воду та лїс. 3,600 000 акрів землї, що обробляєть ся, родить 30,000.000 бушлїв зерна та 4,500.000 бушлїв картофлї, вже не кажучи про меньш значні добутки, як от тютюн, лен, коноплї і т. і.; всего скоту випасуєть ся 2,500.000 Вже з сего видати, що не звертаючи уваги на розпорядки, на обмежену імігрецию, на вплив заслання, що псує людність, все ж таки томска губерния геть культурна. — Певно що вона швидко б стала також людною та з таким же добробутом, як кожен з американских степів північно західних, якби була в руках американців, та якби з европейскої Росиї не заборонена була вільна імігрецая. Засоби її необмежні, треба тільки доброго уряду та волї приватної заповзятливости. Доки однакже деспотична петербурска адміністрация заборонятиме часописи та університет, сама обиратиме вчителїв та те, як треба вчити, забороняти читанє лїпших творів по бібліотеках, спутувати людність наче тих коней пашпортами, порядкувати за помогою урядників та закидати сюда силоміць пописаних злочинців — доти томска губерния перебуватиме такоюж, як вона тепер є, себ-то колониєю заповзятливою, що обіцяє богато, але що спутана піклованєм без мети та нагнїтом деспотичної метрополії. Важить ся уряд прокляти тут зелїзницю. Лїпшеб було, якби він трошки більше попустив віжки, на яких тримає

кольонію нещасливу, та дав їй вільнїйше дихати та міркувати про свої справи та потреби, знищивши утиск волї руху, зупинивши заслане, а давши волю самій розвинути ся. Перше дїло, яке треба було справити в Томску, се одвідати засланців та де-яких офіцерів, до яких у мене були рекомендації. Я довідавсь від них, що губернатора не було у місті, а замість єго правив губернією якийсь Петухов „председатель губернского правленія“ чоловік, як казали осьвічений та трошки й лїберальний. Сей добродій спіткав мене ввічливо і зовсім привітно; він вже читав мій допис про північно-східню Сибір. Після пів години жвавої розмови Петухов прирік вчинити для мене усе, що тільки зможе, і я зараз же почав прохати дозволу навідатись у пересильний острог. Одразу, наче що вразило Петухова; але я додав, що вже по двох губерниях менї давали такий дозвіл. Тодї губернатор згодився, та роспитуючись про моє намагане промовив: „Добре! я дам дозвіл, а коли хочете сам піду з вами“, а потім ще додав: „прикро менї однакже, що гіршого острогу нїде не має по Сибіру“. Я квапив ся єго заспокоїти, кажучи — що може то „помилка, бо невжеж есть гірший острог над тюменский“. Тільки здвигнув плечима д. Петухов — він наче мовив: „Ще ви не відаєте, який може бути острог на Сибіру“. Голосно він промовив: „Чого можно чекати від острогу, коли в ньому двічи більше народу, нїж повинно бути. Збудовано єго на 1400 чоловіка народу, а отсе тепер він вміщує в собі 3000. Та ще що тижня прибуває з Тюменя 500 800 чоловіка, а з відси есть можність виражати не більше над 4 0 на тиждень. Оттак то чим дальш, тим гірше що тижня. Всюди повно народу, охайности нїякої, повітре таке, що тільки розпложує заразу, а в больници недужих стільки, що нїде куцирї сїсти“.

„А петербурский уряд про се відає?“ запитав я.

„А тож! Що року про се пишемо до него, а сего літа я ще послав до Петербурга 4 телеграми, питаючи, що маю дїяти, як упорати острог?“

„Щож зробили?“

„Нїчогісенько! Мине лїто, зупинять перевозити водою, тодї й слобіднїйше стане за цїлу зиму. Доти лютуватиме тифус, а за недужими не буде догляду, бо нїгде з ними дїтись. Я радив би вам поснїдати добре перше, нїж підете у острог та не навідуватись до больниці“.

Я подякував за раду тай пішов собі. Тут я спіткав д. полковника Ягодина, місцевого войскового начальника, з яким я був вже знаємий, і він закликав мене їхати зараз же дивитись, як прийматимуть арештанску партию верств за пять від міста. Через недовгий час, я, Фрост та Ягодин вже їхали на пристань. Не вважаючи однакже на посьпіх ми спізнили ся і вже застали, що партия була на березї; — одну половину прийняли, а друга ще чекала черги. Жіноцтво, що стояло окремно, де збільша одягнене було в мужиче убране, в квітні хустки на головах та мало обличє перелякане й неспокійне. Чоловіки були в арештантских халатах на опашку, в товстих, полотняних сорочках та штанах, в залїзах та з половиною голеної голови кожен. Навкруги огорожі, де були зачинені невільники, густо стояли москалї, оперті на рушницї зо штиками, а на горбку, трошки з боку, містило ся начальство: офіцер сторожі, де-кільки урядників місцевого приказу засланців, лїкар, та ще де-кільки якихсь офіцерів. Д. Ягодин привів нас до сеї кумпанії і ми теж стали там Офіцер, що приймав партию, узяв з купи, що лежала перед ним, аркуш паперу та крикнув: „Микола Кольцов“! Худий та блїдий арештант, з утомленим та безнадїйним обличєм, що стояв з переду, взяв свій клунок, та, брязкаючи кайданами, рушив до столу. Офіцер довго прирівнював єго до фотографичного потрету, що був пришитий до паперу, поки козак шукав у єго

по кишенях та розглядав, що було в клунку, щоб довідатись, чи все скарбове цїле, що арештант одержав у Москві чи Тюменї. „Що? Усе?“ запитав офіцер. „Усе В. В.“ відповів козак'. — „Рушай“ звелїв офіцер і худий арештант одступив до тих, які вже були „приняті“ по другій бік столу.

„Фотография, се новина у нас; не всяк її має, мовив до мене Ягодин. Їх впроваджено, щоб труднійше було зміняти назви“.

„Зміняти назви? дивував ся я, що се означає?“ „Бачте, в чому дїло: коли який небудь каторжний придбає собі хоть трохи грошей, то він завжди відшукає собі якого небудь сїромаху поселенця, що і заміняєть ся з ним назвою, а значить і карою за де-кільки рублїв. Само по собі, що офіцер при сторожі не має змоги памятати усї обличя; таким чином той, що вчора був каторжний, виступає сегодня за того, який єго змінив, а через кільки днїв єго випускають яко поселенця. Таким робом цїлі сотнї каторжних збувають ся кари коштом дурних або нещасливих“...

„Гассан Абдалимов“ — тим часом вигукує офіцер. — Нїхто не рушив ся. — „Гассан Абдалимов“ голоснїйше вигукнув козак. „Се тебе кличуть, дурню — рушай“ — загомонїла товпа, випихаючи на перед маленького та кріпенького татарина, переляканого на виду. „Він по нашому не розуміє, ваше благородіє, озвавсь якийсь арештант — та він і придуркуватий.“ „Провадь єго сюди“ — промовив до козака офіцер. Після того, як Гассана обшукали та приняли — він не взяв свого клунка і не оступив, а почав уклоняти ся та щось швидко белькотати по своєму, а чим дальш говорив, тим ставав більше зрушеним. „Що він меле? Поклич лишень сюди якого-небудь москаля, що вміє балакати по татарски“ звелїв офіцер. З'явив ся товмач: „Він каже — мовив товмач — що забрано від него 8 карбованцїв тодї ще, коли єго забрали й обіцяли, що вернуть. От він і просить тепер грошей, щоб

купити чаю". „Ниту шай!" переказував татарин останне слово товмача з якоюсь безнадїєю.

„Бодай єго чорти взяли з єго чаєм — гукнув офіцер. — Нїколи про се балакати, а грошї віддадуть, як прийдеш на місце. Рушай — візьмїть єго!" Бідного татарина одвели до товпи. „Іван Непомнящий, — рудий!" знов гукнув офіцер. „Се волоцюга, промовив до мене полковник Ягодин. Єго схопили в західньому Сибіру, а через те, що він в пройшлому мабуть зробив що небудь таке, про що не можно сказати і що вимагає кари — от він і таїть се пройшле, відповідаючи на всї питаня „не памятаю, не відаю". Се самий небезпечний народ. За те, що він не каже свого імени, єго мусять засудити на 5 лїт каторги".

Само по собі фотографиї у рудого не було і єго пізнавали полїчивши зуби, та оглеґївши над правим ухом шрам, як було записане в списку.

О так перед столом перейшли усї до одного. Їх перелїчили і доглядчик томского острогу дав офіцерови сторожи квіток, що усїх арештантів приняв 557 чоловіка, а в тим числї дїтей 71, які не мали ще 15 лїт та йшли за батьками. Тодї на місце офіцера за столом сїв доктор і почав оглядати недужих, що не мали сили йти а треба було дати їм підводу. Само по собі, що огляд сей був дуже швидкий й поверховний. Перший, що підступив до лїкаря, був худий та блїдий арештант і він через силу кашляючи відповідав на питаня: що у єго болить у грудях та важко єму дихати. Лїкар пощупав єму пульса, та на хвилину приложив ухо до грудей — і зараз же промовив: „одходь! ти ще здолаєш іти!" Приступив другий з опухлою ногою, що певно дуже болїла, бо терли її залїза. Сей мовчав, поки єго оглядали; він тільки поглядав на лїкаря з острахом та ще благав мовчки, щоб єго пожалували. Він аж три рази перехрестив ся, як доктор дав єму „квіток на подводу" і щось шептав, наче дякував лїкареви. Доктор скінчив оглядане

через пів години, хоть і було чоловіка 60 усіх. Деякі мали пропастницю, де-які ревматизм, де-які сухоти і всї на мій погляд були такі нещасливі та недужі, що їм треба було дати підводу. Але досьвідчений і звиклий лїкар промовив без жалю „рушай“ до сих недужих, що ще не зовсїм вмирали. Тодї гукнули: „строй ся!“ і арештанти поставали усї в ряд. Місцевий начальник „приказа ссильних“ Попелев запитав їх: „А що ребята; маєте на що жалїтись?“ „Нї — відповідала товпа.“ „Ну то й рушайте з Богом!“ „Відомкнули загороду, скрикнули „марш“ і от брязкаючи кайданами рушили по кальній дорозї до міста. Полковник Ягодин, користуючи вільною хвилею, познаємив нас з Попелевим. Сей високий, щуплий добродїй, з виразом холодним та суворим на тварі, ввічливо привитав нас, і здаєть ся був не дуже задовольненим, зуздрівши нас тутечки. Очевидячки ему зовсїм не до вподоби було бажанє наше оглядїти баржу в серединї. „Що їм треба там, буркнув він до Ягодина, нї на що там дивитись, та й якось і нїяково, бо там жінки миють поміст“. Скоштувавши от такої у Попелева, полковник Ягодин однакже, відаючи, як я бажав побачити баржу, яку тільки що покинули її мешканцї, ще раз спробував вдачи і зараз же пішли ми до офіцера сторожи. На сей раз довелось почути що инше: сего офіцера не задивило наше бажанє оглядїти баржу і він взяв ся сам іти з нами. Сю саму баржу я бачив в Томску 2 місяцї перед сим. Зовсїм що инше спостеріг я тут тодї: баржа була чиста та охайна, повітрє сьвіже та здорове — а тепер що?... Се було щось страшне: гірше нїж у клїтцї, з якої тільки що виведено звірять! Нїчим було дихати а на помостї був товстий шир якогось гидкого лепу з роскиданими шматками недоїдків та папірців. Се дивовище найбільшого людского убійства та лиха, що давало ся бачити при злиденному осьвітленю, мусїло пригнїчувати які хочь міцні нерви. В своєму недавному допису Пен-

ry Lansdell між иншим мовить: „Довелось менї чути про сї баржи оповіданя пересолені.. Менї й самому не здаєть ся, щоб вони були чисті та охайні, наче тиї каюти першої кляси, але“... Я певен. що єму і на думку не впалоб нагадувати про каюти першої кляси. як би він побачив баржу зараз же, як вона прибула, в натуральному, так мовлячи. її станї. Що така баржа недалеко відійшла в гигієнїчному відношеню від каюти першої кляси д. Лянсдель переказуе на доказ того те, що єму оповідав один офіцер. По єго казцї р. 1882 на баржах перевезено 6000 чоловіка арештантів, а всего на всего з числа їх умерло тільки 2 в дорозї та привезено 20 недужих до Томска. Я і сам колись дивив ся на росийске заслане так само, як д. Лянсдель, але тепер зовсїм не те. Власні спостереганя та факта виявили менї, як я помиляв ся; не підоздріваючи щирости д. Лянсделя, я мушу промовити, що те, на що він здаєть ся, не має жадної основи в дїйсности, а казка офіцерова безсоромна брехня. Офіцияльні відомости ось що кажуть: року 1882, того самого, про який оповідає д. Лянсдель, перевезено арештантів не 6000 чоловіка а 10745; між ними зсаджено з барж недужих 279 чоловіка. а померло в дорозї 22, та опріч того по дорозї між Тюменю та Томском покинено 87 небезпечно недужими. Се впротязї переїзду 10 день. Коли в містї з людности 10745 чоловіка що 10 день занедужуватиме 279 чоловіка, а вмиратиме 22 значить недужих буде 99%, а померших 8% на рік. При такому рахунку не гаразд промовляти про каюти першої кляси. Та се ще не найстрашнїйше. От року 1879 занедужало 724, а померло 51; року 1871 з числа 9416 занедужало 1140, а померло 111 чоловіка. Ото так! За рік зовсїм би зникла людність 4000 чоловіка! А усї оті рахунки офіцияльні. Місцева адмінїстрация робить усе, що тільки зможе, щоб полїпшити становище засланців, маючи ті засоби, що постачає їй ряд на харч та утриманє

арештантів. Баржі миють та оздоровляють, як тільки вони опорожнюють ся; все роблять, що тільки можна для забезпеченя здоровя і справдї число недужих та померших зменьшуєть ся. А коли вони ще чи малї, винні тому недостача засобів перевізних та місця для такого гурту; доводить ся бачте на одну баржу згромаджувати 600—800 чоловіка; чогож ждати можна від такого натовпу!...

У пятницю визначено було нам оглядати острог. Але Петухов не приїхав, а замість себе послав Попелева. Таким робом от яка кумпанія склала ся: я, Фрост, Ягодин, Попелев та офіцер сторожі, що пускав нас на баржу. Уже з окола вразила мене пересилочна тюрма. Замість білого будинку, як звичайно, ми зуздріли цїлу низку довгих будовель в один осад, що були обнесені навкруги палями, себ то бервенами, що позабивані були одно біля одного сторч. Якби не вартові будки та не брязкотня заліз поза палями, то можнаб було гадати, що се часові бараки для москалїв, або білякордонне село, обведене парканом для забезпеченя від індийцїв. Нас пустили. На дворищи містило ся 12—15 будинків в один осад, деревяних, а біля їх то сидїло то тиняло ся багато вязнїв, яких випущено провітритись. Властиво усїх будинків, де містили ся засланцї, було 8 все на одну подобу. Кожний подїляв ся на двоє в 40—50 □ стіп. В першій коморі, до якої ми вступили, було доволї сьвітла, але й грязи не менше, не дивлячись на те, що чекаючи нас все повимивано і прибрано; тут містило ся 150 чоловіка. На примостках тулила ся тільки половина, а останні мусїли спати під примостками, по кутках, та де інде. Арештанти, гадаючи, що ми ревізори, обертались до нас, не вважаючи на дисциплїну та страх начальства, зі скаргами на тїсноту та грязь, задуху та смрід. Так ходили ми певно цїлу годину, а нарештї д. Попелев, якому певно не до вподоби було бачити нас тут, так само як і на баржі, оповістив, що вже оглядженo скрізь

опріч кухні та больницї, куди не варто йти, бо там панує тифус. На наше щастє молодий офіцер, що вже залюбки водив нас на баржу і з того часу пособляв д. Ягодину водити нас та все показувати, спитав у смотрителя: „Може покажете нам семейні комори та ятки". „А чомуж, як хочете побачити", відповів сей. „А менї й не відомо було нїчого про ятки" озвавсь Попелев збентежений. Се були довгі, низкі будівлї, як-так зложені з нетесаних колодок, а по боках було напяте полотно. Сих яток було троє і тут містили ся семї, жінки та дїти. Коло першої була викопана навкруги канала, де було повно рідкої грязюки, що витїкала з під полотняних стїн. В ятцї вікон не було, а вона осьвітлялась прямо через полотно. Більше злиденного дивовища убійства та страждань, нїж те, що ми тепер бачили, не можна увобразити собі. Під яткою містили ся сотнї чоловіків, жінок та дїтей, а обличя їх були знужені, страждені; вони стояли й сидїли і по примостках, і під примостками, і по всїх кутках. Не щільно прилажені дошки на помостї сьвітили щилинами, а в ті щилини оті мешканцї сего пекла все робили, що вимагала натура. Смрід був такий, що дихати було нїяк, особливо через дїтей, доглядїти за якими не було способу. Закаляні та мокрі пелюшки висїли, де тільки можна було припяти їх. Де не було людей, там були навалені клунки та всяке добро. І в отому неохайстві, тїснотї та грязюцї мусїли жити сотнї людских істот та відбувати усї обовязки щоденного житя. Страшно було бачити таку безлїч жінок та дїтей, що були нї вчому неповинні, а тим часом мусїли терпіти такі страждання, єдине тільки за те, що кохали засланих чоловіків, батьків та братів.

„Ваше благородіє" — промовив до доглядчика якийсь арештант, як ми проходили біля єго... „зглянтесь на нас; за тїснотою та холодом ту не можна спати. Змилуйтесь над нами — розмістїть нас як-небудь!" „Нїчого не зможу вдїяти, братику!

Ось швидко вас вирядять у партию — тоді лекше буде — відпочинете!"

„Дай то Боже!" сумно відповів той, що прохав, обертаючись до семї.

„Батьку, добродію!" кинулась до нас якась баба з дїтиною коло грудей, та плачучи. — „Дозволь, Христа ради, ночувати в лазнї, тут такий холод у ночи, що от от помре дитина". — „Не можно, голубко! Потрівай троха", відповів доглядач. Він здавався менї таким добрим чоловіком, що я не зрозумів, з якої речи він одмовив жінцї. Я спитав, що се за знак?

„Неможлива річ! відповів Іваненко. — В лазнї й мокро й душно. Я вже спитував пускати ночувати туда та щож скоїлось? Що ночи помирало то одно, то двойко дїток. Довелось залишити". Треба було замовчати. — Виходячи з ятки, ми завважали на дворі, що Попелев розмовляє з якимсь арештантом, років 35, з обличєм, що виявлювало важке хвилюванє та якусь безнадїю. „У мене одна сорочка", мовив сей тремтючим голосом; „та і в їй повно вошей і порвалась вона!" „Та що з того?" відповів єму з нехтуванєм Попелев. — „Як підеш у партию, то одержиш иншу!"

„Але колиж се буде?" відрік сей, хвилюючись ще більше, — „може місяцїв через три?"

„Може й так", — відповів Попелев, здержуючись, щоб при нас не проговоритись.

„Так от се я мушу носити сорочку, поки вона сама не спаде з плечей шматєм?" в безнадїї скрикнув арештант.

„Мовчи!" скрикнув нарештї не здержавшись Попелев „Як сьмієш ти так розмовляти зі мною? Та я звелю з тебе шкуру здерти... Тобі дадуть другу сорочку" — мовив він далїй, вже здержавши себе, — „як підеш у партию; рушай!"

Арештант скипів; у єго затремтїли губи але він переломив себе та мовчки відступив у бік.

З яток пішли ми до семейних комор. Я не пе-

реказуватиму у друге, що ми бачили; доволї сказати, що тїснота, багно, повітрє були однакові, однакове убійство та страждань. Доволї було вже з мене вражень і я попрохав доглядача вести нас до больницї. Нас спіткав доктор Оржешко. З окола больниця не відзначалась нїчим від иших острожних будовель, але в серединї важили ся по змозї заховати охайність та свьіжість повітря. Як строїли больницю, то мали поміщати в нїй 50 чоловіка недужих, але як ми були тут, лежало недужих 193 чоловіка а між ними 71 тифусових. Доглядали недужих жінки, 26—35 лїтні, инші на погляд інтелїгентні — певно чи не курсистки. Оглядївши по змозї тільки острог, ми рушили на останку до дому, подякувавши за вічливість та увагу доглядача острогу.

Довгенько таки в сю нїч не довелось менї заснути, а як вже заснув то все ввижали ся повні ятки людей, дїти, що мерли у лазнї, та страшні наче у мерцїв обличя арештантів, яких бачив я острозї та в больници. Однакже бачили ми острог ще не в найгіршому єго становищи. Щоб читач зрозумів усї страждання та все лихо, до яких доводить практика росийскої системи засланя, тутечки я переказав розмову з доктором Оржешко, що я мав в лютому, як вернув я вже зі східнього Сибіру. Він оповідав менї, як після того, як ми вже від'їхали, становище острогу все гіршало та гіршало. „Що тут було в листопадї, того не можно овобразити. В больници лежало 450 чоловіка недужих, а ліжок всего на всего 150, значить триста небезпечно хорих чоловіків та жінок містило ся на помостї, покотом, де-які не маючи нї подушок, нї чим накритись. Недужі мусїли кашляти, а часом і блевати, одно на одного, або на себе самого. Повітрє було таке, що часом і я не мав сили витримати, одур брав голову, а мій помічник мусїв обливати менї голову холодною водою Треба було, щоб увесь день були відчинені вікна, а на дворі була зима;

на долівці, де лежали недужі та ті, що вмирали, було не більше над 5 або 6° тепла. Нездужало більше над 25% всеї людности острогу, а померло більше над 10%."

„І вже давно таке коїть ся?" спитав я.

„Я вже тутечки 15 років — відповів доктор, і як памятаю, завжди так було."

„А відає про се петербурский уряд?"

„Що року звіщаємо єго. Кільки вже разів писав і я, що больниця в Томску на скрізь проїдена заразою, що єї треба спалити. Звелено скласти плян нової больниці — ми вже і зробили се. Вернули єго, щоб де що змінити. І се вже зроблено. А всеж з сего не має нїчого". Здаєть ся більше нема чого додавати. Здаючись на отсе усе, цивілїзация та людскість має доволї сьвідоцтв, щоб скласти свій вирік про росийску систему засланя на Сибір.

V.

Політичні засланці та кари злочинців в Томску.

Як се так склалось — питали мене після того не одного разу, як я вернув ся в Америку — що вам надали право увіходити до острогів по Сибіру та на етапи, знаємитись по всіх усюдах з засланцями, та роздивлюватись офіціяльні документи й рапорти. Не вжеж місцева власть не відала, чого ви їздите; а коли відала, то чом не зупинила, або принаймні не контролювала вашого поводженя? На сї питаня я не зможу читачеви дати відповіді, якаб задовольнила єго, бо менї не відомо, про що писав розийский уряд до місцевих урядників з Петербургу. Можу тільки на те зробити вказку, що чинили ми, аби тільки відвернути від себе підоздріваня, та на ті міркуваня, які, певно, викликали посеред місцевої власти та в Петербурзї прихильне до нас відношеня.

Певно так міркував собі д. Влангалї: „І не практично і не політично замикати перед чужоземцями Сибір. Доти, поки вони зовсїм не зазнакомлять ся з питанєм про засланців, не матимуть вони спокою, а коли ми лякатимем ся прилюдности, вони ще більше нятимуть віри поголоскам, які розходять ся про заслане. Д. Кенан до нас прихильний; він обороняв нас в своїй відозві до американьского географичного товариства, він прилюдно промовляв супроти нїгілїстів, а тепер приїхав збирати відомости, спираючись на які зміг би ще біль-

ше обороняти нас Значить великого песимізму з єго боку не має чого лякатись. У всякому разї, коли вже кому треба їхати на Сибір та оглядати остроги, то нехай се зробить лїпше д. Кенан, а не хто инший D. Lansdell вже промовив про се саме зовсїм добре, а тепер такеж вчинить і д. Кенан, от воно і добре буде. Цїкавість чужосторонцїв буде задоволена, а супроти їх песимістичної критики стане як раз навпаки сьвідчаня тих, що бачили власними очима. Значить, нехай д. Кенан їде на Сибір, але ми єго постановимо під догляд місцевої власти, щоб часом він чого не змилив. Єсть, правда, де-яка небезпечність з того боку, коли він зазнаємить ся близько з засланцями полїтичними, але він має проти них зуба, а д. Катков ще більше допоможе сему. Нарештїж, як що не так складеть ся, коли зазнаємленє з засланцями стане небезпечним, то єго завжди буде час припинити". — От як мусїв собі міркувати д. Влангалї та инші петербурскі власти і весь дозвіл нашої мандрівки по Сибіру доводить правду сего покладаня. Місцевій власти дано було на волю чи пускати нас до острогів, чи нї, а ся остання що до нас покладалася на випадкові обставини, особисті враженя та погляди. Через се нам переважно треба було запобігти, де тільки можна було, прихильности та віри у власти, а розслїдки що до полїтичного заслання провадити як найобережнїйше та меньш щоб воно кидалось у очи. Сливе кожне місто, кожне село злучене було з Петербургом телеграфним дротом, де ми тільки шукали собі материялів, а, значить, сливе рік той дріт висїв над нашими головами на вид дамоклового меча — от-от прийде з Петербурга приказ: зупинити та потрусити дд. Кенана та й Фроста.

До самого Усть-Каменогорска усе йшло добре і ми зовсїм слобідно зносились з засланцями. Але чим дальш, тим більше прибувало листів та документів що, якби скоїв ся трус, компромітовали ба-

гато б де кого; длятого нам треба було яко мога ховати нашу справжню мету мандрівки, а що до місцевої власти, то треба було її улещати. Длятого в кожному селї, в кожному містї, де ми задержувались, зараз же мусїли знаємитись з ісправником, з засїдалем, та сповіщати їх про подробиці нашої мандрівки, про її мету, замовчуючи про справжні заміти. Маючи від засланців наперед відомости про погляди нахили та звички їх добродіїв, ми вже заздалегідь так простали справу, щоб як найлїпше налагодити наші відношеня, щоб нї кому не натякнути навіть на що небудь недосадне, а завжди намагали ся грати на найслабших струнах, цураючись небезпечних боків в розмовах, та більше зупиняючись на таких темах, де можно було знайти згоду. На знак пошани до їх чину та посади ми завжди приходили до них як найлїпше одягнені, пили горівку трохи не до страти сьвідомости, були ввічливі з їх жінками, а д. Фрост малював потрети їх дїтей і таким робом сливе завше ставали приятелями, визволеними від контролї та підоздріваня. Забезпечивши себе з сего боку, ми також знищили в коренї нахил до підоздріваня що до низших заступників полїциї, всказуючи нїби знехотя на нашу близкість до начальства. Щож до людности в загалї, — то цїкавість її ми справляли на безпечну течию, одвідуючи школи, цїкавлячись ботанїкою, малюючи, збираючи статистичні відомости, в загалї надаючи собі обличє мандрівників „з ученою цїлю“, як се зветь ся на Сибіру. Тепер вже можно було одвідувати і засланців, теж „вчених“, не викликаючи нї задиву, нї сумнїву. Ми так або инакше міняли подробиці нашої політики відповідно умовам місцевим, але взагалї характер її лишавсь до кінця однаковий, і хоть усї відали, що ми навідуєм ся до засланців полїтичних, але нїхто і не гадав собі, скільки ті зношеня інтимні і яку вагу вони мають в загальному начерку нашої мандрівки. Чи так, чи не так, а хвалити Бо-

та нї одного разу Дамоклїв меч телеграфного дроту не опустив ся на нас і до самого Забайкаля ми нї одного разу не одержали „перестороги".

На протязї усего Сибіру завданє наше було полегшене через відношеня, які мали чесні та інтелїгентні урядники до системи засланя. Всї вони або зовсїм перечили їй, або принаймнї тій формі, в якій вона істнувало тепер. Часом вони були раді, що можуть перед безстороним чоловіком вимовити сумні боки засланя, яко способу кари, і всї ті надуживаня, ошукуваня та лютости, які роспложують дїйсно доведеня її до вчинку. Не одного разу мене вражала та отвертість, та прикрість, з якими вони промовляли, не лякаючись нїчого, — бо були певні, що їх не зрадять.

„Дякуючи заслану, я живу, — казав менї один значний урядник; -- менї й не важко служити, менї платять добре Але якби заслане було знищено, я б радістно відцурав ся від своєї посади, бо вона губить і Сибір і засланцїв та справляє невимовні страждання. Але що маємо робити? Коли ми важимо ся вимовити правду перед петербурским начальством, то для нас же гірше і ми страждемо не аби як. Через се я звик справляти своє дїло як найлїпше та тримати язик за зубами".

Другий знов оповідав: „Я звіщав про надуживане та неустрій в моєму віддїлї, поки не втомив ся звіщаючи, та нїчого не вскуравши. Може що небудь нарештї й почнуть робити, коли ви напишете про се. Острог тутешний не то, що для людей не годить ся, але й для собак, і вже скільки років я товчу, що треба вибудовати другий. А що з того — тільки сама переписка".

Не один десяток осіб промовляли до мене теж саме а все особи й воєнні й цивільні, що займали значні посади. Се мовило ся не аби як, а завжди на основі документів або статистичних відомостий. Богато дорогоцїнного материялу що до полїтичного засланя добуто нами від осіб, що з великим спо-

чутєм стосували ся і до політичного заслання і до лїберального руху. Певно росийский уряд не тямить, як далеко ширить ся по Сибіру таке спочутє. Одного разу довело ся менї бути на вечірцї в одному сибірскому містї, де зібрали ся 6—8 офіцирів, деякі члени місцевої думи, та всї, які були в містї, засланцї. Усї присутні були знаємі межи собою доволї близько; часом розмова ставала зовсїм съмілою та лїбералыною, а пісьнї, які съпівали хором, були де-збільша революцийні По Сибіру я багато зустрічав прикладів от такої „неблагонадежности“ та навіть в самому Петербурзї, повернувши з Сибіру, трафлялось чимало урядників, що отверто спочували политичним засланцям, а менї давали копії багато де-яких паперів та документів. Тепер читачеви стає зрозумілим, з якої речи нам були легкі досліди про систему тутешнього заслання, дякуючи з одного боку запомозї чесних заступників адмінїстрациї, що самі шукали правди, а з другого приватних людий, що потай симпатизували тим, що боролись за волю, а нарештї самих засланців, що на своїй шкурі скоштували увесь тягар заслання та мали в руках велику силу материялу що до сего питаня.

В перше спіткав я тих засланців, що приймали удїл в пропагандї 1872—1875 р. в Томску; їх засудили і таким чином до них по правдї приложена назва революционерів. Особливих відзнак у сих засланців від тих, яких я бачив в Семипалатинску, Ублинску, Каменогорску, я не зауважив, коли не рахувати того, що вони вже давнїйше заслані та надбали собі більше житевого досьвіду. Між ними одного забрано ще тодї, як єму було 19 років; тепер сему чоловікови, що був талановитим публицистою, вже 35 лїт, а на призвіще він д. Чудновский; увесь отой час був або під доглядом полїциї, або в засланю, або під замком В протязї 4 р. і 3 місяців він був самотним вязнем, чекаючи суду. Тут єго вязали та одягали в сорочку для

божевільних за те, що він протестував супроти беззаконства, та за вимаганє паперу, щоб писати скарги до міністра. Не маючи таким чином нїякого способу протестувати, він важив ся заморити себе голодом і не їв нїчогісенько доти, поки начальство недало єму паперу та каламара; треба визнати, що тякий єго верх не допоміг єму нї вчому, бо єго скарги недоходили до мінїстра і він не одбирав жадної відповіди. Нарештї р. 1878 єго судили в числї 193, обвинуативши, що він роздавав заборонені книжки. Єго засуджено на каторгу на 5 років. Але потім цар помилував, казавши зачислити єму на кару те, скільки він вже відсидїв; скінчило ся на тому, що Чудновского заслано як найдалїй на Сибір, видібравши усякі єго права Більшість певноб не здолала перетерпіти без сумних наслїдків 4 років вязненя самотою та 7 років засланя, а енергия та мужність Чудновского все стерпіла і він побідно вийшов з того іспиту Не вважаючи на усї перепони, він здолав на Сибіру завершити свою осьвіту і надбати навіть імя собі. Він склав історию розвою осьвітних інституций на Сибіру і вона надрукована в „Єжегоднику томской губ.“ за 1885 рік. Чудновский два рази з'їздив на Алтай, дякуючи Західне-Сибірському віддїлу географичного товариства, він приймав удїл в росийскому периодичному друку, і єго книжка про енисейску губернию одержала премию Красноярскої містової думи. Чудновский вчинив на мене враженє такого чоловіка, що, якби він родивсь в Америцї, він би став гордощами краю, яко користний та значний член суспільности. Але... він родив ся в Росиї, а значить став призначенєм строгу та засланя. Дуже цїкавим чоловіком став для мене д. Станюкович, якого тільки що заслали до Томску. Він був видавцем росийского часописьма „Дѣло“. Про єго я вже знимав річ раньйше Він умів дуже гарно спостерегати росийске суспільне житє, писав дуже талановиті романи. взагалї особистість єго була дуже міцна, енергічна і дотепна.

У куші з ним тут же жила й єго семя, що поїхала слідом за ним. Семя складалась з жінки єго, та де-кількох дітей, а між ними одна донька, дівчина років 17—18; опріч інших вдач добре грала й сьпівала. Д-ка Станюкович була жінка сьвітла та говорила на кількох мовах, а між іншими на англійській. Чи мало вечорів перебули ми в тихому гостинному покої доб. Станюковича, до півночи слухаючи, як у двох сьпівала панна Станюкович з князем Крапоткином, міркуючи про те та про се з росийского політичного житя та засланя, або міняючись споминами та враженями з Парижа, Лондона, Берлина, Ню-Іорка та Сан Франциско. І чоловік і жінка Станюковичі їздили багато по Америці, і якось чудно було бачити у них в Сибіру визитові картки таких відомих офіцерів, як капітан James Eudex та капітан John Kodfers, або фотографичний патрет Линкольна та модло човна з Ніягарского водоспаду. Менї і в голові не клало ся ніколи, щоб в Сибіру я спіткав людей, з якими мене вязало так багато спільних споминів. Д. Станюкович уперто борикався в засланю за житє, займаючись літературою; жінка єго по змозї допомагала єму, даючи уроки музики.

Найбільше однак менї до душі припадав доб. Фелікс Волховский, що був на віки засланим на Сибір року 1878; єго обвинувачено за те, що „він належав до товариства, яке в далекій будущинї заповзяло ся знищити підвалини суспільства, що істновало в Росиї". Тодї, як я єго знав, єму було 36 років і він був чоловік сьвітлий, мав спочутне серце і високі моральні потяги. Він знав англійску мову, єму близько знаєма була історія Америки і література і він переклав на росийску мову багато поем Лонгфелло. Памятаю, як він палко та жваво згадував про „Arsenal of Spring field" Лонгфелло, та переказував на память єго поему. Се був чоловік такий, що найближче припадав менї до душі і дуже менї подобав ся, але усе житє єго складало

якусь страшну трагедию. Єго здоровє було страшенно надламане в часї вязненя самотою в петропавловскій фортецї, волосє єго посивіло, а з очей єго на той час, коли обличє було спокійним, проглядала якась глибока мелянхолия. В недовгий час нашої знаємости я дуже покохав єго, і як вже ми розлучились з ним зовсїм р. 1886, після мого вертаня зі східнього Сибіру, він цїлуючи мене в останнє, промовив: „Юріє Івановичу, не забувайте нас! Розлучаючись з вами, я чую, як з мого житя щось таке одірвано, що вже не вернеть ся!“ Після мого повороту до Америки я тільки ще один раз чув про Волховского. У пройшлу зиму він написав до мене якийсь сумний лист, де завідомляв про смерть своєї жінки. Я памятаю ту бліду, зтруджену жінку з очима, в яких повно було якогось сумного та гіркого виразу. Що мала сили, вона допомагала чоловікови зарабляти на семю Безугавна турбота, важка праця нарештї зламали її здоровє. Она стала нїкчемною, і її сьвідомість загубила її нарештї. Ся сьвідомість, що замість запомоги вона стає вагою для чоловіка, перейшла на манию і вона застрелила ся. Така смерть, при таких обставинах, для чоловіка, що горячо любив її, була несподіваним нещастєм. Пишучи до мене він прислав менї маленьку стару шкурятяну спичешницю, що колись Петро Крапоткин подаровав на спомин своєму братови Олександрови. Сей подаровав її Волховскому, а від єго вона вже перед смертю перейшла до жінки. Він гадав писав менї він, що ся річ буде приємна менї яко спомин про чотирох засланцїв, що були менї відомі. Один був на вигнаню у Лондонї, другий засланий був у Томск, а останні двоє визволили себе, занапастивши душу, від правди росийского уряду.

Я хотїв своїй жінцї прочитати лист Волховского. Але на той час, як я постановив перед собою образ сего чоловіка, як я згадав собі, яке враженє мусїв справити останний вчинок долї на чо-

ловіка, що ціле житє сама тільки лиха доля нїколи не минала єго, чоловіка на заслану, з розшарпаним серцем, з загубленими надїями, з купою невідповідних дїтей на шиї, — тодї я вмив ся слезами та ридаючи мусїв сховати і листи і подарунок.

Цар справдї має силу побілювати сивим волосєм голови таких людей, як був Волховский; він має силу і на те, щоб замучовувати їх по фортецах або засилати на віки на Сибір. Але недалеко час, коли їх назви, а не єго, визначені будуть на каргках істориї і коли спомин про їх страждання та життє стане для всїх Росиян, що любять волю та власну країну, жерелом, з якого вони братимуть приклади житя.

Перше, властиво, тільки в Томску нам відомий став той нервовий стан, що зовсїм пригнїчує чоло і який находить тодї, як раз-у-раз перед очима стоять людскі страждання і нїчого не можно вдїяти, щоб допомогти їм. До сего часу ми їхали узбіч від головного шляху, по якому йдуть засланцї; полїтичні засланцї, що були в Семипалатинску, Ублинску та Усть Каменогорску, жили собі ще так-сяк без великого утиску; тут же вже в Томску побачили ми нарештї очивидячки, яка вона єсть справжня трагедия житя засланців. Од сего вже часу аж дотї, поки зовсїм ми не вернулись до Росиї, не можно було спекатись того нервового дратованя, що було важче перетерплювати нїж холод, голод та втому, які справляла дорога. Не можно згадати „без жаху", що доводилось бачити по „ятках" та в больници томского острогу; без муки пекельної не можно було слухати тих оповідань, які довелось нам чути від засланців в Томску, Красноярску та Забайкалї. Одна блїда, слаба, замучена жінка, заслана на Сибір східний — ся жінка вже тепер померла, одважилась одного вечора зазнаємити нас зі своїм горем. Не знаю, щоб я вдїяв, щоб тільки визволити її від потреби в друге перетерплювати те, що вже минуло; але вона сама бажала, щоб

люде довідались про те, що доводить ся терпіти російским людям, з якої речи вони перероблюють ся на терористів, і от ледве здержуючись від плачу, на той час, як я бігав непритомно по хаті та кусав губи, — вона оповіла менї історию свого житя. Більше важкого нїколи нїчого я ще не чув. Не можно було анї спати, анї що небудь робити після такого оповіданя, а їх треба було чимало вислухувати. Певно, що оті моральні страждання більше мали впливу на нервове моє роздратованє, та на страту здоровя, нїж уся дорога по Сибіру.

Тільки вже в Томску та на дорозї до Іркутска нарештї мали ми спроможність докладно познаємитись з житєм в дорозї засланців Тут чоловіка 300 або 400 що тижня виступає з Томска і переходить 1500 верств дороги до Іркутска в протязї 3 місяців. Скрізь по дорозї один від одного верств на 40—60 побудовані „етапи“ з чоловіками 40—50 сторожі; але уважаючи на те, що між етапами не зможуть за один день перейти засланцї в залїзах, пішки, то по серединї між кожними двома етапами єсть ще „пів-етапи“, будівлї трошки менші і вже без сторожі. Ото таким робом партия за два днї переходить від одного етапу до другого і на дорозї ночує на „пів-етапі“, а на етапі днює, змінює тут сторожу і т. д., мандрує до Іркутска і далї. Кожному арештантови дають до рук харчові гроші 5—6 центів на день, а він вже як хоче нехай харчує ся, купуючи їжу у перекупок та мужиків. Усї засланцї одягнені однаково: товста полотняна сорочка, та штани (у жінок спідниці), халати, шапки та так звані к о т и з онучами До р. 1883 не звертали уваги на те, що по партиях були у купі і чоловіки, і жінки і дїти, але тепереньки нежонатих чоловіків звичайно виряжають осібно, прилучаючи жінок та дїтей до семейних партий. Такий розпорядок трошки зменшив деморалїзацию, що коїла ся від сокупного перебуваня по тїсних етапах чоловіків, жінок та дїтей; але що до сего,

то і тепер не дуже-то лїпше стало, бо й по семейних партиях доволї єсть чоловіків та підлетків, що попсовані геть морально.

Офіцер сторожі капітан Гудим покликав мене та Фроста 24 серпня подивитись, як виряжатимуть партию у дорогу. Вже о 7 годинї вранцї ми були перед брамою острожною, щоб звідси доглядїти ся до усего. Чоловіка з 6 москалїв сидїло на лавцї коло брами, як хто хотїв, та жартовали з перекупками, звичайно як москалї. За стїною чути було брязкане кайданів, та часом відчиняли браму, у яку входили „парашники або „водоноси“ і їх тут же обмацували, чи не нїс який-небудь горілки. О осьмій годинї приїхали підводи, москалї почали ладнатись, а брязкане кайданів доводило, що от-от почне виступати партия. Попереду з брами вийшов, несучи ковадло та кільки пар кайданів, коваль, а москалї з рушницями поставали навкруги. Нарештї хтось гукнув: „готово“ і арештанти по одинцї почали виходити з дворища відповідаючи, як кого звуть, на запитаня офіцера, що стояв з паперами. Коваль лапав залїза — чи воно цїле, а унтер-офіцер давав кожному по 10 центів харчових на два днї. Вже як усї „каторжнї“ виступили, то всї поставали у два ряди та поскидали шапки. се, бачте, щоб начальство побачило, чи всї поголені „по закону“; за каторжними теж саме мусїли зробити й поселенцї і нарештї усї вже, чоловіка їх 400, впорядковані були на улици. Кожен мав у руках оклунок зі збіжем; у інших на поясї висїв казанок або чайник, а один на руках тримав собачку. „Чи піймете віри“ промовив до нас підходячи капітан Гудим, — „що єсть тутечки таки заволоки (бродяги), що вже в шесте йдуть у каторгу“. - „Ребята, — гукнув він, — а скільки між вами народу, що йде вже в шесте?“

„Багато таких єсть!“ відмовили єму, а трошки згодом, виступив з ряду сивий бродяга та й сказав, що отсе вже в четверте він утїкав з каторги

і тепер вертаєть ся в пяте. Значить сей чоловік 8 разів пройшов 3500 верств між Томском та Карою. „Менї відомі були бродяги — промовив Гудим — що 16 разів пройшли сею дорогою в залїзах, а потім 16 разів вертались по степах. Один Господь відає, звідки береть ся така сила.!“

Як поміркувати, що перейти 32 рази східний Сибір — се все одно, що двічі обійти земну кулю по під екватором, то якось не ймеш віри, щоб у людий було стільки енергиї, що їх так невпинно тягне на волю та до дому! Однакже р. 1884 схоплено бродяг по західньому Сибіру 1260, а скільки-ж то їх загинуло від холоду, від голоду по лїсах та степах! Д. Орфанов, що багато років перебув у східньому Сибіру, казав менї, що одного разу він начислив 200 „непомнящих“ в самому тільки кайдаловскому острозї.

Поки давали лад у партиї, я почав балакати з арештантами. Один почав роспитувати, як поводять ся в Америцї з засланцями, і чи дозволяють їм заробляти кільки небудь грошей після відбучи скарбової роботи; в Америцї сего не забороняють.

„А в нас не так! загуло в товпі. — Ми голі ідемо і на каторгу і звідтіль вертаємось голі! А поки що то там бють „нарядчики“ до схочу“. „Се неправда, промовив капітан Гудим, — тепер на каторзї не бють вже.“

„Бють, ваше благородиє та ще й як!“ відмовили єму бродяги. „Навіть коли недужий або млявий не скінчив того, що звелено, то зараз же єму 20 горячих“.

В протязї сїєї розмови посадовили на підводи недужих та слабих, клунки налаштовали та попривязували на возах і тепер вже чекали тільки приказу рушати. Капітан Гудим зняв шапку, перехрестив ся і обертаючись до арештантів промовив:

„Ну, ребята, з Богом. Щасливої дороги!“

„Партия лїворуч! Партия рушай!“ розлягла ся команда і весь гурт, брязкаючи залїзом та зни-

маючи куряву, рушив у далеку дорогу. Попереду йшли засланці, за ними поволі їхали вози з недужими то клажею, а позаду вже Гудим. Через кільки хвилин курява все обгорнула. А курява ся лютий ворог партиї. Цїлий гурт людий, що рушаєть ся тїсною валкою, навкруги повиває курява і вона залазить по всїх шпарах, не дає дихати, дивитись; особливо дошкуляє вона задним возам з недужими, що не можуть нїяким робом спекатись її.

На перший раз партия зупинилась відпочивати біля маленького села за 10 миль від Томска. На царинї біля дороги вже стояло 10—12 жінок з хлїбом, квасом та іншою дешевою їжою, щоб продати її арештантам. Досьвідчені вже бродяги, що йшли попереду, гукнули: „відпочинок, відпочинок". Таке давно бажане слово дійшло швидко до уший усїх і всї пішли швидче; через кільки хвиль розлягло ся „стій", і всї, де хто стояв, полягали на траву. Чоловіка сьвіжого, здорового та не нужденного не повинні втомити проходки за двадцять верств; але якою важкою вона мусить бути для засланців, знесилених на хлїбі та на водї, та з потраченою силою від неможливих гигієнічних острогів, непотрібного гультяйства та ще з кайданами на ногах. Як вже відпочили трошки, зараз почали купувати їжу, а через пів години вже всї снідали, чим Бог послав. Д. Фрост зфотографував оту жваву та просту сцену. Після снїдання та відпочинку партия рушила далїй без усяких випадків. Бродяги ішли попереду, голосно розмовляючи, а молодші дослухувались до всього та все помічали. Бродязї дорога вже відома, він знає норов кожного офіцера сторожі, кожного смотрителя від Томска до Кари, а небезпечний досьвід житя заволоки надає ему серед партиї певність та авторитет. Для справжнього заволоки острог — се „батько", а тайга — „мати", цїле-ж житє его складаєть ся з переходів від батька до матери, та на відворіт. Коли-не-коли доводить ся бродязї втїкти з Сибіру, хоть буває, що він дохо-

дить до тобольскої губернії; однакже ранійше чи пізнійше єго схоплюють, а то і сам він, як вже допече голод та холод, іде до рук. Одного разу офіцер сторожі казав бродязї, що забраний був в західньому Сибіру: „Чи маленька царска царина — се правда — однакже тобі з неї не втікти і тобі не минути наших рук, поки житя твого!“ — Вже тільки в вечері-змерком почали манячити палї пів-етапу перед партиєю, де вона мусїла заночувати. На сибірскому пів-етапі всего на всего 2—3 одноосадних будинків, обведених палями навкруги. Один будинок для офіцера, другий для сторожі, а третий — найбільший — для засланців. Сей останний поділений на троє, або на четверо, з пічю та примостками. Відповідно тому, як докладав якийсь інспектор, я сам особисто перевірив на власні очі „що усї й етапи і пів-етапи від Томска до Ачинска тїсні і вимагають того, щоб їх ладнати“. А що впадає в око — се тїснота Як їх будували, то рахували містити по них 150 чоловіка людей, а тим часом тепер треба напихати по 400 - 500 чоловіка. Наслїдком сего звичайно буває, як пише інспектор, що „коли на дворі тепло то пів партиї мусить ночувати на дворі, а як холодно та негідь, то засланцям треба містити ся, хто як зможе, — навіть по коридорах і на горищи“ По камерах грязь, вікон нїколи не відчиняють і не дивлять на тїсноту; не зроблено нїчогісенько, щоб відновляти повітрє.

Так ото промахавши 29 верств, нарештї партия прийшла на місце. Її постановлено в ряди, перечислено — єсть усї — і браму відчинили. Наче навіжені усї гуртом кинулись через вузьку браму; одно одного штовхало, пхало; там падали, там схоплювались — се був якийсь содом. Всї відали, що місця мало — ото й кидали ся, щоб захопити лїпше, а то доведеть ся спати по під примостками на закаляній долівцї. Ледве встигли, де хто зміг, приткнутись, зараз же почали вечеряти. Вечеря була не аби яка, чи що все було дорого, чи мало

принесли перекупки. Часом на 5 центів засланець тільки й зможе купити $1^1/_2$ фунтів хліба. Торг іде, як Бог послав, бо нїхто не дбає про-те, чи дорого, чи дешево продають перекупки їжу — і все залежить від випадку та місцевих умовин. Коли часом нїчого не принесуть на спродаж, то й треба лягати спати без вечери. Дуже багато скаржили ся офіцери по етапах на уряд, що покинув так необачно таку справу як харчуванє засланцїв на „якось-то буде!“ Вони казали, що не милосердно та неправедно провадити людей пішки, з залїзами на ногах по морозу лютому по 30 верств на день, даючи на харч тільки на $1^1/_2$ фунта хлїба.

Після вечери запалили по камері недогарки лоєвих сьвічок, повносили „начиня“ та й замкнули на всю ніч двері, а біля дверей розмістили сторожу. Більша половина людей спала на долівцї, а були й такі, що спали як раз поміж з „начинями“, а сї останні були незатулені, та ще де-не-де й протїкали. Повітрє перед ранком стає чимсь страшенним. Одної ночи я хотїв попрохати у начальника сторожі дозволу перебути ніч у камері, але коли одного разу вранцї одімкнули двері, та відтіль повіяло смердячим та заразливим повітрєм — я зараз-же покинув свій намір скоштувати такого досьвіду. Другій день в дорозї нїчим не відрізняв ся від першого Після снїданя прихапцем людий вивели на двір, перечислили та й рушили далїй. На половинї дороги відпочили, а в вечері партия вже наближилась до етапу, де мусїла днювати, а потім рушити далїй, змінивши сторожу. Етапи нїчим не відзначають ся від пів-етапів, хиба тим, що трошка просторийше; — вони такіж благі, такіж смердячі і однаково занедбані. Проте лїпше промовити словами генерал-адютанта Анучина, що бачив добре етапи, та ще й прибраними. Ось що писав він до царя потім: „Я багато оглядів острогів, етапів, і т. іншого по дорозї до Іркутска і на превеликий жаль, повинен мовити, що більшість їх ледве сто-

ять. Особливо можно се сказати про етапи. Всї вони розвалюють ся; а їх санїтарні умови зовсїм нїдочого; у зимку у них холодно, повно зарази та на додаток вони не оберегають, щоб люди не тїкали". Коли вже таке враженє справили прибрані та впорядковані етапи на генерал-губернатора, то щож треба сказати про них, як вони з'явились передо мною в щоденному, неприбраному становищи.

Як на мою думку, то винна в тому всьому сама тільки невдатна та зажерлива адмінїстрация у купі з над'уживанями, що йдуть поруч завжди з бюрократичною системою. Які нї погані оті етапи, а скарб занапастив на них великі гроші, і всї вони загинули по кишенях урядників та підрядчиків. Один інспектор казав менї, що за гроші, які дано, щоб побудувати етапи, можноб було поробити їх цїлі срібні від Томска до Іркутска. А Анучин зі свого боку от що писав до царя: „Багато гроший потрачено на ладнанє тих будинків і ще недавно 250 т. р. ср. дано на будованє нових етапів по Забайкалю. Одначе я не певен, щоб з сего вийшло що небудь добре, коли все так стоятиме, як тепер. Мене бере острах, що з етапами по Забайкалю буде теж саме, що сталось по Енисейскій та Іркутскій губерниях". Воно й справдї так сталось, бо інспектори пишуть, що нові етапи „невдовольнили" їх. Наша партия, як я мовив вже, на третий день відпочивала. Арештанти тиняли ся по дворищу нїчого нероблячи, або прочитуючи написи по стїнах. Сї написи — якась особлива оздоба етапів і кожен волоцюга на сам перед починає оглядати стїни, шукаючи там цїкавих для него відомостий та вказок. Начальство з усеї сили намагаєть ся знищити такий спосіб подання відомостий та обертанє скарбових стїн на часописьма. Ще не дуже давно Галкин-Враский писав до смотрителїв та начальників сторожі про се саме, але з такого заказу нїчогісенько не буде. Завжди арештанти пригадають, як

ошукати начальство, хоть би навіть воно й узялось на сидїло.

Провівши партию до Халдиєва, я вернувсь до Томска, залишивши до більше зручного часу зазначене більш докладне з житєм засланцїв в дорозї. Та й ті три днї, що я перевів, проводячи партию, чимало постачили менї свідомости про те. О так що дня в протязї цїлих місяцїв волочить ся нещасливий народ без усякої розривки, під соняшною спекою або в лютий мороз, по грязюцї або огорненій курявою, переїзджаючи річки на поромах, та ночуючи в гнилому повітрю по етапах — все ближче наближаючись до грізних забайкальских рудокопень.

VI.

Житє „великого сибірского шляху".

В Томску часом ми опиняли ся „як то кажуть, „нї в сих, нї в тих" через те, що мали чимало знаємости і між засланцями і між урядниками. Одного дня, днїв за два, як ми зібрали ся вже виїзджати до Іркутска, сидїли у нас Волховский та Чудновский, аж ось слуга оповістив, що приїхав генерал Пєтухов, часовий губернатор Томска. У мене „аж у душі похололо". Та і справдї, як мусять дивитись одно на одного губернатор та заслані революционери? Кілька разів я одвідував губернатора, але нї одного разу про засланців анї пари з уст, а тим паче про те, як я прихильно дивив ся на них; а тутечки — раптом — губернатор піймав на горячому вчинку! Становище не до заздрости, але що маєш робити: вже губернатор в унїформі уступив у хату. Спершого разу по єго обличю мигнув вираз задивованя, але він зараз же зник, поки він був коло порогу, а вже, як ми спіткались серед хати, то нї в тому, як він поводив ся, нї в єго манєрах не було нїчого незвичайного, навіть виразу незадоволеня або чого іншого. Він ввічливо стискав за руки наших гостий, що колись то зазначені були на каторгу і зараз же почав таку розмову, в якій і вони могли приймати удїл, в загалї стільки такту та ввічливости було в єго обійстю, що як минуло кільки хвилин, здавалось, що розмова вела ся між давними знаємими, що спіт-

кали одно одного в клюбі. Справдї-ж се було дивовижне товариство: американьский літератор, американьский маляр, двоє політичних „злочинцїв“, що перебули самотне вязненє, залїза і т. і., та важний заступник уряду, — вони зійшли ся на нейтральному ґрунтї особистих відношень і на хвилину не памятали того, що було й єсть. Менї невідомо, чи оповістив про сей випадок Пєтухов мініст. внутр. справ чи нї; але здаєть ся, що нї. Вірний слуга свого уряду у купі з сим він здавав ся менї чоловіком осьвіченим та розумним; не потураючи революцийному рухови, він мусїв у купі з сим визнавати, що єсть межи засланцями, яко державними злочинцями, люде незвичайні, що мають право на шану, на цїкавість чужосторонця.

В Томску тодї, як я був там, було засланцїв чоловіка 30, а між ними 6—8 жінок. Де хто був з адмінїстрацийних, що недавно присланих з Росиї, декотрі поселенцї, що спочатку були заслані „по далеких місцях Сибіру“, а після вже їх прислано сюди; а ще інші — се остатки з числа 193, що ще були живими та цїлі роки вимучили ся в самотньому вязненю в Петропавловскій фортецї і звідтіль опинили ся на західньому Сибіру. Мене здивило те, що в Томску були адмінїстративні засланцї, що відбули свій час в якутскій области і недавно вернені звідтіль.

„Як се так — спитав я одного, — що ви адмінїстрацийний, і вас зас ано у якутску область. Здаєть ся, туди засилають тільки найнебезпечнїйших „злочинцїв“ та тих, шо скінчили каторгу на Карі?“

„Трошки не так воно буває, відповідали менї. — Справдї де з більша адмінїстрацийно шлють у західний Сибір, але часом буває й таке, що засилають і до якутскої области. В первих мене вїзначено заслати у західний Сибір, але р. 1881 за те, що не хотїв заприсягти Олександрови III, мене закинули до якутского улусу“.

„Себ-то, почекайте! Не вже-ж уряд, караючи

вас за зраду, у купі з сим вимагає, щоб присягали. Та се-ж треба з глузду з'їхати. Хиба-ж єсть який небудь глузд в тому, щоб вимагати від державного засланця, щоб він був ще й „вѣрно подданним!"

„Справді се нїсенїтниця — але-ж воно так буває, та уряд і сим не задовольняєть ся. Від мене він вимагав, щоб я все оповів, що відаю, про революційний рух; кажучи інакше, щоб я зрадив своїх приятелїв. А сего я б не зробив, якби навіть заслане переробило мене на „вѣрноподданного".

Дальша розмова виясувала менї, що мінїстєр внутрішних справ, в часї, як Олександер III робив ся царем, вимагав від усїх засланців до західного Сибіру, щоб усї вони заприсягли. Треба зовсїм стратити глузд, щоб чекати від людий, яких скарано вже за державні злочинства, щоб вони власноручно засудили самих себе, заприсягти Олександрови III; та мабуть і сам мінїстер не мав віри в се, а ємy потрібна була тільки приключка в друге покарати людий, що не вчинили другого переступу. Коли злочинця, вже засуджений та скараний, не схоче визнати за злочинство те, що викликало кару, то таку упертість ще можно брати яко основу, щоб не зменьшати кари; однакже нїяким робом се не повинно виправдувати побільшаня кари. Якби губернатор який почав вимагати від тих, що засуджені були до острогу, анархистів, на завтра, щоб вони сказали, що вони не анархісти, та колиб вони не згодились на се, взяв би тай звелїв повішати їх — хиба-ж таке поводженє не булоб неймовірним та злочинним? А тим часом росийский уряд чинив таке-ж саме р. 1881. Коли М. В. С. не відав, що засланцї винні в державному злочинстві, то не мав права засилати їх; а коли знав, то він вже чинив люту та нелюдску неправду, вимагаючи від них: або зламати присягу або йти сливе на смерть до якутских улусів. Таким чином цїлі сотнї засланців, не бажаючи стати зрадниками, рушили

до східнього Сибіру та до якутскої области; — між ними був і талановитий літерат д. Короленко. Єго заслано аж трема нападами; раз помилкою, а потім вже він виряжений був до якутскої области, бо не схотїв зрадити своїх прихильників та поцїлувати залїзної руки, що била єго заприсягнути, що буде вірним „через Божу милость“ Імператорови Олександрови III.

Читачеви може здатись, що взиваючи заслане до якутских улусів сливе смертю, я хотїв вимовити тільки красне слово. Нї. На доказ правди нехай він послухає, що кажуть про се заслане добре сьвідомі про єго росийскі люде, що се не з пальця виссали. На початку 1881 р., коли за Лоріс-Мелікова потрошки попущено було росийскому друку, відомий публїциста д Приклонский, що служив якийсь час у Олонецкого губернатора, надрукував в часописьму „Земство“ докладний допис про адміністрацийне заслане. Про житє полїтичних засланцїв по якутских улусах каже він ось що: „Істнує особлива форма засланя до якутскої области, більше люта та варварска, ніж яка інша відома росийскій публицї — се заслане на якутскі улуси. Се так робить ся: розвозять засланцїв по одницї по якутских юртах, що одлеглі одна від одної дуже далеко“. Ось який уривок надруковано в одному допису до „Русскихъ Вѣдомостей“ (Ч. 23) з листу з Якутска від якогось засланця; тут дуже яскраво обображуєть ся те страшне становище, в якому опиняєть ся інтелїгентний чоловік серед диких людий півночи, в юрїї. „Козаки, що привезли мене з Якутска, поїхали назад а я лишив ся сам посеред Якутів, що анї слова не вміють сказати по росийски. Стежать вони за мною безугавно, боячись одповідальности, якби я втїк. Аби вийшов я на двір з юрти, — за мною слїдком йде Якут; аби взяв я сокиру вирубати собі кийка — зараз же Якут і починає кивати менї, щоб я покинув сокиру та йшов до юрти. А в юртї голі мешканцї, не сором-

лячись ськають ся, дуже гарно дивитись! В зимку скот містить ся теж в юртї. І дїти і скот само по собі тут-же й марають, а через се невилазня грязюка, гній навкруги, а до того ще безлїч воший та бліх в ліжку, смердяче, отруєне повітрє і нї з ким слова промовити по росийски — через усе отте в купі хоть кому можна з глузду з'їхати. Якутскої їжи зовсїм не можна їсти: її готують зовсїм неохайно; вона не солена, попсована, і той, хто не звик до неї, не схоче й голодний її. Окремного нї посуду, нї платя у мене не має; я не можу вмиватись навіть і в протязі цїлої зими мушу — 8 місяцїв перебувати забруджений, мов той Якут. Поїхати нїкуди не можна, особливо у місто — до єго верств з 200 От так і живу на постої у Якутів, неділь 6 у одній юртї, потім переходжу у другу. Нї книжок, нї часописів не має і менї невідомо нїчогісенько, що дїєть ся на сьвітї"

„Тут вже лютости (каже д. Приклонский) нїкуди йти. Хиба ще одно — се причепити чоловіка до конячого хвоста та пустити коняку у степ, або привязати єго до мерця та так і лишити. Трудно няти віри, що можна було отакеньки мучити чоловіка, без суду, а тільки єдине з самоволї — карати так, як не карає вже европейска цивілїзация навіть тих, що варті кари за свої злочинства. А тим часом з допису до „Руских Ведомостий" видати, що доси ще нїкого не помилувано від кари житя по якутских улусах; більшість тих, що недавно заслані, розіслали по улусах; такаж доля чекає й тих, що швидко пришлють".

Приватні листи від мешканцїв по улусах справджують слова Приклонского; про се сьвідчать оповіданя тих, що вже перебули такі муки, та нарештї я й сам скоштував сего. Сам я спав по якутских юртах поруч зі скотом, я сам скоштував дещо злучене з сими обставинами і відаю добре, яка мука осьвіченому чоловікови, особливо жінцї, цїлі місяцї та роки перебувати при таких обставинах.

Одначе треба тут додати, що деякі між засланцями, що одержуть від родичів сяку-таку запомогу, купують або будують собі окремні будинки і через се саме їм трошки лїпше жити. Де-хто мають деякі книжки і одержують коли-не-коли й листи через поліцию від родні, але й се не дуже полїпшує їх житє та муки перебуваня в якутскому засланю. Линев, що кільки років перебув в Америцї і добре знав по англійски, оповідав менї, що єму в протязї цїлих місяців доводилось не бачити у вічі хлїба, а мусїв він харчуватись виметно рибою та мнясом. Заслане до решти збавило єго здоровє і він умер на етапі, вертаючись у Росию, через 6 місяців після того, як я єго бачив. Часті душогубства самих себе між засланцями доводять, як то солодко жити по якутских улусах. З числа 79 чоловіка від року 1882 до р. 1885 шість чоловіка засланців занапастили свої душі. Після 1885 р. вже я невідаю, що було.

Між томскими засланцями на мене особливе враженє справила та звичайність, з якого вони оповідали та згадували про свої муки та страждання. Ті чоловіки й жінки, яких позасилано за відмову заприсягти Олександрови III. та що перебули в дикій якутскій пустинї і голод, і холод, і хоробу одно слово усе найгірше, здаєть ся, не бачили в сему нїчого особливо незвичайного. Часом тільки чоловік, якого жінка загубила свою душу, не маючи сили дальш терпіти, тільки стисне кулаки, оповідаючи про неї; або нещаслива мати, що стратила дитину від морозу, заплаче оповідаючи; звичайно-ж усї пройшле згадували спокійно. Одного разу X. показував менї багато фотографий своїх приятелїв і ось як відповідав на мої питаня.

„Се?“ — говорив спокійно X.— се добр. А., земска учителька; вона померла в київскому острозї. Сей добродій з бородою — В., мировий судя в Р.; єго повісили р. 1879 в Петербурзї. От ся худа дївчина С., з числа так званих пропагандисток; вона

в петербурскому вязненю, чекаючи суду, збожеволїла. Ся гарна панї, що на рукаві має нашитий хрест, Д., сестра в часї турецкої війни; її тепер осуджено на каторгу на 20 років і тепер вона на Карі. Поруч з нею — Е., студентка-бестужівка; ся зарізала себе сама шматком скла після 2 років самотного вязненя". Отак д. Х. перегортав цїлий альбом, швиденько, оповідаючи та доторкуючись до страшенних трагедий, на яких єго друзї були дїєвими особами. Я не помічав у єму нїякого хвилюваня. Дивлячись на него, можна було гадати, що усе те, через що єго приятелїв повішано або заслано на каторгу, або вони самохіть божеволїють та ріжуть себе шматками скла, не що інше, як сама найзвичайнїйша річ. Такий спокій не вказував однакже на страту чутя або на індеферентизм — нї; се було наслїдком довгого зазвичаєня. До всего зможе призвичаїти ся чоловік, навіть до видовища польового шпиталю, що безугавно ріже та шматує; отак і росийскі революционери так звикли до безправя та браку всього, що мають силу оповідати про такі річи без хвилюваня, які змушували моє обличє червонїти, палати, а серце колотитись міцнїйше то від обуреня то від спочутя.

„В протязї свого житя я тільки два рази почув, яке щастє бути вільним, оповідав менї один відомий росийский лїтерат. В перше се було тодї, як я вертавсь з Америки до дому та на кордонї помітив ту особливу відзнаку, як росийскі жандарі стосували ся до мене та до англичок, що їхали в купі зо мною. В друге тепер, як Х. оповідав. Доглядаючись до вашого обличя я помічав, що оповіданя Х. здавались вам чимсь неможливим, чим страшним; для мене се було таке звичайне, начеб то на улици переїхали чоловіка. Доглядаючись до вас, та на хвилю подивившись з вашого погляду на те, про що оповідали, я ще раз почув усю ріжницю між вільним чоловіком та росийским мешканцем". Становище засланців у Томску і ска-

зати не можна як лїпше, нїж деб не було по інших місцях Сибіру. Осьвічені мійскі мешканцї де збільша люде лїберальні та небоязні. В містї єсть книгарня, бібліотека, театр, часописьмо лїберальне (хоть і забороне більшу частину року), гарні школи; місцеве начальство не в'їдливе й супокійне. Длятого жалко, що до Томска швидко перестануть засилати. А сего можна чекати. Часописьма оповіщають, що незабаром вже відімкнуть томский унїверситет, бо будинок для єго вже давно готовий. Але уряд яко мога важить ся перешкодити ширеню „небезпечних ідей" посеред унїверситетскої молодїжи, бо вона, зазнаємившись з такими людцями, як-от Чудновский та Крапоткин, може випровадити наслїдки такі, що зовсїм не сприяють вірно-подданним почутям та поглядам на вихованє самого уряду. Длятого менї боязко, що коли вже мінїстер відважить ся на такий небезпечний крок, як заклад унїверситету, то щоб наслїдком сего не було те, що всїх засланців з Томска позасилають по інших місцях.

Нарештї 28 серпня рушили ми з Томска, попращавшись з місцевими засланцями, та ще де з ким, як от полковник Ягодин та ще хто. Губернатор Пєтухов обіцяв доручити нам отвертий лист, щоб нам не перешкоджували одвідувати етапи та остроги, але чи він забув про се, чи змінив свій замір, побачивши у нас засланців, — ми не одержали такого листу і таким робом лишили ся при власному тільки заповзятю в сему дїлї. Ачинска дорога була без усяких випадків. Місцевість рівна, хиба часом тільки горбовата, нагадувала іноді західний Мен, іноді родючу хлїборобску смугу східнього нюйорского Стану. Цїлі години проїзджали ми то між двома зеленими стїнами з берез, тополїв, та сосон, що не давали бачити нїчого опріч неба та дороги; то опиняли ся на просторому степу, вкритому то квітками, то роз'ораними полями. Хоть вже зовсїм хилило ся до осени, але ще комарі не

погинули, а квітки цьвили. Яна рвав 34 зразків квіток — се були дикі рожі, незабудьки, астри і т. і. Місцевість межи ст. Ішатскою та Богошоявскою здалась менї найлїпше обробленою та приємною; се за 80 верств від Ачинску. Оброблені лани та просторні сїножати де-не-де вкриті гайками з тополїв срібних, а навкруги роскішна рость трави, та копиці вже з гребеного сїна; то там то інде невеликі гуртки чоловіків та жінок в червоних та синих сорочках, що сидїли під деревами над дорогою — вже трошки рушеними морозом — чинили гарну картину, варту пензля маляра.

Про тутешні села однакже не можна сего сказати. Всї вони зовсїм змахують одно до одного: по обидва боки дороги простяглись часом на кільки верств, однакові, не білені хати з нетесаного дерева, а по серединї йде улиця якогось брудного кольору; ростї-ж нїде нїякої — хиба тільки над ворітьми манячать гильки — а се вказує або на „кабаки“, або на „питейные заведенія“, або на „описовые склады“. Усї отсї з різними назвами институцій, даючи зиск урядови та деморалїзацию людности чинять теж саме — вони спродують горілку і винні дезбільша в тому, що на улици багно, а навкруги погано дивитись на село, бо всюди сумно та виглядають злиднї. На одну школу сих институций випадає 30 по західньому Сибіру, та 35 по східньому. Само по собі не можна мати надїї натрафити на охайність, порядок та заможність в краю, де так легко доступитись до пянства і так важко до осьвіти.

Більше уваги звертали на себе сїльскі гробовища через свою особливість Чорні хрести над могилками були з островерхними дашками і оточені кратками, що були помальовані червоно, синьо, зелено та жовто. Біло намальовані по чорних хрестах обображеня розіпятого Христа, з довголезними ногами, що досягали аж до долу, справляли якесь дивовижне враженє поруч з веселими кольорами кра-

ток. Прихильність росийска до яскравих кольорів брала перевагу над самою смертю.

Сінокос ще не був скінчений і длятого уся людність була на полї. По селах було порожно, наче все померло, а така порожнета та непритомність живого для нас чужосторонців була чимсь незвичайним, що звертало на себе увагу. В одному такому селї ми більше нїчого не бачили опріч коня, що біля дороги пас ся, та був закований в кайдани. Менї було відомо, що росийский уряд заслав на Сибір, обшмагавши кнутом, углицкого дзвона за те, що він не тримав язика на припонї, але думка, що за наших часів можлива річ засилати „неблагонадежних“ коний, заковавши в залїза, здавалось менї чимсь незвичайним. Швидко, однакже, на станциї менї відкрили очи на цивілїзацию, і я лїпше став гадати про неї. Тут були нї при чому „відмова заприсягати Олександрови III“ а коняка тягала урядови кайдани через те тільки, що її властитель загубив ключі і нїчим було відімкнути кайданів — і ото нещаслива шкапа вже кільки місяців тягала їх, зроблена нїкчемкою наче поносована гармата.

За 30 верств від Ачинска ми переїхали межу Томскої та Єнисейскої губернії. Звідсіль вже платять по 3 к. с. від верстви за коня замість $1^1/_2$, як було доси, а яких небудь вигод в дорозї не побільшуєть ся; їдеш нї швидче нї спокійнїйше. Се побільшенє кажуть залежить від того, що по західньому Сибіру харчі дорогші. Може воно й так, але в такому разї треба дивуватись, чому-ж уряд, маючи на увазї таку дорожнету харчів, не побільшує на харчі гроший арештантам та засланцям. Не має урядови нїякого дїла до того, чи дорогше, чи дешевше коштує фунт хлїба, чи 2, чи 7 копійок — арештант все одно має тільки 10 копійок на день, а харчуйсь як відаєш.

Від Ачинска до Красноярска не їзда була, а мука. Ще нї разу не було такої поганої дороги, як тутечки; ковдобини, рівчаки, цїлі безоднї, що

повибивало колесами валок, які тут проїхали, неподобні мостки та цїлі купи хворосту, навалені посеред дороги, нїбито, щоб її поладнати, — робили їзду зовсїм неможливою. В одну міть тутечки американьский диліжанс поламав ся б на шматє, ми-ж нещасливі Американцї після штовханя, дощу, холоду, голоду не мали живого місця на тїлї, яке б не болїло, і я дивлячись на Фроста справжне почав боятись, чи зістанеть ся він живим. Але відпочивати було нїгде — бо по станциях було повно людий, що спали, де тільки можно було притулитись, і на помостї і на канапах, а ми вже спали їдучи дорогою, де було не так погано, іноді й пів години, де запрягали коний. Аж наче трошки полегчало, як ми довідались, що новий генерал-губернатор Ігнатиєв, проїхавши по сій дорозї та скоштувавши своїми боками, як воно їхати по такій дорозї — звелїв заперти підрядчика, що ладнав отсю дорогу до острогу. От тут може було й до ладу прикладанє до дїла деспотичної власти, принаймнї так менї та Фростови здавалось на сей раз.

Перебувши б день такої муки нарештї 2 вересня ми були до Красноярска. Повечерявши в смак та заснувши до схочу ми почули себе міцнїйшими і пішли повитати заможнього місцевого золотопромишленника Лева Петровича Кузнецова, до якого у нас був лист ще з Петербурга. Треба правду мовити, менї і в голові не клало ся спіткати в Красноярску у купця Кузнецова отакий комфорт і такі обставини. Не кажучи вже про те, яка роскіш була по покоях, нас спіткав гарно прибраний молодий чоловік і привитав на англїйскій мові. Незабаром ми познаємились з усїєю сїмєю — а всїх було три брати та три сестри. Всі вони мешкали разом і всї були нежонаті. І Інокентий Кузнецов і сестри вміли говорити по англїйски, а перший аж два рази був в Америцї і був знаємий з генералом Шериданом, з капітаном Жак та іншими значними

особами, полював на буйволів і одвідав навіть такі куточки от як Yellowstone Park та Staketes Plaine.

Не можно й вимовити, яке то було раюване опинитись після такої мандрівки, після забружених станций та гостинниць, після безугавного видовища страждань та горя, після оповідань про засланя та вязненя, що шматували душу, — опинитись хоть на якийсь час в такому раю та бачити навкруги квітки, книжки, малюнки і інші ознаки розвиненого смаку, слухати музику та вести розмову з людьми осьвіченими та привітними, зустріти заступників місцевої інтелїгенциї от як д. Савенков, директор взірцевої школи, вчений археольог, що тільки що вернувсь з мандрівки з вершин Єнисея. Велика була спокуса длятого, щоб загаятись тутечки на довго і ми мусїли перемогти себе і тїкати яко мога швидче і таким робом вже 5 вересня рушити з Красноярска, забезпечивши себе усїм потрібним на дорогу. Єнисей річку ми переїхали на поромі.

За погоду на сей раз нїчого було гнївити Бога; дощу не було і сонечко, начеб то бажало надолужити за свій гріх, що так довго ховало ся перед сим. Однакже осїнь вже виглядала з усїх боків: листє було жовте та червоне, трава ставала не такою зеленою, і людність посьпішала ся з косовицею. Їхали ми без випадків та зупинок аж до станциї Камишинскої (400 верств від Іркутска) і тут тільки довелось затриматись коло кузнї ладнати тарантаса. Коваль ковав коний, а єму допомагала єго доня, дївчина на погляд 18-лїтня. Тут в перше я побачив, як по Сибіру кують коний і треба гадати, що або тутешні конї зовсїм дикі, або ковалї не жалїючи коний заганяють в копита ухналї. Поки ми справлялись коло кузнї над'їхала московска почта, її везли десять подвід, налаштованих до верху шкуратяними мішками. Таке спітканє з почтою — нещастє для проїзжого — бо почта забирає усїх коний, а через се нам можна було рушити тільки через кільки годин.

До Іркутска їхали ми сливе не зупиняючись — хиба тільки де-не-де оглядали етапи та дивились на те, як йшли арештантскі партиї, що не звертаючи уваги на погоду йдуть та йдуть собі аж до самої Кари. Партиям треба йти два або й більше місяців те, що ми проїхали у 8 день і доволї подивитись на знужені обличя арештантів, щоб зрозуміти, скільки муки мусять перетерпіти вони в сїй мандрівцї. Сего не може розуміти американьский читач. Доводилось менї багато разів бачити арештантів по дорозї від Томска до Іркутска і в часї заливного дощу, і як сонце пекло з неба вогнем; я оглядав етапи, куди їх заганяють мов скот на ніч; бачив я й лазарети, де доводить ся їм качатись в протязї цїлих місяців без догляду та без лїкаря, менї доводилось розмовляти з офіцерами та урядниками і все отсе сьвідчить, що муки переходу через Сибір арештантів не можно прирівняти нї до чого в цивілїзованому сьвітї. Де що єсть наслїдком само по собі нехлюйства, індеферентизму або попсования місцевої адмінїстрациї, але переважно винна в тому система засланя; тодї тільки перестануть мучити людий, як не будуть засилати на Сибір, а замикатимуть до острогів у европейскій Росиї. Треба невеликого міркуваня тільки, щоб побачити в сему правду; бо не можна перегнати через Сибір 6—10 тисяч чоловіка: чоловіків, жінок та дїтей, як нї добре було б йти їм, щоб сї люде в часї такої дороги не набрали ся великого лиха. Вже доволї однїєї фізичної муки, щоб до решти знївечити здоровє та виснажити здорового чоловіка; а коли до сего додати ще одежу, в якій мусить йти арештант, їжу та те повітрє, що панує по етапах, брак лїкарского догляду — то доведеть ся дивуватись не через те, що багато арештантів мре, а через те, що багато зістаєть ся живими.

Тим партиям, що вирушають в липци та серпни з Томска та Іркутска доводить ся скоштувати й морозів й холодних осїнних дощів. Чоловіки одя-

гнені не в кожухи, як треба зимою, а в якісь суконні халати, мокрі від холодного дощу, жінки з дїтьми на руках, недужі, що тулять ся на підводах в мокрому сїнї — все те йде в грязюцї по колїна і мусить проходити по 3 верстви на годину. Йдуть босоніж, бо котїв через який там час Біг дасть, від їх лишаєть ся якісь тільки шматки. Сї коти достачають підрядчики, а роблять їх з дуже дешевого материялу; навіть сам уряд видає їх тільки на 6 тижнїв. Само по собі їх через тиждень треба повикидати і вони не вдатні оберегати ноги від холоду, багна та ран.

Ледве партия доходить до якого небуть села, втомлена та голодна, зараз же староста просить дозволу у офіцера збирати милостину. Як одержуть дозвіл, зараз же арештанти скидають шапки і вступають у село ледві рушаючись, та починають сьпівати так звану — „милосердну“. Нїколи у мене з голови не вийде ота пісьня від того часу, як я її почув в перше. Чекаючи на коний ми сидїли на станциї. Аж ось почулись жалібні, тремтячі голоси, що доходили до нас здалека, голоси очевидячки, людскиї, але такі, що менї не доводилось ще нї одного разу їх чути. Се була нї пісьня, нї стогін, нї голосїнє, а все оте злучене в одно, викликане з грудий мукою, але ще не такою, що викликає саме тільки риданє. Ми вийшли на улицю і зуздріли на кінци села гурт людий, чоловіка 100—150, усї були позаковувані в залїза, без шапок на пів-оголених головах, оточені навкруги москалями. Гурт сьпівав. Сьпіваки не дбали про те, чи добре заводять, чи нї, а кожен незалежно од другого промовляв слова; тутечки не можна було зауважити нї навз, нї ритму, але враженє сей сьпів справляв незвичайне; се була якась дика фуга або голосїнє, щось таке непевне, але воно шматовало душу. Слова були ось які: „Милосерні наші батечки, зглянь-тесь на нас нещасливих вандрівників, памятайте про нас, бідних вязнїв. Нагодуйте нас, наші батеч-

ки, допоможіть нам. Нагодуйте нас, та допоможіть нам нужденим. Згляньте ся на нас, наші батечки, згляньте ся на нас, наші матінки", і т. д. Отак виводили жалібної сотні голосів, одностайно, повагом під брязкот кайданів — і се була так звана „милосердна". Як не простий, не штучний та не згідний був отой поклик, однакже я ніколи не чував нічого, щоб було більше сумне та гнітюче. Се був мабуть вираз усього того лиха, усіх страждань та безнадії, які за давні часи надбані були поколінями засланців по етапах, острогах та каторгах. На голос сего сьпіву виходили з дворищ жінки та діти, несучи шматки хліба, мяса, яйця і іншу їжу, що вже за селом ділили про мїж арештантів. Поснїдавши прихватком та трошки відпочивши партия рушає далїй, поки смерком не прийде до етапу. Тут вже мусять лягати спати мокрі до рубця по нетоплених, холодних коморах, бо хоть де-які й мають платє на переміну, але воно теж мокре, однаково з тим, що на тїлї. Справдї-ж сему не трудно було б запобігти, бо варто б було тільки повкривати вози з речами арештантів. І від такої нїкчемної речи залежить, може, житє сотень народу. Та навіть і самий видаток на накриву меньше б коштував, нїж видаток на хованє мерців від хороби, що захоплена була наслїдком спаня в мокрій одежі. Коли мене запитають, з якої-ж речи не чинять того видатку, я відповідатиму, длятого, що ті, які справдї піклують ся, не мають сили, а ті, що мають власть, — не дбають про се. Через увесь Сибір я проїхав питаючи „з якої речи так?" і ото відповідь, що я раз-у-раз одержував:

„Скільки вже разів — казав менї один значний урядник з пересильної адмінїстрациї — завідомляв я, що треба засланців виряжати у лїтку, на возах, а не змушувати тягти ся пішки увесь рік. Доводив я через рахунки, що се буде не тільки більше по людски, але й дешевше, що кожен

засланець коштуватиме меньше на 14 руб. на рік на самій тільки їжі та одежі"...

„Так що? чому-ж так не вчинили?" спитав я. Той, що оповідав, плечами тільки здвигнув в відповідь на моє питанє.

„Не одного разу — казав другий урядник — перечив я тому, щоб не брати від підрядчиків такого, що не варто нї на що, але з такого перечення нїчогісенько не вскурав. Коти, що через два днї не варті нїчого, приймають за такі, як треба, а арештанти мусять йти босоніж. Що ж маю я робити?"

Тодї, як я був в Іркутску, у д. Петрова, що був часовим губернатором, якось нагодив ся полковник Загарин, пересильний інспектор. Він умисне приніс де-кільки пар котів (постолів), що губернияльне правлїнє узяло від підрядчика, тай постановив їх поруч з тими, що були за зразок. Ті коти, що вже правлїнє узяло, були такі погані та нї до чого, що я помислив собі: таки-ж Загаринови вдасть ся на сей раз виграти справу! Вже вертаючись назад з Забайкаля, я спитав Загарина, які були наслїдки єго протесту. „Наслїдків нїяких не було" відповів менї Загарин. „Значить арештантів і вирядили у тих котах?" „Єге-ж!" одвітував він. Більше я вже не питав.

Багато б можна було списати аркушів, шоб ілюстрювати, до якого невитерпу доводить засланцїв житє в дорозї, але чи треба се? Сама лїтопись про померших по лазаретах промовляє за се. Безлїч арештантів, всякої масти, що занедужують на лихо собі в дорозї, на тифус або запалене легких, перш, нїж помруть в шпиталї, мусять ще тиждень або два труситись на возах їдучи дорогою. Та й запобігти сему не можна. Офіцер етапний не має права кинути недужого арештанта в порожнему етапі без догляду та запомоги; він мусить везти єго, поки не довезе до міста, де єсть лазарет.

Часом вже, як менї та Фростови давали ся в тямку й безсонні ночи, й дорога та негідь, я розважав сам себе згадуючи про безлїч чоловіків, жінок, що по сїй самій дорозї, недужі на тифус та непритомні собі, незахищені нїчим від негоди, безпомощно стукались головами об затилки возів, чекаючи лазарету. Коли вже отаке можна витерпіти, то чи вартож, гадав я собі, памятати про ті невигоди, що нам доводить ся терпіти.

Недужі, що як спасеня чекають шпиталю, можуть мати надію вмерти спокійно під покривлею, але коли няти віри рапортам адмінїстрациї, на вряд вони можуть чекати вичуняня. Ось як в своєму рапортї пише Галкин-Враский до мінїстра внутрішних справ про стан лазаретів межи Ачинском та Іркутском.

„До р. 1885 для тих арештантів, що занедужують в дорозї, не було нї лазаретів, нїяких небудь пристроїв для лїкарів або навіть для фельдчерів. Одповідно „установі про засланців“ допомагати арештантам повинні воєнні або цивільні лїкарі по місцях, де приряжені етапні офіцери. Однакже по етапах, селах не живуть цивільні лїкарі, а воєнні є тільки в Шарагульску, Бирюсинску та Турецку. По сїх лазаретах єсть по 6 ліжок для москалїв етапної сторожи. Арештантів, що в дорозї занедужують, кидають по сих етапах, але не в лазаретї, а по етапних камерах. Їх відлучають, осібно чоловіків, осібно жінок, а осібно дїтей, або хто недужий якою хоробою, але тут не істнує нїяких особливих пристроїв, потрібні задля лазаретів. Не має тут нї тих, що доглядають недужих, нї постелї, нї навіть посуди для їжі“.

Очевидячки, що недужий, як вже нарештї опинить ся в такому лазаретї, не може мати великої надїї, що він вичуняє. Однакже більшість якось таки вичунює й пересїчно вмирає по тих партиях, що прийшли, межи Томском та Іркутском — всего на всего річно 15—12%. Не має чому дивуватись

*

длятого, що засланцї яко мога важать ся спекатись такого житя тїкаючи з дороги. Досьвідчені бродяги та рецидивісти звичайно виконують се через „обмін“ з поселенцями, яких випускають на волю по тих місцях, де вони призначені жити; декотрі смілївійші одважують ся іноді тїкати, як вони кажуть „на ура“, себ-то вириваючись силоміць через ланцюг москалїв, що оточують їх. До їх стріляють і іноді один або два складають голови під стрілами, але часом, коли такі втеки випадають не у порожному місци, вони порозбивавши кайдани починають прямовати на захід, прилучаючись до інших бродяг, тим часом, як засланцї рушають дальш та дальш на схід.

VII.

Житє адмінїстративних засланців.

Маючи на метї полекшити читачеви зрозуміти наслїдки моїх дослїдів росийскої адмінїстративної системи треба на якийсь час покинути моє оповіданє та злучити тутечки до купи материяли, що стосують ся до одного боку справи, материяли, зібрані мною уривками різночасно та по різних місцях Сибіру. Викладати їх по черзї, як я їх добував — се було б все одно, що одібрати від них вартість та вагу, яку вони мають; через те став би читачеви незрозумілим найцїкавійший та найважнїйший бік засланя. В одному місци своєї розправи я вже злучив чимале число фактів, що виясовують самий процес адмінїстрацийного засланя; тепер слїд звернути особливу увагу на житє, яке доводить ся провадити на засланю сим вигнанцям.

Виряжати самовільно Росиян на Сибір, без суду, а тільки через те, що підоздрівають їх в „неблагонадежности“ за часи царюваня Олександра II. стало звичайним дїлом. Само по собі, що часом таке коїло ся і раньйше, але починаючи від року 1878, як вже стала дуже гострою боротьба терористів з урядом, з адмінїстрацийним засланєм вже так обговтались, що почали засилати на Сибір і таких тільки людий, що були відомі яко прості лїберали, або їх підоздрівали, що вони симпатизують революцийному рухови. Доволї було знайти у якого небудь молодого чоловіка яку небудь за-

боронену книжку — вже єго й шлють на Сибір; аби який небудь ентузияста-студент почав вчити робітника грамоти і єго шлють на Сибір; застане де небудь полїция, купку молодїжи, що зійшла ся у вечері нїбито при таких обставинах, що можно було в чому небудь підоздрівати, зараз же вона списувала назви злочинцїв „яко неблагонадежних", а коли вже потім уряд через що небудь уважав за потрібне забезпечити „суспільний спокій", то купку сю, що може зібрала ся прочитати Спенсера або Мілля, немилосердно засилали на Сибір, яко злочинцїв. Знаємих та родичів їх само по собі теж не минала лиха година засланя, і ще заздалегідь перед душогубством Олександра II заслано 700 чи 800 чоловіка молодїжи без суду після вязнення в острозї в протязї більш меньш довгого часу. Вже при кінци р. 1880 навряд чи був хоть один городок на західньому Сибіру, деб не було адмінїстрацийних засланців, а вже що в Тарі, Тюкалинску, Ялуторовску, Семипалатинску, Курганї, Сургутї, Олеску та Томску — то тут були цїлі гурти засланцїв. У той час ще не було нїяких постанов для засланцїв. До їх прикладав ся не який небудь закон, що дїйсне істнував — нї; самовласте, що хотїло, те й робило з ними, бо власть не була обмежена законом. Можно було заслати чоловіка і на рік, і на десять років, і на цїле житє; можна було вирядити і на степи Іртишу, спалені сонцем, а то і в пустиню якутску, де гинуло від морозу усе живе; обійстє з чоловіком могло бути або таке як з дитиною, або таке як з каторжним і сей чоловік не мав нїчого, на що він зміг би здаватись, яко на закон. Становище єго було гірше нїж становище звичайного злочинця, бо отакий принаймнї відав, за яку провинність єго осуджено і на який час. Сего осуджував закон і сей таки закон сяктак обороняв єго від вередів та неподобного поводженя з боку дрібного начальства. Такої оборони нї в чому не мав засланець адмінїстрацийний. Він

опинив ся по за законом; срок заслання для єго не був обмежений і начальство мало право, скільки хотя, єго побільшувати; засланець такий не мав нїяких прав, нїяко горожанин, нїяко злочинця, і не відав нїяким чином, чи місцеве начальство переступає межу власних прав, що дотикаєть ся до єго — засланця. Одно тільки й спиняло місцеві власти — се так звані потайні інструкциї від мінїстра, але й вони не мали нїякої ваги, бо або перечили одна одній, або не вияснювали й половини непорозумінь; нарештї їх складали, коли їх не можна було зрозуміти, або ще лїпше — зовсїм ними нехтували. Яко натуральний наслїдок такого стану речий раз-у-раз коїли ся заворушки, непорядки та безугавні вимаганя власти. Там вимагали від засланих адмінїстрацийно, щоб вони що денно приходили до поліциї, показувати себе начальству та записувати свої назви до книжки; в другому місци за ними стежили і справляли се часом так гидко, що полїцию не зупиняла навіть та хата, де спала молода дївчина. Один іспрaвник попускав займатись вченєм або лїкарюванєм; другій знов закидав до острогу за вчене музики або за дозвіл проковтнути порошок з хининою. Засланий до Усть-Каменогорска не відповідав нїчим більше крім гриманя на єго за те. хоть би відлучивсь і за три або 4 милї від міста; в Ішимі знов доволї було піти в лїс за двіста ступнїв від міста. щоб потім за се опинити ся в якутскій области. Нї в чому не було нїчого обмеженого, а само тільки непорозуміне, що раз-у-раз викликали сварки засланців з начальниками.

Отаке було аж до року 1882, поки Олександер III. не підписав нарештї „Положеніе о полицейскомъ надзорѣ“. Я хочу тутечки виложити оте „Положеніе“ та здемонструвати єго випадками, які менї відомі з житя адмінїстрацийно-засланих на Сибір. „Положеніе“ подїляєть ся на 40 віддїлів і містить ся на 5 сторінках дрібного друку. Цїкавійшим над усе в ему те, що хоть воно виметно сли-

ве тільки складене для осіб засланих, в ёму нї одного разу не зустрінеш слова „заслане“, і „Сибір“. Нїбито соромно було авторови „Положенія“ отверто визнати, що єго утвір подає постанови, що урегульовують житє сотень чоловіків, жінок, вихоплених з дому та засланих в найдалїйші місця Сибіру. Тільки нїбито згадано в одному місци про се ось в яких словах: „полицейскій надзоръ надъ лицами, находящими ся въ назначенныхъ для нихъ мѣстожительствахъ дѣйствуетъ“... і т. д. (2).

Та і в тому виразї не має нїчого такого, щоб навіть натякало, що оті „назначеныя для нихъ мѣстожительства, де перебувають якісь-то „лица“, не ближче як 5000 верств від Петербурга, і я певен, що простий читач, хоть вивчив би на память усе „Положеніе“, нї на одну хвилю не догадаєть ся, що тутечки суще розмова йде про людий, яких без суду заслано аж на межі Монголїї або до якутских улусів коло північного полярного кола. Творець „Положенія“ поклав собі полїцейский догляд за головну річ свого праводавства та штучно заховав під ним те, що він лукаво зве „назначенными для нихъ мѣстожительствами“. Моральне почутє навіть зазвичаєних Росиян обурило ся б, якби „Положеніе“ виступало під заголовком відповідним єго змістови: („Правила, регулирующія поведеніе лицъ, сосланныхъ безъ судя въ Сибиръ“). „Правила, що регулюють поводженє осіб, які заслані без суду на Сибір“. Єсть щось зовсїм не людске в словах „які заслані без суду на Сибір“, а тим часом речене „лица, опасные для общественнаго спокойствія, могутъ быть обязываемы проживать въ опредѣленныхъ имъ мѣстахъ“ зовсїм здаєть ся добрим і не може викликати обуреня навіть в голові, що чепляєть ся за кожне слово. Коли чуєшь, що кожного Росиянина можна арештувати та, не обвину-

вачуючи єго в нїякому злочинстві, можна заслати адмінїстрацийно на який небудь далекий хутірець Сибіру, де він мусить перебути цїлі роки, то натурально треба запитати: „Які обставини житя, яке доводить ся єму перебувати там? Чим закон допомагає єму витримати таке житє? Яку роботу він має право робити там? Що єму заборонено там робити і яке з ним там обійдстє?“ На кожне таке запитанє „Положеніе“ дає відповідь, а через те, що официяльні відповіди мають, справжне, більше ваги нїж указки самих засланцїв, я в скороченю викладу зміст „Положенія“ по росийски. Засланцї прозивають „Положеніе“ „своєю конституциєю“ або „білєм о правах“ і ось воно:

„Найбольшій срокъ ссылки установливается въ пять лѣтъ“ (§. 3). „Какъ только ссыльный достигаетъ мѣста назначенія, ему выдается, вмѣсто паспорта, другій документъ, въ которомъ указаны его имя, званіе, прежнее мѣстожительство и новое, для него обязательное“ (§. 5).

„Ссыльный не имѣетъ права оставить назначенное ему мѣсто жительства безъ разрѣшенія начальства. Въ случаѣ перемѣны квартиры онъ обязанъ здѣлать объ этомъ заявленіе въ полиціи въ 24 часовой промежутокъ времени“ (§. 7).

„Въ особенно важныхъ случаяхъ, если поведеніе его удовлетворительно, ссыльный можетъ на время отлучаться отъ своего мѣстожительства, но подъ обязательнымъ условіемъ разрѣшенія на это со стороны губернатора, если перемѣщеніе не переходитъ предѣловъ губерніи, и со стороны министра внутр. дѣлъ, если оно ихъ переходитъ“ (§. 8).

„Ссыльный, которому такое разрѣшеніе дано, долженъ быть снабженъ видомъ, съ точно опредѣленнымъ маршрутомъ. Онъ не долженъ останавливаться въ пути безъ вполнѣ уважительныхъ причинъ (болѣзни напр.) въ послѣднемъ случаѣ онъ долженъ заявить объ этомъ тотчасъ ближайшему начальству. Онъ обязанъ являться въ полицію во

всякомъ городѣ, лежащемъ на єго пути. Во всякое время онъ можетъ быть возвращенъ на свое мѣсто жительства, „єсли поведеніе его покажеться подозрительнымъ“ (§§. 9—16).

„Ссыльный обязанъ являться въ полицію по ея первому требованію“ (§. 17).

„Мѣстная полицейская власть имѣетъ право входа въ квартиру ссыльнаго во всякое время дня и ночи; имѣетъ право обыска и задержанія вещей, по своему усмотрѣнію“(§. 19).

„Ссыльный не можетъ занимать никакой должности на государственной и общественной службѣ; онъ не имѣетъ права заниматься письменною работою для государственныхъ, земскихъ и иныхъ учрежденій, безъ спеціальнаго на то разрѣшенія министра внутренныхъ дѣлъ“ (§. 21).

„Ссыльнымъ воспрещается педагочическая дѣятельность всякого рода. Имъ запрещается давать уроки, читать публичныя и частныя лекціи, присутствовать на публичныхъ собраніяхъ ученыхъ обществъ; участвовать въ театральныхъ и иныхъ представленіяхъ и вообще появляться въ общественныхъ роляхъ. Имъ запрещается принимать какое бы то не было участье, хотя въ качествѣ рабочихъ, въ заведеніяхъ фотографическихъ, литографическихъ, типографическихъ и бібліотечныхъ; имъ запрещается заниматься литературою, держать чайныя и какія бы то ни было питейныя торговыя заведенія“ (§. 24).

„Ссыльный не имѣетъ права вести въ судахъ тяжбы; онъ не имѣетъ права заниматься медициною; онъ не можетъ быть аптекаремъ и химикомъ, безъ спеціальнаго разрѣшенія министра внутрѣшн. дѣлъ“ (§. 26).

„Всѣ разрѣшенныя закономъ занятія, за исключеніемъ высше упомянутыхъ, дозволяются ссыльнымъ, если эти занятія не могутъ по мѣстнымъ условіямъ оказаться благопріятными для достиженія какихъ-либо незаконныхъ и вредныхъ для об-

щественнаго спокойствія цѣлей. Въ послѣднемъ случаѣ губернаторъ можетъ запретить ссыльнымъ того или иного рода дѣятельность" (§. 28).

„Министръ внутр. дѣлъ можетъ задерживать, если найдетъ это нужнымъ, переписку ссыльныхъ и подвергнуть ее правильному контролю" (§. 29).

„Нарушеніе какого-либо изъ вышеприведенныхъ правилъ можетъ быть наказано заключеніемъ срокомъ отъ 3 дней до 1 мѣсяца. Отлучка съ мѣста призначенія влечетъ за собою наказаніе, указанное въ 63 пар. Устава о наказаніяхъ, подлежащихъ веденію мировыхъ судей" (§. 32).

Ссыльные, не имѣющіе собственныхъ средствъ для существованія, получаютъ пособія для себя и своихъ семей, добровольно за ними послѣдовавшихъ, отъ государства. Это пособіе можетъ быть не выдаваемо лицамъ, не имѣющемъ занятій по винѣ ихъ лѣности или дурного поведенія" (§§ 33—37).

„Ссыльные, въ случаю болѣзни, принимаются для леченія въ государственныя больницы" (§. 38).

„Ссыльные, не имѣющіе средствъ для возвращенія на родину, по истеченіи срока ссылки, могутъ получать помощь отъ государства, согласно императорскому приказу 10. января 1881 года" (§. 40).

Ось яка в скороченю ота конституция для адмінїстрацийних засланцїв, з тією тільки відміною, що там, де стояло неповне слово „лица, находящіеся подъ надзоромъ", або „водвореніе въ назначенное мѣстожительство", постановлено „засланці" „заслане", хоть вживане перших справляє велику шану авторови „Положенія". Нещасливій матері, само по собі, якось не так гірко буде відати, коли вона зазнаємившись з „Положеніемъ" відатиме, що сина її не „заслали", а тільки єму „звелїли" жити там, звідкіль недалечко капітан Делонг та матроси Жанети загинули від голоду та холоду.

Ото, як, скоштувавши кільки місяцїв етапної дороги, адмінїстративний засланець вже опинить ся в тому містї або селї, де єму треба перебувати

раз-у-раз, він мусить в первих одвідати полїцию; тут єму доручають „видъ на жительство“ та копію „Положенія“, додаючи на словесно, що він нїяким робом не має права виходити за межі села, що листи до єго або від єго мусять бути читані, а щоб він не важив ся тїкати, він повинен певної години або певного дня з'являтись до полїциї. Коли він вчинятиме оттаке пильно, то в останньому він „вільний“; перше-ж, що він мусить зробити — се придбати собі „притулок“. Тут вперше, запобігаючи отого притулку, засланцеви даєть ся в тямку єго „видъ на жительство“, отой вовчий пашпорт. На погляд кожного мешканця в містї засланець на сам перед се „небезпечний чоловік“, а що ще має більшу вагу — се такий чоловік, що раз-ураз мусить мати зносини та ще й не-аби-які з полїциєю. Пустити такого чоловіка до своєї хати, се все одно, що віддати себе на догляд полїциї, а до ёї усї почувають велику антипатию; сего ще мало — се значить самохіть стати самому доглядчиком, що по части повинен відповідати за те, як поводить ся засланець. А чи можна згодити ся за кільки рублїв, за якісь злидні підняти на себе такий тягар. Але чи так чи як, чи самостійно чи за помогою теж засланцїв нарештї той, що „під доглядом“, розшукує у якого небудь бідного чоловіка хатку, носить туди свої злидні і починає міркувати. Перше питанє, яке повинно скластись єму в голові — се — чим він житиме? Може в Росиї він мусїв лишити безпомощну сїмю -- се одно вже пригнїчує нещасливого, а тут ще питанє: на які гроші сам він мусить горювати? От і починає він переглядати „Положеніе“ й довідуєть ся, що дасть єму запомога скарбова: всего на всего 6 карбованцїв на місяць, сливе 3 долярі. Міркуючи, чи дорого коштує тільки те, без чого зовсїм не можно прожити, засланець вчиняє от яку рахубу: кватира 1 доляр, 40 фун. мяса 1 дол. 50 цент., 40 фунт. булки 58 цен., 40 ф. хлїба 33 ц., 40 яєць 13 ц., цеглину чаю 79 ц.,

1 ф. сахару 10 ц., 1 ф. тютюну найдешевшого 28 ц., 1 ф. керосину 5 ц., от вже й маєш 4 дол. 72 ц. — недостачи 1 д. 72 ц. Значить скарбова запомога не дасть змоги навіть прохарчитись. Без роботи значить не обійдеть ся Само по собі такої роботи, яку може мати в Петербурзї напр. інтелїгентний чоловік — Біг дасть, але всеж таки міркує собі — розчислити на 50 центів за день всеж таки можна. Може така праця знайдеть ся, що буде не до смаку або дуже важка, але що-ж поробиш, треба сяк-так горювати. Адже-ж учивсь він на унїверситетї, вміє говорити на кількох мовах; може він дотепний лїкар — от як доктор Білий в Верхоянску — фотограф — як Карелин в Усть-Каменогорску — лїтерат — як Білоконский в Микулїнску. Він гарно пише, може бути бухгальтером, вчителем, музикою — от і заробить яких небудь 15 долярів на місяць — анї гадки! Але що се таке? читає він дальш „Положеніе“ й бачить, що то все — були самі мрії. Єму і яко лїкареви, і яко вчителеви, і яко фотографови, і яко біблїотекареви, і яко лїтератови, і т. інше, заборонено працювати на хлїб, коли він не хоче відвідати Іванової хати. Від єго зачинена і урядова і громадска служба. Не має права бути членом нїякого товариства чи вченого, чи якого. Нарештї не можна єму розчислювати на яку небудь „громадску працю“. Одно слово усе те, до чого він готував себе в житю, щоб бути незалежним чоловіком — усе позачиняне. Нї бути шевцем, нї ковалем, нї столяром — він не вгоден Крамарем стати не можна, бо не має гроший. Одно ще, що „Положеніе“ не заборонює робити се хлїборобство. „Положеніе“ дає дозвіл садити картоплю, капусту, орати землю, бо вже таки лякатись, що єго лопата отруїть землю, не можна! Але стає єму відомим, що вся земля сїльска подїлена вже заздалегідь між селянами, й ближче як за 4—5 верств від села не має анї клаптя землї се значить там, куди він і ноги не

сьміє піткнути, коли не схоче вчинити злочинства, як каже „Положеніе". Засланець, опинившись в таких обставинах, спутаний та зі звязаними руками, не може навіть заробляти, навіть істнувати. Єму лишило ся тільки запобігати перед губернатором, генерал-губернатором та перед мінїстром, щоб визнали єму право істновати, та працювати за шматок хлїба, бо усе оте забороняє єму „Положеніе". Року 1883 акмолинскі засланцї обернулись до генерала степової области, Колпаковского, прохаючи дозволити їм вчити музики, бо не було змоги навіть прохарчитись на ті гроші, що видає скарб, а працювати, щоб заснорювати собі засобів на прожите, не дозволяє „Положеніе". Таке прохане здалось би, принаймні Американцеви, — натуральним та звичайним, бо хиба-ж можно вбачати, що вчене музики загрожуватиме суспільному неспокоєви. Але генерал Колпаковский зовсім не підходить під Американця. Чи він гадав собі, що засланцї важать ся зрушити льояльність акмолинскої дїтвори, навчаючи їх сьпівати революцийні пісьнї, чи єму здавали ся звичайними умовами для засланця голод та убожество? Се не відомо, але відомо, що він одмовив в дозволї та порадив їм, засланцям, коли вже їм потрібно так працювати, то „поденно" наймати сь до Киргизів, що платять по 5 або 7 центів що-день. Така люта та немилосердно-цинїчна рада була б такою-ж самою, як би американских студентів Johns Hopkins унїверситету заслали до гір Сіери-Невади без суду та й порадили заробляти на прожиток ловами коників для індийців, що живуть по горах.

Коло того-ж часу полїтичні засланцї, що були в Усть-Каменогорску, обернулись теж до Колпаковского прохаючи дозволити їм обробляти шматок скарбової землї, що був біля міста. Вони піднимали ся полїпшити сей шматок, платити за него оренду, як тільки земля даватиме який небудь зиск, і нарештї лишити сю землю скарбови, як

скінчить ся срок їх заслання. Чого б ще лїпшого, на мою думку, як не вдовольнити таке бажане засланців; але-ж нї, генерал Колпаковский узяв собі за лїпше порадити засланцям: коли вони шукають роботи, то лїпше наймати ся поденно до козаків.

Не можно сказати, що оте „Положеніе“ завжди та по всїх місцях сповнюєть ся однаково: се залежить де-збільша від особи губернатора. Наприклад покійний Цеклиньский, губернатор Семипалатинска, звичайно і по людски стосував ся до полїтичних засланців і не через те, само по собі, щоб він потурав їх поглядам, але він був таки чоловіком гуманним Теж само можна сказати і про Пєтухова в Томску. От вже в Тобольску коїло ся зовсїм не так — тут вже обійсте було суворе, а часом грубянске, люте. Хоть ще не що давно випало в квітнї 1888 р. засланцям до Сургута, в числї 19 чоловіка, запротестувати перед мінїстром внутрішних справ супроти Тобольского губернатора Тройницкого, що їх становище вже не до витерпу і длятого на дальш вже вони не терпітимуть, щоб з того що не вийшло.

І менї лежить перед очима копія з того паперу і я маю надїю незабаром прилюдно єго оголосити в купі з іншими. До якої безнадїї довели тих нещасливих Сургутанців, се видати з того, що не дивлячись на те, що де-котрі між ними вже швидко повинні були скінчити свій срок заслання і треба було вже не так довго терпіти, щоб визволитись, але вони не мали сили далїй терпіти. Недавнечко я довідав ся з „Сибірскої газети“, що 19 чоловіка засланців до Сургута, „безстиднодерзних“, як пише газета. „удалены“, а исправникови та полїцмейстрови Тройницкий за се ще й подякував за їх вірну службу. Але по яких же куточках поростикали отих „дерзких“, що одважились докнутись до людского почутя графа Толстого — менї невідомо, бо на Сибіру не богато єсть гірших

місць над Сургут. Єсть правда Березов, що стоїть там, де Об впливає в північне море за 2700 верств від Петербурга; єсть Туруханск, місто з 181 душею людности за 4000 верств від Петербурга, недалечко від північного полярного кола; єсть ще й третє — се страшлива якутска область.

Натурально, що адміністративно засланий, як вже він впаде до рук губернатора, на кшталт Тройницкого, то мусить знехотя шукати оборони у міністра. Адже-ж він і не має ніяких засобів власних істновати, не по змозї єму й прохарчуватись за 3 скарбових долярі, а Тройницкий, маючи в руках „Положеніе“, має змогу постановити перед ним альтернативу: або помирай з голоду або рушай до Іванової хати за усякий дрібязок. За таких обставин, засланець, покладемо лїкар, мусить обернутись до міністра; обмальовує єму, що і як коїть ся та згадуючи, що в містї не має лїкаря, а треба б єго мати, прохає дозволити єму лїкарювати. Здаєть ся, не може бути розумнїйшого проханя. Як би се були Американцї, то вони б зрадїли; а що-ж вчиняє российский мінїстер внутрішних справ.

Року 1883 тверске медичне товариство обернулось до мінїстра внутрішних справ петициєю, де вказуючи на те, що по Сибіру сливе не має лїкарів, а їх треба, та звертаючи увагу на велике число лїкарів та студентів-медиків, що по засланю на Сибіру, запитувало звичайно, чи не буде можливим та користним не забороняти їм лїкарювати, як се забороняє „Положеніе“ в §. 27. Здаєть ся, в такому питаню та ще коли воно походить з такого жерела не має нїчогісенько нї нерозумного, нї нелюдского? Однакже воно не так. Я повинен сказати, що за таке питанє суворо й швидко покарано. За таку петицию, за потуранє нїбито неблагонадежним елементам скасовано медичне товариство, а двох докторів, що служили в урядовій больницї, прогнано з посад.

Коли вже саме натякане на можливість практикувати засланцям спіткало таку кару, то чого б повинні були чекати самі засланці, якби вони почали лїкарювати не дивлючись на заборону. В харковскому університетї скоїли ся заворушки в року 1881 і дїло дійшло до того, що урядови здалось потрібним покликати військо. Кільки сотень козаків оточили студентів та й ну періщити нагаями отой незбройний натовп.

Один студент, що вже скінчив та не встиг ще витримати одного екзаміну (іспиту), д. Довгополов, випадком нагодив ся на таку росправу, та не змігши вдержатись, дивлячись на нелюдске поводженє козаків, гукнув до якогось урядника: „І вам не сором? Се-ж сором бити нагаями людий з голими руками!“ Довгополова тут же захопили, заперли до острогу, яко допомагача заворушнї, а через кільки місяцїв без суду заслали єго до Кургану в західньому Сибіру. Звідсїль за те єдине, „що він не схотїв в року 1881 заприсягти новому імператорови, єго одіслано до Тюкалиньска, а тут іспрaвником був якийсь Ільин, чоловік палкий, грубянский та на додаток такий, якого нїщо не зупинить. Тут вже не обійдеть ся без с тинків і вони справдї повстали на грунтї „Положенія“. Довгополов, яко чоловік добрий та чесний, не мав часом спроможности відцуратись від обовязку запомогати недужому, що потребує лїкарскої запомоги. Він самохіть не хотїв лїкарювати і не міркував на зиски з того, але коли чоловік що нездужає на тифус, прохає вирятувати єго, або хто небудь обертав ся до єго з катарактою, він давав раду сему або робив операцию, дивлячись на те, яко на обовязок. Швидко розійшла ся поголоска про лїкарюване Довгополова і про се довідав ся і іспрaвник Ільин. Він покликав до себе злочинця та й заборонив єму лїкарювати, загрожуючи, коли не послухає, острогом та іншими страховищами. Після такої розмови Довгополов наважив ся не памятати, що він скінчив університет на ме-

дичному видїлї, але через се відношенє єго до ісправника попсувались. Аж ось в осени року 1883 скоїло ся в семї місцевого голови Балкина нещастє: син Балкина, граючись з револьвером прострелив матері ногу. Треба було робити операцию, щоб витягти з ноги кулю. Місцевий лїкар, чоловік боязкий та нервовий, зовсїм не схотїв робити нїчого, а порадив покликати Довгополова. „Він чоловік зручний, казав лїкар. Він лїпше над мене об'ородує сю справу, я-ж не хочу брати на себе відповідальности". Тодї Балкин до Довгополова; — батечку допоможіть!

„Але-ж менї заборонено лїкарювати" відповідає молодий лїкар.

„Згляньте ся на Бога. Се-ж питанє чи жити, чи вмерти!"

„Менї не можна. Ісправник на мене дивить ся сторч. Менї вже довело ся скоштувати за лїкарюванє без дозволу, і менї заборонили лїкарювати, загрожуючи острогом".

„Вас заслано на Сибір за те — скрикнув безнадїйно Балкин, — що ви чините по людски, за те, що ви спочували тим, що страждуть. Не вжеж ви не посьмієте виратувати того, що помирає, навіть хоть би вас замкнули до острогу".

„Он якої ви заводите? Коли вже так, то я зроблю операцию і візьму відповідальність за се на себе", одповів Довгополов. Оглядївши недужу він побачив, що ще час єсть, і попрохав Балкина телєграфувати до губернатора, щоб він дозволив адмінїстративному засланцеви зробити операцию, яку треба, бо місцевий лїкар не важить ся її робити. Швидко прийшла й відповідь, але губернатор не одважував ся сам дозволити, а писав до Балкина, щоб сей поспитав в медичному департаментї міністерства внутрішних справ.

„Ось бачте, як щиро наш уряд піклуєть ся про житє своїх підданків" зневажно промовив Довгополов. Але він зараз же зробив операцию, витяг

кулю, і одратував недужу. Другого дня зараз ісправник звелів Довгополова засадити до острогу, та й почав слїдство; ся справа єсть в тобольскому архиві під заголовком: „Дѣло о незаконномъ извлеченіи пули административно-ссыльнымъ Никономъ Довгополовымъ изъ ноги жены городского головы города Тюкалинска, Балкина". Поки тягла ся справа, Довгополов все сидів в острозї, де нарештї занедужав на тифус. Такий випадок в маленькому містечку мусів викликати хвилюванє та спочутє до Довгополова. Як тільки розійшла ся чутка про хоробу, багато де хто почали одвідувати острог, щоб довідатись про здоровє замкненого, почали носити недужому їжу та квітки. Такі вчинки справили на ісправника вражєнє: він визволив Довгополова з острогу, але тую-ж мить написав до губернатора Лисогорского папір, де описував, що адмінїстративно-заславний Никон Довгополов справляє такий шкодливий вплив на міщан, що вони без остраху виявляють єму своє спочутє і носять нетільки єму їжу та квітки, але можуть навіть допомогти єму втїкти. Коли вже зайшла така справа, то він ісправник не хоче брати на себе відповідальности та прохає перевести засланця до іншого міста — до Сургута. Тим часом ісправник в своєму папері анї пари з уст про те, що Довгополов нездужає на тифус. Тодї губернатор, недовго думаючи, шле телєграму — вирядити Довгополова по етапу до Сургута. Навіть офіцер сторожі, якому ісправник передав приказ губернаторский, не одважив ся на таке злочинство, здаючись на закон, що він забороняє брати в дорогу небезпечно-недужих арештантів, але мстивий Ільин і тут прирозумів, що треба робити. Він одважив ся сам скінчити справу: вирядив підводу до Довгополова та де-тільки полїцияитів, яко сторожів, і звелїв взяти арештанта силоміць. Жінку Довгополова, що не допускала до чоловіка посланців, звязали, а самого єго, що ще нездужав зіпятись на ноги, витягли на улицю в одній сорочцї, покла-

*

ли на воза тай повезли. Таке дїяло ся в осени 24 жовтня 1883 року. Була негідь, холод, дощ, і певно Довгополому не довелось би витримати такої подорожи, якби хтось, що йшов мимо, не зняв з себе кожуха та не вкрив єго. В такому станї нещасливого Довгополова везли 125 верств аж до Ішиму. На той час тутечки було 11 полїтичних засланців, а між ними — відомий лїтерат, Магтет. Де хто між засланців знав Довгополова особисто, інші сьвідомі були про єго справу, і ледве тільки до них дійшла чутка, що єго недужого привезено до Ішиму а на завтра повезуть далїй, — вони писали до ісправника гуртом, та й промовили, що, коли вже на те пішло, то вони силоміць не попустять допровадити до вчинку такий нелюдский приказ. Вони встояли на тому, щоб лїкар оглядїв Довгополова та складений був протокол, а потім того телєграфували до тобольского губернатора, запитуючи єго: чи він звелїв, щоб недужого, що вже зовсїм вмерає, везти в одній сорочці по осїнному холоду з одного міста до другого? Само по собі від Лисогорского зараз-же одержано телєграму — зупинити Довгополого та помістити в ішимску больницю. Оповідають що се була повінька на руку губернаторови, бо він взяв 500 кар. хабаря від тюкалинского ісправника, щоб затулити справу про зламане ісправником закону. Чи се правда, чи нї, принаймнї певне те, що Лисогорский систематично спродував посади, які були в залежности від єго.

Довгополов перебув в Ішимі, поки не вичуняв, а потім єго вирядили до Семипалатинска, де для засланців лїпше жити, та де він працював над кранїлогічними дослїдками серед Киргизів. На сему епізоді я так довго зупинив через те, що він єсть зразок що до обійстя з так званими неблагонадеждними, се добра ілюстрация до тої бумаги, що сургутскі засланці подали до мінїстра внутр. справ, яку послали єму в квітни 1888 р., вказуючи на беззаконство, що виробляли з ними. Одного між них, Лева

Іванова так-таки вбито через недбалість та лютість адміністрації, а двох інших, коли не заморено, то принаймні допроваджено до страшенного становища. Тепер вже, як їх одіслано до Березова або до Туруханска, їм байдуже запомога або оборона, бо певно вони вже заспокоїлись в домовині.

Вже коли засланцеви вдалось як небудь заспокоїти себе що до їжи, одіжи та притулку — тоді він починає почувати тільки оту зневажливу вату, яка гнітить єго раз-ураз від полїцейского догляду та контролї, що обгортає усе єго житє. Випадає часом, що ті урядники, які мусять наглядати за ним — люде зовсім зопсовані — або навіть й колишні злочинцї. По Сибіру се буває, що багато хто між „засїдателїв“ „писарів“ та інщих дрібних урядників — се карні люди, що вже скінчили термін своєї кари і вони займають посади на державній службі під чужими назвами. Не що давно по місцевих часописьмах були надруковані інїцияли та посади принамні де-яких отаких осіб, і ото до таких рук, до рук отаких мошенників та нїкчемників, вкладають честь, здоровє та житє добре вихованих, осьвічених, полїтичних засланцїв і чоловіків і жінок! Немає чого дивуватись, що обходять ся з ними часом і люто і зневажно. Я був особисто знаємий з такими особами — полїциянтами, особливо памятаю двох; милусиньского полїцмейстра, одного між ними — не хотїв би спіткати у ночи без револьвера — от які се люде! Навіть в такому містї, як Томск, що ступінь то й насилуванє, зневага, злочинство від полїциї — от як арешти гуртів неповинних нї в чому людий, здирство, мордуванє, бійка і все ото вчиняєть ся над арештантами, навіть жінками і т. і. В „Томскихъ губернскихъ вѣдомостяхъ“ єсть звістка, що до нового губернатора, ледве він з'явив ся до острогу, зараз же кинулось не меньше як триста осіб, що жалїли ся на неправедне вязненє їх, і він мусїв випустити на волю двіста чоловіка. По провінцияльних містах ісправники та

полїцмейстри мають таку необмежну власть, що склалось навіть прислівє на Сибіру, „на небі Бог, а в Охотску Кох“. Скільки таких Кохів царствує по невеличких сибірских містах, про те відають тільки Бог сьвятий, мужикі та полїтичні засланцї. Само по собі, що по ріжних місцях характер полїцейского догляду неоднаковий, але якій він часом буває, се видати з листу, що був надрукований в „Юридическомъ Вѣстникѣ“ (Грудень 1882 р.) „В доглядї за нами не соромлять ся. Полїциянти намагають ся перемогти одно одного, маючи надїю за се одержати яку небудь нагороду; по кільки разів на день вони навідують на кватири, заглядають по всїх хатах, щоб упевнитись, що ми в господї та що не має нїкого чужого. Раз-у-раз вони швендають повз будинки наші, заглядаючи по вікнах та прислухаючись біля дверий. Вони становлять вартових по кутках на вулицях. а хазяїнів змушують стежити, де ми не повернемось“...

Одна молода жінка, заслана до Тунка (коло монгольскої межі) оповідала менї, що їй доводилось часом, як вона верталась з проходки до дому, бачити, що полїциянт в шапцї, в довгих чоботах спить на її ліжку. Більшість жінок змушена мешкати в тих самих будинках що й чоловіки, лякаючись зневаги та насилуваня. Д-ка Дическуло мешкала в одному будинку з Лобановским, Бретковска поруч з Тамариним і так було скрізь сливе по Сибіру. Серед заслапих жінок бувають 16—17-лїтні дївчата або молодицї, а чоловіків їх позасилано по інших місцях або на Кару. Натурально, що вважаючи на таку систему догляду самим їм не можна мешкати, бо перший, хто схоче, мошенник, тільки через те, що має на собі полїцейску унїформу, має право вступити до них і в день і в ночі по всяк час.

Друга річ, яка дратує через лад засланців та роз'ятрує їх, се підконтрольне листуване. Засланцеви не дано права писати листи, навіть до жінки та матери, — щоб ісправник перш, нїж одішле, не

перечитав їх. А ісправник має право, як схоче або послати листа, або почеркати єго, або навіть знищити. У єго волї не віддавати листів в протязї цїлих місяцїв, коли вони заадресовані до засланця, що припадає єму не до смаку, і таким робом тримати єго без відомостий про дорогих єму людий, що він лишив в Росиї. Часом засланцї довідувались про те, що до їх прийшли листи від людий зовсїм сторонних, яким ісправник читав листи яко приятелям. Тут вже не треба нїяких додатків, щоб зрозуміти ті почутя, які мусїв почувати чоловік, відаючи, що ті слова любови, що пише жінка ридаючи мабуть та сумуючи, читають голосно та ще мабуть глузуючи за чаркою ісправник та єго приятелї? Довідавшись навіть випадком, що до єго прийшов лист, засланець не був певним, що він єго одержить. Ісправник адже має право цїлі місяцї не давати листів або віддасть їх пошарпаними або замазаними усякими хемічними реактивами, або й зовсїм не віддати, зудрівши в них зміст „незаконний". В останньому разї ісправник може ще й довго тягати засланця та допитуватись, що означає отой або інший вираз або фраза, що здають ся єму, ісправникови, підозрінними. А листи, що посилають засланцї ще меньш безпечні від перечитуваня та псованя. Не має нїякої забезпеки, що їх відсилають; — може тільки з них глузують полїцияити тай потім кидають. Що перетерпіти мусить такий чоловік, що єго нїколи в нїякому злочинстві не обвинувачено, якого закон не судив і не засудив, а тим часом він вже загинув і єго зневажають так!

Нарештї ота неневність, в якій перебуває адмінїстрацийно засланий — хиба мало коштує єго. Він раз-у-раз визнає, що він нї се — нї те — нї вільний чоловік, що живе під обороною закону, нї злочинця безправний. Він і не стратив обовязків вільного чоловіка, і не має прав злочинця, а стоїть він тільки під страхом безмежного самовластя адмінїстративної власти. Такий стан дуже добре обо-

бражений в бумазї, що подав до сенату року 1881 адміністрацийно засланий Сидоратский.

„Курган тобольскої губернії 21. березня 1881 р. Сего року в цьвітни пришла до мене з полїциї курганскої оповістка, щоб я прийшов присягати імператорови Олександрови Олександровичеви, що тепер царює. Здаєть ся менї, що таке вимаганє зовсїм перечить імператорскому декретови 1. цьвітня 1881 р. Основою, на яку здаєть ся сей декрет вимагаючи присяги навіть і від мужиків, єсть те, що вони, з часу визволеня з кріпацтва, стали вільними людьми росийскої імпериї і від сего часу мусять сповняти усї обовязки тих вільних так само як і користуватись усякими їх правами. Стосуючись з шаною до сих слів, менї здаєть ся, що все, що попписане в манїфестї, справедливе і наслїдки написаного зовсїм льогічні. Безперечно, що таким наслїдком між іншими буде той, що від росийских мужиків не вимагали б присяги, якби вони (та і всї росияне) не були вільні люде та не підлягали під загальні росийскі закони. Такої присяги вимагають від самих лишень підданків, що користують ся усїми правами вільного чоловіка. Що-ж я таке? Чи я-ж вільний чоловік? Мій батько з дїда й прадїда дворянин, мати єго жінка по закону. Відповідно росийскому законови я повинен одержати в спадщинї усе приналежне батькови, а значить й усї єго права. Головне право вільного чоловіка, яке обороняє закон, се право особистої волї (поки не вчинене злочинство, через що відбирають єго) та оборона законом прав семейних та власности. Але в мене воля відібрана, семю мою зруйновано, власність забрана у третє „отдѣленіе“. Заборонено менї працювати над тим, до чого мене нахиляло і вихованє і пройшле житє; менї заборонено виходити за мійску межу; мене силоміць одвезено за 300 верств від семї і я навіть не маю права послати листу до жінки, не показавши постороному чоловікови, щоб він єго прочитав. Очевидячки, я не дво-

рянин і в загалї не вільний чоловік. Триманє силоміць мене на Сибіру викликає через се ось яке питанє: „може від мене одібрано усякі права, може мене вислано на поселенє?“ Беру я та читаю закони імперії що до поселян, у яких одібрані усякі права або які небудь окремі і бачу, що стан їх справдї скидає на мій, коли вимітити один пункт. „Поселенець, скінчивши свій срок, має можність вернути собі деякі права, що були одібрані. Єму можуть дозволити переїздити з одного місця на друге на початку в межах области, а потім навіть в межах цїлого Сибіру“. Я не маю надії мати на що небудь похоже на се. Мене примоцьовано до Кургану на безмежний час. Очевидячки я не засланий поселенець, бо засланє на поселенє єсть кара, якою карають через суд за певне злочинство. Щож я таке? Коли я не дворянин — визший ступінь горожанского стану, і не злочинця — низший ступінь, значить я десь стою поза ними; інше кажучи я чужоземець; і справдї — я чужоземець; без сумніву я чужоземець! Росийский уряд не визнає мене за винного чоловіка, а вкупі з сим він і не понизив мене до стану злочинця, від якого одібрані усякі права. Він цураєть ся — та гірше нїж цураєть ся — оберегає через свої закони мою волю, мою семю, мою власність. Таким чином я мушу дивитись на себе як на чужоземця. Але-ж чи вільний я чужоземець? Нї — не вільний, бо якби був вільний, то міг би покинути Росию та знайти іншу цивілїзовану країну — маю надїю, що знайшов би, — яка б згодилась визнавати мене за чесного та льояльного чоловіка. Менї не по змозї таке зробити. Треба значить гадати, що я невільник, захоплений на війнї. До якої-ж нациї в такому разї я належу і на якій війнї мене захоплено? Може був складений мир, — то з якої-ж речи мене не вернули до дому? На такі запитаня я не маю спроможности одвітувати, але я добре відаю, що стан такого не-

вільника зовсїм не по силї терпіти, а в такому станї я вже ось 5 років.

Прохаю я „Правительствующій Сенатъ“ визнати мене за росийского підданного себ-то за вільного росийского чоловіка, що живе під захістом росийских законів. Аби тільки я одержав усякі права росийского вільного чоловіка, зараз же я з превеликою радістю сповнятиму і усї обовязки. Коли вже сенат не схоче нїяким чином визнати мене росийским підданим, то чи не дозволить кинути Росию, і відшукати іншу вітчину? Як на мій погляд, то присяга не самі тільки обовязки накладає на мене, але й покладає відомі права. Длятого то вимагає від мене заприсягти все одно, що визнає мене за вільного чоловіка. Може се неправда? Я чекаю відповіди. Коли сенат, ся найвисша юридична институция в Росиї, виясує менї, що я помиляюсь, себ-то доведе, що я повинен сповнювати усї обовязки росийского підданого, не користуючи жадними єго правами, тоді я яко невільник, захоплений на війнї, мушу корити ся. Василь Сидоратский “

Само по собі, що автор сего твору напів-сатиричного, добре відав, що він не змякшить єго становища, але-ж одіслав єго, мотивуючи їм те, що він не схотїв заприсягти. Менї не відомі, які були наслїдки сего „дерзкого прошенія“, менї не відомо навіть, чи живий ще автор, але я певен, що чи по сей бік домовини, чи по той бік а він відшукав собі „вітчину“. Що до самої бумаги, то сенат, здаючись на те, що в їй бракує якоїсь формальности, поклав вернути її тому, хто подав, в сесиї 4. червня 1881 року.

VIII.

Іркутск.

Дорога від Томска до столиці східнього Сибіру, на протязі 1040 верств, ще гірша та важча де вчому, ніж від Тюменя до алтайских гір Тарантас наш тільки й робив, що підскакував по ковдобинах на дорозі, що попсовали сливе безугавні дощі, а голови тріщали від болю, їдучи по такій дорозі та втоми з одного боку, а з другого, що ніяк було спати та нїчого їсти сливе за весь час, що ми їхали. У ночи дошкулював холод (у нас ще не було теплої одїжи), але що найгірше, то ті паразити, що дотинали нас раз-у-раз в дорозї, яких ми позабирали безлїч одвідуючи етапи та тюрми. З голодом, холодом та втомою ще було так-сяк а що вже блощиці, воши та блохи з „нещасливого арештантского тїла“ — то вони доводили мене до якоїсь безнадїї. По старих етапах отієї нужі повно і аби тільки навідатись туди, то і в нас було її повно в одїжи і все оте так швидко обговтувалось у нас по подушках, ковдрах, у тарантасї, у платю, що наче воно перебувало там од віку. Не було нїякого способу визволитись від тої гидоти; на що вже я кільки разів зовсїм викидав геть все з себе — нїщо не помагало; доводилось терпіти до слушного часу. Нужу сю я носив при собі в протязї 4 місяців, а коли вже, от як в Іркутску, доводилось міняти платє, то як подививсь я на своє тїло, то я-ж жахнувся — воно було червоне та все в пухирях, наче

пожалене кропивою. Може й не доладу викладати такі подробиці, але маю надію, що читач вибачить менї, бо я хочу докладно оповісти усе, як єсть, яке то житє по тих сибірских етапах та острогах, і яке мусить бути для цивілїзованої особи — сибірске заслане.*) Не скажу на певно, чи можна визволити від тої кари старі етапи та остроги, де що року перейдуть десятки тисяч отих сбшарпанців, але гадаю, що й в сїй справі єсть змога де-що поліпшити, якби арештантів частїйше змушували обмивати тїло та перемінювати плате. Як се дїло стоїть тепер я ще матиму приключку оповісти.

При кінци нашої подорожи сонце зовсїм розгуляло ся і от одного разу ясним ранком далеко, далеко зуздріли ми на пів-денному заході Тунскі гори, що манячили в туманї наче. Оте-ж нарештї, вже Іркутск! Не був я в єму вже 18 років і за сей час він встиг вже вигоріти і відбудуватись. Чи пізнаю я єго? Чи не погіршав він? Недоїзджаючи верств 5 до Іркутска минули ми Вознесеньский монастир, де біля брами стояло чимало сивобородих ченців, а вже чим дальш почали стрівати то по одинци, то не величкими гуртами, усяких обшарпанців, що вертались з міста до сусїдних сел; — де збільша були всї пяні. По дорозї скрізь, куди не глянь, то й коршма, не дивно що й пяних багато.

Через Ангару переправились ми на поромі і нарештї в'їхали і до Іркутска. Він був не такий як колись! По той бік ріки він виглядав зовсїм красно золотими банями церквів, білими мурами будинків, зеленими деревами, як звичайно більшість росийских міст своєю пів-східньою малевничостю;

*) Карні злочинці так вже обговтались з усїм отим паскудством, що навіть користують ся їм і роблять з неї забавку. Єсть між ними ось-яка гра: на долівці проводять два концентричні кружки, а як раз по серединї кожен випускає свою вошу на кін. Та воша, як встигне швидче виповзти за кін, виграє заклад.

але з близка та малевничість зникає, лишаєть ся тільки звичайне, брудне та без ладу забудоване російске провінціяльне місто. Задержались ми в тій самій гостинниці, де колись року 1882 зупинялись Хербер та Шютце, як проїзджали до лиману Лени. Прислужник, що вносив нашу поклажу, підстарковатий та говіркий, одразу розказав нам, що він був такий щасливий і вислугував Херберови та Шютце, а вони мали собі єго так до вподоби, що взивали єго Zahnom (американске John ухови єго здавалось за Zahn). Здаєть ся, він гадав собі, що між американцями Zahn — єсть нїжне призвище і через те воно дуже подобалось єму. Я єму сказав, що коли він обходитиметь ся як слїд — то й ми взиватимемо єго Zahn. Після сего він раз у-раз згадував про Хербера та про єго прихильність до себе, яка була в призвищи Zahn, що, менї здаєть ся, нї яка епитафия, вихвалююча нашого Zahna, не здолала б достачити більшого задоволеня єго духови, що випись над єго домовиною, як отся: „Американе прозвали єго Zahnom“.

Приїхали ми до Іркутска над вечір і були такі втомлені, що вже на ранок відклали усякі справи, а тепер пообмивали ся, передягли ся, пообідали тай залягли спати. На другий день, відіславши пашпорти до полїції, ми рушили оглядати місто. Іркутск ширить ся на правому березї Ангари за 65 верств від того місця, де вона виходить з Байкала. Людність єго 36000; тут єсть гарна газета „Сибір“, (тепер вона заборонена), бібліотека, віддїл географічного товариства, театр і коло тридцятки шкіл; торгує він близько до 11,000.000 р. с. річно. Пожежа 1879 року, що знищила 4000 будинків в єму, відняла захист у 15.000 чоловіка людий та довела до вбитків на 20000000 рублїв, ще не зовсїм і тепер зникає з памяти. Що до краси та оригінальности то Іркутск багато стратив від пожежи. Найцїкавійшим здав ся менї старий будинок порохового складу, не доторкнутий пожежою; він зовсїм уріс

у землю, а покривля єго густо поросла травою; тут же поруч з ним і торг з усяким товаром, починаючи від тарантасу та кінчаючи старими чобітьми, а по єму тягаєть ся різномаїтний натовп і тих, що купують, і тих, що продають.

Ледве увійшли ми у хату після проходки — нас спіткав переляканий Zahn. Налякав єго дуже полїцмейстер, що приходив до нас та прохав нас завитати до єго. Очевидячки досьвід казав Zahn'ови, що з'ява полїциї в приватному домі до добра не доводить і длятого Zahn дивив ся на мене з непокоєм і збентежений. У хатї на столї лежала картка д. Маковского, іркутского полїцмейстра і з їм потім вже довело ся нам познаємити ся геть то близше; імя сего чоловіка після було злучене з випадком чи не найбільше трагичним між усїма в житю засланців — з так званим голодним бунтом в іркутскому острозї.

З якої речи добродїй полїцмейстер так швидко завитав до нас — не легко було одразу зрозуміти; але я поклав собі раз на завжди підлягати під усї вимаганя росийскої полїциї і зараз же, як тільки вернув ся Фрост, рушив до Маковского. Він не був дома і длятого ми тільки лишили свої карточки; в полїциї єго тежь не було і ми вернулись до дому. Ще не минуло й пів години, як ми вернулись, коли переляканий Zahn знов принїс до мене карточку Маковского Таке налягане Маковского — в протязї кільки годин приїхати аж два рази, — хоть і не почував ся я нї чому винним що до нашого обійстя в Іркутску, трошки мене збентежило; але ледве вступив він до хати зараз же я заспокоїв ся. Замість суворого обличя полїцияита, що чепляєть ся до всего та в усему підоздріває, я зуздрів красного чоловіка, з блакитними очима, гирявого, з округлою бородою, що підходив до мене, любезно та ввічливо простягаючи руку. „Я тутешний полїцмейстер, — казав він. Я вже знаємий з вами, ще не бачивши вас, бо читав вашу книжку і длятого по-

кладаю собі за обовязок допомогти, чим дуж, усякому відомому мандрівникови, що приїздить до нас, бажаючи пізнати нашу країну". Значить не загрожував нам нї арешт, нї штраф за яке небудь переступство полїцийних наказів. Скінчивши звичайне балаканє про подорож, про погоду, про переміну Іркутска після пожежи і т. іншого, капітан Маковский промовив до мене: „Певно, що вас зацїкавлює межи іншим стан нашого тутешнього острогу і в загалї заслання. Маю надію, що в острозї нашому ви побачите усе як слїд і в доброму станї. Я пришлю до вас кого небудь, щоб провести до острогу та оглядїти єго і, вважайте, не перестерегу нїкого про ваше оглянданє, а значить ви побачите острог в єго звичайному видї". „Ось які повинні б бути усї полїцмейстри!" — помислив я собі.

Ведучи дальше розмову про заслане, д. Маковский згожував ся, що воно складає велику вагу для країни і велике лихо само через себе, але не покладав надїї на те, щоб воно швидко зникло. — „Головна біда — казав він — се наші грошеві трудности. Як би схотїли змінити заслане на острожне вязненє в Росиї, то се б коштувало не меньше 100 мілїонів р., бо треба було б збудувати 20 нових розлеглих острогів, а де-ж добути гроший". Після жвавої та довгої розмови д. Маковский попрощав ся з нами, запрошуючи навідуватись до єго яко мога частїйше та без церемонії, і залишив, що до себе, якесь нїякове вражінє. Обійстє єго було — сама ввічливість, — але за нею почувати можна бу о щось вдане та дипльоматичне; таке почувало ся і в єго осьміху, що так і сяв, і в єго через лад великих комплєментах та шані.

В четвер він знову прийшов, щоб з нами одвідати острог. Обидва іркутскі остроги, і пересильний і „содержщій", стоять поруч, на край міста. Почали ми оглядати перший. Се був не що інше як той самий етап, тільки більше розляглий та більше вміщав в собі камер. Одразу вже було

видати, що етап єго дуже гидкий. Стїни попрогнивали на скрізь, вікна були повибивані та позатикані, чим припало. Маковский зараз помітив, що я звернув на се увагу і зараз же промовив, що острогу не поновлювано давно, бо от-от почнуть будувати новий.*) В першому коридорі спіткав нас якийсь урядник, що підійшовши швиденько та обертаючись до смотрителя, швиденько почав говорити: „Ваше высокоблагородіе: имѣю честь доложить, що состояніе иркутской пересыльной тюрмы — 5 сентября 1885 года благополучно и что въ ней находится 271 заключенныхъ". „Добре" одмовив до него смотритель і ми почали оглядати острог. Камери не багато чим відрізнялись від камер по інших острогах по Сибіру, — в серединї тіж примостки. У вязнїв не було нїякої постелї, опріч халатів, а то нї ковдрів, нї подушок, хіба тільки де хто спорудив собі щось похоже до матраци з яких небудь шматків. В кожній камері містило ся 24—40 чоловіка людий, а важке повітрє одразу вказувало, що про провітрянє нїхто не пікловав ся. Поміст не меньше закаляний посипано білим піском, очевидячки, що чекали одвіду. Тут чоловіки містили ся осібно від жінок та дітей і в останних камери наче були більше охайні, просторшїйші та лїпші.

Звідсїль рушили ми до мійского острогу. Се був великий будинок на два осади, мурований і нагадував на погляд пересильний острог в Томску, якби в серединї не було двору; се був наче сад для проходки вязнїв Збудувано сей острог року 1861 і він скарбови коштував 62000 р. с. і повинен був містити в собі 480 чоловіка арештантів. Як ми там були, в єму містило ся 743 чол., а як казав смотритель то тут буває часом й 1500. Вже я мовив про наслїдки такої тїсноти. Повітрє хоть і не

*) Минуло вжи ось три роки з того часу а нового Бігдасть.

таке страшне, як-от в тюменскому острозі, а все-ж таки доволі важке та попсоване, і вязні жалїли ся на те нераз і менї і Маковскому. А що вже в больницї то тут було щось справдї страшне, і хоть довело ся ткнути носа тільки до де-яких камер, але по тім, як я вийшов звідтіль, мене зовсїм розломило і я був наче недужий. Звичайно тут були і хороби відповідні, себ то тифус, цинготка хороба, ломота, кашель — хороби, які постають через недоладні умовини для здоровя.

З больницї перейшли ми до так званого потайного віддїлу, де був замкнений як раз на той час один „полїтичний“, якийсь Фердинанд Люстиг. Він був офіцером і єго року 1881 присуджено на каторгу на 4 роки; одбувши свій срок, тепер він сидїв в Іркутску, чекаючи, поки вирядять куди небудь, де мусить жити. Багато де чого доводилось менї чути про житє в острозї росийских революціонерів, а ще нї одного разу не доводилось бачити кого-небудь в самотнему вязненю. Перейшовши щось наче сїнцї, ми увійшли до довгого коридору, в якому ходив вартовий вздовж камер, які містили ся у ряд. Кожна була замкнена і мала під дверима маленьку кватирку, щоб передавати їжу та назирати за вязнями. Доглядач забрязчав ключами, відімнув важкий замок, що висїв на дверях, і ми вступили до довгої, вузкої, темної камери, де сидїв молодий ще чоловік, якийсь наче прибитий та апатичний на погляд. Він швиденько зскочив з місця, ледве ми увійшли, і на обличю єго з'явив ся був наче осьміх, мабуть думав він почути добру вістку. „Здорові були, д. Люстиг, промовив весело до него Маковский, — отсе ми вступили до вас на часинку, щоб вам було веселїйше. Се американьскі мандрівники, що оглядають острог; може вам приємно буде бачитись з ними!“ „Отсе і всего“ — наче б то промовило обличє вязня, з якого наче хто здмухнув вираз надїї, коли він соромязливо стискав нам руки. Менї було якось нїяково. Якби ми з Лю-

стигом були на самотї, ми швидко б порозуміли ся і було б про що розмовляти навіть де кільки годин: але тепер на очах сьвідків не можна було нїчогісенько промовити, і через се я мусїв удавати з себе чоловіка, що зацїкавлений був побачити „нїгілїсту“, так само, як якого небудь звіря в менажериї. В камері було одно однїсеньке віконце та й те під самою стелею і через него не можно було довідатись чи лїто чи зима були на дворі, чи була негідь, чи погода; на додаток, ще було темно та холодно. Тут не було опріч ліжка нїчогісенько, коли не числити в кутку скринки зачиненої; не було нї книжок, нї паперів, нї столу, нї дзиглика. Вязневи тільки й лишало ся сидїти на ліжку та думати, думати гіркі думки, коли ще не стратив вдачі думати. На питанє моє, чи давно д. Люстиг перебуває тутечки, він відповів: „від 1 червня сливе 4 місяцї“. Він чекав відповіди на питанє — де єго поселять — але нї він нї Маковский не відали, коли ся відповідь прийде, а поки що тутечки єго становище було гіршим нїж на Карі. Хотїлось менї дуже розпитати де-що у него про Кару, але при Маковскому се було б нетактовно і не користно. Треба було тільки пожичити, щоб він був швидче визволений, та з сим і відійти — так я і вчинив. Після того я попрощав ся з Маковским і пішов до гостинниці. Їй же Богу: згодити ся за Маковским, що стан іркутского острогу „добрий“ — не можна було; але що він мене не запитав нїчого про се, то я і змовчав. Прийшовши через кільки днїв до нас Маковский на сам перед обернувсь до мене, якось заклопотаний: „Скажіть, на милость отверто, добродїю Кенане, як здались вам наші остроги?“ Відповів я єму просто, що усї взагалї сибірскі остроги справили на мене кепске вражінє, а що до іркутских особше, то вони, коли хочте, лїпше виглядають — се б то не такі погані як у Тюменї та Томску.

„Се я питаю вас через те, що граф Ігнатієв (він тільло що зроблений генерал-губернатором тутешним) та єго жінка сими днями одвідували острог і дуже незадоволені їм. Графови здалось, що й забруджений він і повно в єму народу, що повітрє в острозї важке й попсоване, що платє у вязнїв брудне й товсте і що взагалї стан острогу нїчим не задовольняє єго. Бачу я й сам, що повітрє не добре в острозї, але яким робом так зробити, щоб легко було дихати в хатї, де натовплено 30—40 чоловіка людий? І те правда, що полотно товсте на сорочках та штанах, але нехай же куплять лїпше на ті гроші, як дає на єго скарб? Коли за обід ви заплатите 2 кар., то й обід буде добрий, як же вимагати смачного чого небудь за 8 копіок? Платє брудне! — справдї брудне! Скарб видає всего-на-всего на пів року одну сорочку та один халат на рік. В сему убраню він перебуває і день і нїч 30 діб на місяць, скидаючи тільки, як іде до лазнї — що-ж поробиш, щоб не забрудити єго?"

„Коли-ж він пере сорочку, як у єго тільки й є одна? щиро дивуючись запитав я у Маковского. Так і ходить нї разу не правши? Або тодї як пере, то ходить голий?"

„В лазнї він і себе обмиває, і пере сорочку — відповів Маковский. — Сушить єї по змозї та й на себе. Перебирати нема чого, маючи одну сорочку."

Пригадав я про муки арештантів по партиях, як вони після дощу мокрі, мов хлюща, мусять лягати в усему мокрому по холодних етапах. Чи не єсть се причина, що по больницях повно недужих. Маковский згодився, що се так і єсть.

„Я добре відаю — промовив він — як солодко арештантам в дорозї, але що до острогу, я роблю все, шо від мене залежить. Я доглядаю, щоб було чисто, і санїтарний стан острогу по змозї, здаєть ся — добрий, — лїпшнй нїж по інших приватних господах".

*

Цїкаво, дуже цїкаво було спостерегати, як то Маковский не визнавав навіть, щоб в острозї у єго було що небудь не так як треба. Очевидячки, він вже так обговтав ся з тим, що так і треба єму бути, що гадав, що так і повинно бути, і дуже через се був здивований, коли граф Ігнатїєв подивив ся з іншого боку на справу. Усе оте нєзадоволенє, Маковский переважно гадав, що йшло від жінки Ігнатїєва, бо казав про неї, що хоч вона й добра пані, але не досьвідчена і нїчого не тямить в таких справах, як от системи урядівства острогів. „Чутка однакже істнує, що вона дуже розумна і все помічає, відказав я. Ще недавно оповідали менї випадок, що доводить тоту думку. Оглядаючи острог, графинї забажало ся скоштувати, яка то в острозї юшка. От і підносять до неї на тарілцї тієї юшки дуже смачної, а вона тодї зараз же і догадалась, що се юшка „для проби“ тай каже, а добудьте менї юшки з самого дна в казанї. Вона скоштувала та й мовить спокійно: „я дуже рада, що нарештї ви миєте казан; очевидячки єго давно не мито“. Ви розумієте до чого вона звернула? Така людина мусить де що тямити та де що спостерегати“.

„Спостерегати.... спостерегати“... скрикнув Маковский — „може бути“. „Вона добросердна, але не практична. Гадає вона, що для злочинцїв повинно так само бути в острозї, як для панночок в інститутах, але ви та я відаємо добре, що таке не можливе“.

На се я відповів, що багато де чого можна полїпшити в обставинах острогу, а все-ж таки сї обставини далеко гірші будуть від институтских. Тут хтось увійшов і таким робом розмова була перервана; Маковский попрощав ся та й від'їхав дуже очевидячки знепокоєний незадоволенєм генерал-губернатора.

У перший день, коли тільки можна було побачити гр. Ігнатїєва, ми з Фростом поїхали до єго, маючи потай надїю довідатись про єго погляди на питаня,

які нас заціkавлювали. Він спіткав нас ввічливо, але формально. Як тільки пришлось к слову, я зараз же звернув річ до постережень що до острогів та дороги, бажаючи єго викликати на розмову. Здаєть ся зовсїм щиро він вимовив свою думку, кажучи, що заслане згубно відбиваєть ся на всему ладу сибірского житя і потреба багато де чого змінити в устрою єго. На єго думку засланців треба б вживати на роботу і се було б користнїйше, нїж тримати їх в гільтайстві по острогах, або одсилати їх на поселенє, де опріч лїнощів та роспусти нїчого більше не спіткаєш. Було б користнїйше змушувати їх до працї і для їх самих і переважно для краю, де єсть широке поле для працї. В сему напрямі повідав він, вже він почав де-що чинити, наприклад звелївши вживати сотню каторжних до роботи по іркутских улицях. В розмові між іншим звернув мову на те, що по тюрмах та етапах через лад багато одночасно вміщують народу і він згодив ся з сим, а від себе додав, що тепер саме міркують, де слїд, щоб перевозити засланців від Томска до Іркутска тільки в лїтку та на підводах. Себ визволило адмінїстрацию від страти на зимову одїж для арештантів, зменьшило б страждане, а може б дешевше було, нїж се дїєть ся тепер.*) Аж ось увійшла графиня й розмова замовкла.

Через тиждень сливе після нашого приїзду до Іркутска, се значить 21 вересня, наздогнав нас тутечки лейтнант Шютце, що, виряжений американьским урядом до якутскої области роздавати пода-

*) Минуло вже три роки після сеї розмови, а засланцї як міряли так і мірять шляхи сибірскі і під дощем, і в снїг, і по куряві й грязї, і в спеку і по холоду. Тоже тепер здаватимуть ся на желїзницю, що буде ще через десять років, а поки що засланців, між якими половина неповинних жінок та дїтей, мучать як і перше а іркутский острог як був так і тепер єсть — нї до чого.

рунки тубольцям, які виратовували матросів „Жанети“, що загинула. З Америки він виїхав пізнїйше від нас і само по собі, не треба казати, яку осолоду ми почували, спіткавши з ненацка на другому кінци сьвіта земляка та міняючись з ним і власними враженями і чуючи від єго новини американьскі.

Через кілька днїв після одвідин острогів я зайшов до Маковского і звернув розмову на полїтичних засланців. Про революционерів він говорив в загалї наче їх ворог лютий, нехтуючи їх, дивлячись на них, яко на несамовитих фанатиків, що ворогують не з самим тільки росийским урядом, але з усяким, і через се обійстє з ними мусить бути суворе й без жалю. „Проте і між них — мовив він далїй — єсть де кільки категорий, яких і менї жалко і вони самі не вчиняли нїякого злочинства, але випадково або листовали або приятелювали зі справжними революционерами. Їм довело ся відповідати тільки через те, що вони перебували в поганій громадї. Так само й ті, що бажаючи зробити послугу приятелеви або знаємому, взялись пильновати які небудь оклунки або пакунки, не відаючи про їх зміст. А там були проклямациї, або динаміт, або що інше таке. Тут оже виправдуванє, або запевненє, що нї сном, нї духом вони не відали про зміст не помагало; від засланя вже не можна викрутитись. А то ще єсть і такі, що передавали гроші революционерам, але борони Боже, не для революциї. Сї гроші потім вживано на злочинске заповзятє а ті, що давали такі гроші, нїчого не відаючи, йшли на заслане. Нарештї єсть і такі люде, лїт 18 - 23—24, палкі, що загарливо бажали добра своїй країнї, шо бачили хиби у тому, що істнує, та не пяли ся до революциї, а тільки бажали зміни до лїпшого Сї вже безпремінно опиняють ся по потаємних товариствах, а там гайда на Сибір, хоть нїяким робом до їх прикласти не можна назви поганих людий, а до їх намірів — неблагонадежних. Менї доводи-

лось часто зустрічати таких людий всякої масти і завжди було їх жалко".

Само по собі сї слова д. Маковского я переказую не длятого, що бачу в сих словах справжне розуміне в справі революцийного руху; в словах сих я тільки вбачаю отверте визнане росийского полїцмейстра, що росийский уряд засилає на Сибір не тільки сам цьвіт своєї молоді, але не зупиняє єго засланя принамнї трех категориї людий, що не тільки не вчиняли самі нїякого злочиньства, але й нїколи не мали навіть заміру вчиняти єго коли небудь.

В часї нашого перебуваня в Іркутску тутечки було не богато засланців і для мене не легко було дійти до них, але нарештї мені таки вдало ся се минуючи запомогу Маковского. Хоть звичайно покладають, що полїцмейстрови повинно бути відомим усе, що дїеть ся в містї, але щось менї здаеть ся, що єму й у снї не вважало ся те, що від єго простїсенько я йшов бачити ся з заславцями, та всї вечері перебував серед них Особливо до душі менї припали чоловік та жінка Чернявскі, яких заслано на Сибір року 1878. Сама панї Чернявска викликала до себе глибоку шану а в купі й жаль. Навіть по Росиї єсть мало жінок, що до 30 лїт перегорювали таку трагічну, що шматує серце, долю, а ще меньше таких, щоб так переховали в собі після такого житя бадьорість та мужність. Її заарештовано в Одесї та після довгого вязненя виряжено адмінїстративно до Тобольска. Прямуючи на заслане у Кієві їй довело ся бути сьвідком, як вбито її найблизшого друга. Молодий чоловік, родоводом англичанин, на прозвище Беберлей, якого ще вона знала з дїтинства та що був в вязненю поклав собі утекти з острогу, у купі зі своїм товаришом Ізбицким, через підкоп під муром в острозї. Сего їм не вдало ся вчинити, бо довідалось начальство про їх замір і ледво вони вилїзли з підкопу, чи близько чи далеко, почали стріляти і Бербелея

вбито одразу, а Ізбицкого поранено й побито міцно. Отут Чернявска в останнє й бачила Бербелея.

„Менї не трудно терпіти власні муки — мовила до мене Чернявска ридаючи, — але таке терпіти.... о, вони шматують серце!“

Про все те, що мусїла витерпіти ся осьвічена та звикла до іншого житя жінка в часї своєї етапної дороги до місця, де повинна була жити, — не має чого багато балакати. Чи так чи не так а нарештї з чоловіком вона опинилась в Тобольску і жила тутечки до 1871 р. В протязї сего часу у них знайшла ся дитинка. А тепер від Чернявского почали вимагати, щоб він заприсяг Александрови III, а коли він не схотїв, то їх вислано до Красноярска. Тут вже в друге знов пристали з присягою, а як він не згодив ся на се, то їх послали ще далїй. Се було в зимку і Чернявским з малою дитинкою довело ся їхати по морозу в 30°. Як вже мати й батько не захищали дитини від морозу, а не доїзджаючи до Іркутска нещаслива мати дивить ся й бачить, що дитина — мертва! Сего нїколи не можна забути! Чернявска збожеволїла — вона ридала, колисала дитину на руках, сьпівала їй котка то кликала то кляла Бога.... В Іркутску Чернявский чекаючи приєму партиї пів години стояв на морозї, біля несамовитої жінки, тримаючи мерлу дитину.

Очунявшись вже в шпиталї в Іркутку, Чернявска мусїла рушати далїй до якутскої области, куди заслано її чоловіка, караючи за невиповнене присяги. Тутечки вони перебули до 1887 року, коли мінїстерство змиловалось та позволило вибрати інше місце для мешканя, більше цивілїзоване. Тодї як я пізнав добродійку Чернявску — вона була блїда, хора, її здоровє та сила зруйновані усїм тим, що вона витерпіла. Дїти її загинули в протязї 7 років; тисячі верств роздїлили її від родини та друзів, а в будущинї, опріч коханя чоловіка, якому вона нїчим не здолала запомогти, не було просьвітку.

Менї здавалось, як я прощав ся з нею, що вже швидко буде кінець її мукам. Дуже менї було жалко і я навіть в перше заплакав, слухаючи її оповіданє; бажаючи її пошанувати я хотїв подарувати їй на спомин свій фотографичний патрет. Але вона не хотїла єго взяти на превеликий мій жаль. „Багато вже минуло років — промовила вона — я мала один патрет — патрет моєї дитини. Одного разу у ночи полїция, трусячи мене, забрала усї листи й патрети. Я казала їм, що се патрет моєї дитини, що більше не маю як один, що той патрет для мене дорогий. Жандар, що обшукував мене, ручив ся словом, що верне патрет. З того часу я в очи не бачила того патрету. Я заприсягла ся, що в друге не вчинять вже менї такої шкоди і з того часу у мене не має нї патретів нї споминів, які б змогли від мене одібрати".

Коли ще жива д Чернявска, я маю надїю, що се писанє дійде до неї, а читаючи єго вона довідаєть ся, що на другому кінци сьвіта її кохають та згадують з щирою й горячою симпатиєю.

ЮРИЙ КЕНАН.

СИБІР.

Переклав **В.**

виданє Товариства імени Шевченка.

Частина друга.

ЛЬВІВ, 1893.

З друкарнї Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского

1р 80к

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И. 113262

I.

Росийска поліція.

Певно, опріч Росиї не має в сьвітї другої такої країни, де б поліція займала таке широке місце, відгравала більше значну ролю та відбивала ся на всїх боках приватного житя. Там, де панує народ, от як по Англії та по З'єднаних Станах, функция поліциї ясна та обмежена докладно — дїло її не попускати злочинству, відати про єго, держати лад по місцях прилюдних. Зовсїм инше становище поліциї по Росиї, де народ стосуєть ся до уряду наче та дитина, про яку треба піклуватись. Росийский уряд дивить ся на народ так нїби то він не то що незугарен провадити справи свого краю, або своєї околиці, але навіть домове господарство; з хвилї, як росийский горожанин встигне зіпятись на ноги до тієї, коли єго несуть на гробовище, в протязї свого всего житя, нїколи, а нї на єдину мить єго не можна лишити без догляду; раз-ураз повинно ся тримати єго на мотузку, напучувати, підтримувати, штовхати, вказувати праведну та спасенну путь. Єдиний наслїдок такого погляду єсть концентрация власти в руцї бюрократичної олїгархиї та необмежне ширенє власти поліциї. Ті справи, що по инших країнах єсть дїло особистости або дрібного гурту особистостий, по Росиї регулюють ся мінїстром через царску поліцию. Ото, бажаєте ви видавати часописьмо, та зараз повинні дістати дозвіл

мінїстра ;*) треба вам запровадити недільну школу, десь далеко від Петербурга в якому небудь куточку, рідному в Камчатцї — знов повинен бути дозвіл мінїстра ;*) захочете спорудити концерт або виставу ма юнків, маючи на метї доброчинство яке небудь, зараз повинні мати дозвіл від місцевого заступника мінїстра, передкласти перед ним програму, а та і гроші, які зібрали, доручити тому-ж заступникови, хоть часом і небезпечно буває — що вони дійдуть до призначених рук[3]) — буває й таке. А то хочете розносити газету — то попереду треба вас записати до книги та повісити на шию бля-

---

[1]) В Красноярску промисловець золота, Інокентий Кузнецов, кілька років прохав дозвоґу видавати щоденну газету, та так і не вдїяв нїчого, хоть по Сибіру тільки й єсть 4 газети, та й то одну заборонено на 8 місяцїв. Мешканцї Нерчиньска, що обертались до мінїстра з тим самим од 1886 р., піймали облизня, хоть мали й засоби й літературні сили Видавця „Сибірскої газети“ в Томску казав менї, що вже три рази мінїстер не дозволив ємy видавати три рази на тиждень газету, замість одного разу.

[2]) Багато де хто між жінками засланими, яких я бачив по Сибіру, на сему грунтї мали перші стинки з полїцией: вони запровадили без дозволу недільні школи або вчили дітей у себе в хатї. Ілюстрацию дивись „Отечт. зап. 1881 р. стр. 145.

[3]) Що до сего, то року 1882 випущено ось який циркуляр. Дозволено споруджати доброчинні д вовижа та таке інше під умовою, щоб білети спродував полїциянт, аби се чинило ся під єго доглядом, а те що зібрано, доручали єму-ж. Приключкою до сего було те, що й лихі люде можуть споруджати вечірки і таке інше нїби то маючи чисті доброчинства а тим часом в голові запомога революционерам та засланцям. В Росиї не має нїчого доволї дрібязкового, щоб не варте було державного контролю. Тодї, як я був на Сибіру, дїлетантів красноярских шибнула охота заснувати маленьке музикове товариство. Та що-ж? мусїли посилати свою установу та програму до мінїстра. Навіть такі наукові товариства як от географічне імператорске в Іркутску та Омску підпали тому важкому та в'їдливому контролеви. Вони наприклад

ху завбільшки в миску чималу, що сьвідчитиме ваше на сеє право. Треба дозвіл і на те, щоб мати крамничку, друкарню, фотографию. Захочете ви познакомитись в прилюдній бібліотеці з „Геольогією“ Лиєля, або „зі Социяльною статкою“, то тут вже треба мати специяльний дозвіл. Доктор, перш ніж лїкарювати, повинен запобігти дозволу, так само, як захоче залишити практику, себ то не озиватись на закликанє недужого. Як би схотїв чоловік од'їхати від дому за 30 верств, то повинен мати на те пашпорта, а коли ти чужосторонний — то мусиш запобігти дозволу і в'їхати і виїхати з імперії, дозвіл зіставаня там більше над шість місяців... Одно слово не можна ні жити ні рушатись з місця на місце, ні навіть дихати без дозволу росийскої поліції.

Полїция, маючи на чолї мінїстра внутрішних справ, контролює за помогою пашпортів рух усїх мешканців; тримає під своїм доглядом тисячи „підоздрених“, продає невикуплені залоги, віддає під суд банкротів; сьвідчить про поводженє; доглядає, щоб ладнати дороги та мости; театральні та інші дивовижі; збирає статистичні відомости; трусить по приватних домах; читає листи підоздрених осіб; „вговоряє“ тих, що збочили від релїгийних обовязків, — одно слово, стежить, щоб сповнювали безлїч різноманїтних постанов та законів, які мають на метї добробит підданків та безпечність держави. Законодавство полїцийне в кодексї налїчує більше на 5000 параграфів, а я не переборщу, коли промовлю, що по провинциях та по селах, геть від центрів, полїция — се всеміцний і всесьвідомий регулятор житя росийских горожан, щось на кшталт бюрократичного замістителя Божого ока.

мають право обирати президента, але те обране мусить ствердити мінїстер; мають право друковати справоздання та „записки“, але повинні спитати попереду дозволу цензури і т. і.

Щоб читачеви характер та розманїтність тих відношень, які регулює полїция в Росиї, стали яснійшими, я тутечки пригадаю декотрі накази, що перелїчені по циркулярах мінїстра внутрішних справ від 1800—1884 до губернаторів. Між іншим ось що сї циркуляри покладали на імператорску полїцию:

1. Доглядати релїгийного виховання по сьвітских школах.

2. Не попускати красти коний.

3. Дозволити грати от такі то, та такі драми.

4. Забороняти спродувати пилюлї Шиманьского

5. Забороняти мужикам псовати молоді березки на зелені свята.

6. Вписувати по жидівских пашпортах особливі прикмети.

7. Виробити умови вживаня мінеральної води недужими та пораненими офіцирами.

8. Не дозволяти спродувати зерно мірою, а щоб спродували на вагу

9. Виробити правила, як носити офіцирам на шапках білі значки.

10. Стежити, щоб тільки ті збирали на церкви, хто має на те дозвіл.

11. Контролювати на книжках папіросного паперу написи.

12. Доглядати, щоб мовцї по земских та думских зборах не переходили за межі, які їм дозволені.

13. Не пускати сектантів їхати на Закавказє.

14. Стежити по селах, щоб будовали хати як слїд.

15. Щоб по школах не було книжок та інших запомог, яких не дозволяє мінїстерство осьвіти та церковна власть.

16. Доглядати, щоб дозвіл на дивовижі давано так, як звелено.

17. Забороняти спродувати хинїни неналежної яковісти.

18. Регулювати цензуру друкованих візитових карток, цїнників, білєтів для запросин і т. і.

Отсе де-котрі, вихоплені без вибору, з тієї безлїчі циркулярів, наказів та розпоряджень, що дотикають ся юрисдикциї росийско імператорскої полїциї. Само по собі далеко геть не всї вони доводять ся до вчинку, бо не стало б снаги на те, яка б не була інституция. Чи так, чи не так, а про те усї вони скрізь та незломно стоять на перешкоді особистій ініциятиві, ба навіть нищать усяку ініциятиву.

Трудно американцеви зрозуміти, ба навіть обобразити оті відносини між народом та єго урядом. Справді годї увобразити, що отсе губернатор Нюйорку дав приказ, щоб усї горожане зносили до єго цензурувати власні печатки або визитові картки, то щоб се було таке; по Росиї се й не задивить нїкогісенько, а лучають ся ще й більше неймовірні речи, нїж контроля уряду спродажи щіток для зубів або порошку від блощиць. У мене тепереньки перед очима доношенє полїцийного пристава, описане на папері, а в єму він пише, що відповідно приказови такої то дати він був у таких то, та таких то осіб, та „вмовляв“ їх не збочувати від обовязку причастя, бо за се по головцї не погладить а покарає полїция. Вживанє власти полїциї яко засобу приневолити невчинних вчиняти їх релїгійні обовязки; виправа збройного урядника, щоб він притяг лукавого християнина до вівтаря, змусити їсти та пити символ тїла та крови Господньої! се ще, мабуть, не бачили нїде — опріч Росиї з того часу, як сьвіт перегорював сумну годину варварства та інквізициї.

Тутечки до ладу буде списати читачеви организацию тієї институциї, на яку в Росиї накладають, між іншими, такі обовязки незвичайні та намалювати де кільки ілюстраций, що сьвідчитимуть, як вона їх доводить до вчинку.

Росийску полїцию можна подїлити на 4 вiддїли: сїльску, а в їй орудують т. з. урядники що назначає уряд, та сотскі з десятчиками, обрані громадою; звичайну міску — її можно прирівняти до нашої мунїципальної; потайну та жандарів. Правда отой подїл не зовсїм докладний, бо жандарів есть кільки родів, а потайна полїция теж дїлить ся — але той подїл, що я подав догоджує моїй метї.

Ще до недавного часу потайною полїциєю та корпусом жандарів заправляло „трете отдѣленіе“ імператорскої канцелярії; вони складали зовсїм незалежний Департамент державної полїциї; дїлом єго були виметно полїтичні злочинства. Як скасовано „трете отдѣленіе“, тодї вiн в рівні з іншими полїциями став залежати від мінїстра внутрішних справ. Числа росийскої полїциї докладно дуже трудно відати. Як писав „Голосъ“ в роцї 1882 полїция коштувала державі 12 мілїонів руб. ср. Ото коли покласти на кожного чоловіка нересїчно платнї 300 р. с. значить число всїх полїциянтів числитиме 40 тисяч чоловіка людий, але треба гадати, що дїйсне їх надто більше. Скільки есть полїциї, яких держава не платить, себ-то сїльскої, ще трудпїйше. Року 1886 1 мая „Правительственный Вѣстникъ“ оголосив спис міст, сел та хуторів по Европейскій Росиї, де істнує дрібна продаж напоїв — а всїх таких місць есть 268.928. Коли тепер поклаcти, що кожне таке місце має принамнї 2 полїциянтів, то всего набереть ся їх більше над пів мілїона. Усїх „урядників“ числять 5—6000. Вони мешкають по „станахъ“ а ними заправляють „становые пристава“, та по Сибіру „засѣдатели;“ де-кільки „становъ“ належать до одного „исправника“, а де-кільки „исправниковъ“ до одного губернатора. Урядники мають особливу унїформу й зброю; платять їм на рік 200—300 рс. За такі гроші мати хороших людий для сеї служби не зовсїм легко, коли ще й можно; йдуть служити

звичайно гірші елєменти, — вибірки суспільства. Більшість їх — люде темні та не вдатні; меньшість вживає розуму свого для здирства та хабарів. здаючись на безліч циркулярів мінїстра, що здебільша не можна привести до вчинку. Ось приклад. Мінїстер, натхнений добрим заміром, розсиляє циркуляр, де приказує, щоб мужики обмазували рідкою глиною покривлї своїх хат, а таким робом заберегали в лїтку їх від пожежи. Обовязок станового оголосити по своєму стану такий приказ, от він і чекає умисне такої доби, коли кожна хвиля мужикови дорогша нїж цїлий тиждень у іншу пору — тоді то і збирає громаду, читає їй циркуляр та вимагає, щоб зараз же довели єго до вчинку. Мужики самі не відають, що їм вдїяти, бо не можна стратити анї хвилини, не то кільки днїв, щоб возити глину і, вони, навчені досьвідом, питають станового: „а скільки“? Становий не згожуєть ся, вказує на те, яка єго чекає небезпечність, коли він не доведе до вчинку то, що звелїло начальство; єго мовляв виженуть, а у єго сїмя: але він розуміє і становище мужиків — як то копати глину у таку пору! — і нарештї згожуєть ся, нехай тільки несуть по 20 к. с. з душі, він вже візьме гріх на себе. Мужики лїзуть у кишенї, а дотепний становий знов починає вишукувати який небудь циркуляр, щоб він в друге став єму в пригодї.

Але ото ще не єсть найгірше, якого вживають полїцияпти для здирства. На Сибіру, сливе у мене на очах, скоїв ся ось-який випадок. Де-кільки мужиків вмовили ся між собою — се було в микусиньскому окрузї — наняти барку та на їй одвезти єнисеєм пшениці, кільки небудь тисяч четвертів, щоб продати їх в північній частинї краю безпосередно кому треба, не обертаючись до тих, що скуповують хлїб, та жмикрутів. Здаєть ся і пожиточне заповзятє, користне для всїх, але на самому початку воно спіткало собі перепін од полїциї. Місцевий жмикрут, прочувши, про що гадають мужики, та

*

вбачаючи в сему зламанє свого „права“, зараз кинув ся до засїдателя й дрібязково оповів єму про пригоду.

„Оттак то, шановний Іване Миколаєвичу“, скінчив він. — „Сеї справи не можна занехаяти; бо тутечки й нам перепаде де-що“...

— Як-то? запитав заїкавлений засїдатель.

— Бачте ось-що. Сї ребята не можуть без пашпортів рушити дальш нїж за 30 верств. Нехай так буде, чи від того, чи від іншого а перепону легко відшукати такому розумному чоловікови, як ви; — ну не має бумаги для пашпортів — то не можно дати пашпортів. Покрутять ся, покрутять ся ребята, а нарештї менї й продадуть пшеницю; я її одвезу сам, а вже само по собі і вас не забуду.

Так і вчинив засїдатель. Прийшли до засїдателя мужики за паштортами, а сей і почав затягати справу з дня на день, знаходячи то ті то інші приключки, поки нарештї мужики махнули на все рукою тай спродали свою пшеницю жмикрутови за безцїн. Якби втратили тут самі тільки хлїбороби та ті, кому треба хлїба, се б ще так-сяк; так нї, більш над усїх — а се дуже важко — стратила особиста ініціятива та заповзятливість, а се головні рушителї добробуту та поступу. „Не має чого пікловатись, шукати нових шляхів, лїпшого! — повинні були промовити мужикі після сего досьвіду, все одно не втечеш од рук жмикрутових, за яких оступаєть ся начальство.“ А такі справи — тільки на інший лад, — раз-у-раз коять ся по державі, особливо-ж по Сибіру, де над полїцією ще меньше догляду нїж в европейскій Росиї та де склад полїциї ще гірший. Красина, ісправника в Тюменї, що так любенько витав нас в своєму містї, осуджено потім за здирство та заслано до східнього Сибіру яко поселенця. Мужики, покликані яко сьвідки, на судї казали: „З нас всякий дере, хто тільки схоче, писар, засїдатель, ісправник; до сего ми звикли. Ми б і тепер нїчого не казали, якби не спитало

начальство". Таке сьвідоцтво дуже характерне для росийского мужика для тієї сьвідомости, що він нїчого не в силї вдїяти, яку він почуває під нагнїтом росийского бюрократизму. Він обговтав ся з нагнїтом, зі здирствои — завжди було то якби кара Божа, від котрої не втечеш. Нїкому не відомо, скільки гроший видирають у мужика сї розбішаки в унїформі, але треба гадати — дуже, дуже багато. Ісправник К-берг в Єнисейску хвалив ся, що він що року має від мужиків коло 20000 руб. ср.

Мандруючи по Сибіру коло Іркутска довелось менї випадком спіткати одного волосного писаря — зватиму єго Іванов. Як вже ми з ним познаємили ся та зайшла розмова про здирство, Іванов сказав: „Добродїю Кенане і я деру. Добре відаю, що не годить ся так робити, бо се гидко, але що-ж я маю робити? платять менї мало. Мій безпосередний начальник, засїдатель, дере; ісправник дере, губернатор теж дере. Якби я й не схотїв брати, мене або б арештували яко перебраного революционера, або прогнали б зі служби за те, що схотїв бути більше чесним та лїпшим від „самого єго превосходительства".[1])

Дуже часом дотепні та особливі ті способи, яких вживають заступники сїльскої полїциї, вимагаючи від мужиків хабаря. Як раз перед тим, як нам довело ся переїздити Тюмень, завідомлено місцевого засїдателя, що в сусїднему селї за цариною знайшли „мертве тїло". В такому випадкови засїдатель мусить у купі з лїкарем вчинити слїдство, та розчинити трупа в сїльскій „мертвецкій".

[1]) Після зупину першого революцийного пориваня що відомий був під назвою „хожденія въ народъ", багато де хто між молодїжю квапились бути писарями, щоб допомагати народови, навчаючи єго правам, та зупиняючи жмикрутство. Але їх швидко захопили, вбачаючи революционїзм в тому, що вони не піянствують та не здирають.

Як на те доктора не було дома і от засїдатель рушив сам один на село, вчинив слїдство, тай звелїв вести мерця у село. Він відав, що в селї не має „мертвецкої“, і ото зараз згадав, що єму накоїти. Він звелїв підвести мерця до хати мужика, у якого ладнали ся до весїля дочки, а мужик був богатенький; от він і приказує, щоб внесли у хату трупа, поки прийде доктор, бо нїкуди більше було нести. Можно зрозуміти, який то опановав страх мужиком. Почав він перечити, прохати, благати, вказуючи на дочку, на те, що ладять до весїля — але не вблагав засїдателя. Єму було нїяково, але він тільки чинив свій обовязок, а дїло се дуже важне, бо видати, що чоловіка замордовано і длятого треба єго як слїд розчинити і т. д. Що єго в Бога робити мужикови. Він починає ще дужче благати, натякає, що не пожалував би й гроший, аби тільки визволити дочку та дїтей від такого страховища... При такому натяканю засїдатель трошки мнякшає: він розуміє, як то важко бачити в своїй господї мерця особливо в часї весїля; він має свій обовязок; але і він чоловік і він навіть готов визволити мужика від сего „п о с т о ю“, коли єго добре „п о д я к у ю т ь“ і таке інше. Тепер треба було тільки згодити ся на „д я к у“. Після торгу, засїдатель одержав, здаєть ся, 30 руб. ср., та звелїв везти мерця до хати другого заможного хазяїна. І тут знову відбула ся таж комедия і таж дяка — 15—30 р. ср. Отак об'їхав засїдатель з мерцем по всїх більш меньш заможних мужиках у селї, скрізь дістав по кільки рублїв, а нарештї покинув мерця в якійсь порожній коморі, де можна було покласти єго одразу.

Розмовляючи по розмаїтих місцевостях з мужиками сибірскими довідавсь я, що такий випадок лучав ся вже не одного разу, і навіть було й таке, що мертве тїло об'їхало аж по трех селах. По сибірских селах м е р т в і т ї л а се звичайна річ, вважаючи на велике число волоцюг, що там проходять. Мужицтво квапить ся, знайшовши мерця,

потаїти єго та не завідомляють начальства. Відаючи добре, чого коштує їм всяке слїдство, вони закопують потай мерця, або відносять до якого небудь сусїдного села. — „Восточное обозрѣніе“ оповіщає такий випадок, що мертве тїло зіставало ся в острожній камері разом з живими арештантами доти, поки вони не заплатили відомого окупу.

Само по собі, що не всї приключки, яких вживають полїциянти, щоб запобігти хабаря — однаково гидкі, але багато де-які між ними дуже цїкаві. Одного разу становий звелїв скликати до станової кватири усїх мужиків з села нїбито маючи до них значне дїло як раз о другій годинї в день. Пришли мужики, й бачать, що становий сидить в унїформі за столом, а на столї лежить де-кільки книжок „Росийского кодексу“. Ото одержав він приказ зазнаємити мужиків з законами росийскої имперіи і зараз же почне доводити приказ до вчинку. Розгорнув він одну книжку і почав читати незрозумілі параграфи по ряду. Після кількох годин становий пустив до дому мужиків, тільки звелїв знов приходити завтра слухати читаня. Само по собі у вечері пришли до єго мужики, щоб довідатись, скільки заплатити одчіпного, щоб визволити себе „від законів“. За 20 к. ср. з душі мужицтво одержало дипломи „законниковъ“.

Найважшою між відбучами, які мають сибірскі мужики, єсть дорожня і вона то скрізь по Сибіру дає до руки сїльскої полїциї міцний засоб здирства. Ісправник замість того, щоб дати дозвіл мешканцям села А. ладнати дорогу де-небудь недалеко, засилає їх верств за 50 або 100 до села В, мужиків же з села В. шле до А. Коли і така дотепна вигадка не змусить мужиків платити, то єсть і інші засоби у ісправника. Поки він сам не оглядить роботи, доти він тримає їх на дорозї, часом де кільки тижнїв тримає під небом тільки та без роботи, а тим часом дома їх чекає невідкладна робота. Ісправник коїть таке на основі закону, а

мужикови тільки й можно визволитись згодившись заплатити.

Чули ми дуже цїкаві оповіданя та й чи мало про несьвідомість темну, яку, що до справ полїтичного характеру, виявлює сїльска полїция. Зараз же, як вбито жандара Судейкина — років тому 4 чи 5, розіслано патрети Дегаєва, що вбив сего добродїя, по всїх полїциях в имперії. На другім боцї кожної картки патретів видруковано було, що той хто схопить Дегаєва одержить 10 тис. руб. ср., всїх же патретів на кожній картцї було 6: Дегаєв в шапцї, й без шапки, з бородою й без бороди, з усами й без усів. Одного темного та раз-у-раз пяного полїциянта в західньому Сибіру спокусила ота ласа обіцянка гроший, і він захопив аж чотирьох якихсь волоцюг, що може трошки й схожі були з патретом Дегаєва, та й посадив їх усїх до острогу. Накоївши такого він скрізь вихвалявсь, що, мовляв „4-ох з числа 6-ох Дегаєвих“ він вже схопив і триматиме їх, поки аж не схопить „2-ох останних“, тоді вже віддасть начальству усїх разом; за такий вчинок може опріч 10 тисячів р. ср. дістане ще й орден.

Другий полїциянт затримав члена імпер. географ. товариства, що поїхав у его „царство“, маючи на метї орнїтольогічні дослїди. Неборака натуралїста звик записувати до книжок назви птахів, який доводилось ему вловити. Прозирливий полїциянт, як побачив, що в книжцї позаписувано отаке наприклад: „13 червня застрелив гарного королївского бекаса“, „17 червня сегодня застрелив „Silvia hortensis“ — зараз же імкнув, що схопив найвідважнїйшого терористу, а те, що позаписувано в книжку, — се спомини про вчинені душогубства, де під назвою „королївского бекаса“ треба розуміти величню особу імператора. Зараз же небораку під стислою сторожею відомчали до губернїяльного міста.

Мало кого між чужосторонними мандрівниками, що довго перебували по Росиї, минув арешт сїльскої полїциї. Інгинса, англїйского морехода, арештовано в Сибіру і три днї він пересидів в острозї; Менкензі Йолеся схоплено яко шпігуна; Ленделя, місионера, арештовано яко пропагандисту; мене та Фроста арештовали тільки за те, що нам тричи довело ся пройти біля острогу в Пермі.

Зараз за сїльскою полїциєю, що до числа, але незмірно вижше що до осьвіти та впливу — стоїть корпус жандарів та потайної полїциї. Вони скрізь по всїх усюдах мають своїх заступників, особливо-ж по великих містах. Опріч того, що вони залежать від мінїстра внутрішних справ, та що їх головний обовязок — запобігати та розшукувати полїтичні злочинства, мало що більше відомо людности, що до їх устрою, числа та способів дїйности. Переважно-ж обовязком їх єсть догляд осіб, яких підоздрівають в спочутю до революционного руху, та яких уряд взиває „неблагонадежними". Тодї як Олександер III. починав царювати по европейскій Росиї начислювали близько 3000 під доглядом, та по Сибіру близько 2000. Але в числї їх тільки самі ті, які стоять під доглядом не потайним; опріч же сих до державної полїциї належить безлїч люду, що стоїть під доглядом потайним.

Довелось менї в Петербурзї бачити бланкову бумагу, в яку полїциянт повинен записувати що місяця справозданє що до догляду над особою, за якою він повинен стежити От які питаня стояли на сему папері:

Департамент державної полїциї.
(Бланк Н-р 2.)

1. Імя, по батьку як і призвище того, хто під доглядом.

2. Де він (або вона) мешкає? Часть, квартал, улиця і дім, нр. кватери.

3. Чи давно живе він там і де мешкав попереду?

4. Чи кватира єго власна, чи він наймає від кого небудь. Коли наймає, то хто властитель? Єго імя, чим він займаєть ся й минуле єго.

5. Чи живе він сам, або з ким небудь? З ким?

6. Чи має прислужника? Коли має, то кого? А як нї, то хто порає хату? Що єсть у єго в хатї? Хто, та де мешкає єго прачка?

7. Коли і з відкіль одержує листи і без гроший і з грошима?

8. Де він обідає?

9. Чи одвідує бібліотеку? Коли одвідує то яку? Які книжки брав в протязї місяця?

10. Що робить у себе в господї?

11. На які засоби він живе? Коли учителює, то у кого? Коли робить що інше, то що?

12. Де та при яких обставинах в перше бачив єго агент, що повинен доглядати єго? Чи по знаку єму агент на обличє?

13. Коли він виходить з дому, та коли вертаєть ся?

14. Чи не має він близких зносин з якою небудь жінкою (або вона з чоловіком)? Коли має, то з ким? де вона мешкає? Де вони зустрічають ся?

15. Хто єго одвідував і коли? (як можна імя та адреси тих, що одвідують)?

16. Чи не ночував хто у єго? Хто? Коли?

17. Хто ще міг би посьвідчити єго знаємість з вищепомененими особами?

18. Чи грає він в карти?

19. Чи бачили єго пяним?

(Сей аркуш повинен бути підписаним доглядчиком. затвердженій інспектором потайної полїциї та зложений в Департаментї державної полїциї).

Перечитавши отсї усї питаня, можно гадати-б, здаєть ся, що начальник полїциї, до рук якого сходять ся оті щомісячні справозданя, легко може списати найдокладнїйшу та найінтимнїйшу житепис

того, хто стоїть під доглядом.. Але й такі запобіганя не досягають мети. Два члени терористичної орґанїзациї, що були під отим доглядом, викопали рів під Малою Садовою, набили єго двома пудами динаміту й приспособили батериї, дроти та румфордову спиралю. У них була крамниця з сиром і її оглядали як раз за три днї перел 1 числом березоля, а тим часом до підкопу не додивились. Здаєть ся менї в загалї, що не такий вже дуже великий дотеп росийскої полїциї, як кажуть. І менї і багато де-кому іншому між чужо-сторонцями частенько таки доводилось ошукувати її. Надто ще мій власний досьвід затверджуєть ся оповіданями де-кількох сотень революционерів, що в протязї років тягали ся з полїциєю, що до хитрощів та сприту. Завжди в кожному великому мїстї по Росиї десятками та сотнями перебували революционери, невідомі полїциї; брошури гектографовані й лїтографовані — межи іншими й мої розправи з Century — скрізь ходять по руках; і я певен, — хиба за визначенем шлїсельбурскої фортеци — що нема по Росиї острогу, деб полїтичні вязнї не листували ся з тими, що на волї.

Нарештї спитаємо: чого-ж — ота полїция, оте порядковане? Пильному спостерегателеви повинно одразу скластись в голові, що цар росийский більше б був заспокоєний та вжиточний для свого краю, якби відцурав ся від систему зневіря та нагнїту, якби порозганяв $^5/_6$ полїциї своєї та згодив ся дати краєви право приймати удїл в порядкованю справами. Через се не погіршало би становища Росиї певно...

II.

На Забайкалї.

Того-ж дня, як вернулись ми до Селенгинска над вечером, ми й рушили на Кяхту о годинї одинацятій у ночи. Се було у вівторок і їхати треба було до місця близько сто верств. Властиво значить треба було нам бути у Кяхтї у середу вранцї, але мандруючи по Сибіру, особливо на Забайкалї, того й чекай, що що-небудь зупинить тебе, або спіткаєш які небудь непорозуміня. Верств за 6 від Селенгинска ми мусїли зупинитись над річкою, бо треба було переїздити її не мостом, — его не було — але на карбасї, а сей був по той бік ріки. Сливе цїлу годину, то по одинцї, то всї гуртом ми гукали, ка-рба-а-ас!“, поки нарештї не зуздрїли, що щось манячить з того боку та рушаєть ся — се одчалював пором. Через пів години ми вже були по той бік річки се б то з пів-денного боку і таким робом поїхали дальш. Над ранком о третій годинї знов перепона і тут вже треба було зупинитись на довжше, бо на станциї Поворотній не було коний й цїлий гурт проїзджих спав тулячись по всїх кутках станционного покою. Треба було й нам теж саме вчинити і ось ми ледве знайшли собі місце біля грубки поруч двох китайских крамарів; тутечки й заснули ми де-кільки годин. Їхали ми цїлий день після сего країною сумною та порожною — навкруги тільки пожовкла низенька

травиця та сосняк, та де-неде невисокі горби, зарослї березою та смерекою. Коли-не коли на зустріч їхали фіри з чаєм з Кяхти або Буряти верхи, в шапках наче миски та довгих каптанах, що на грудях поубирані червоним сукном. Одначе дорога, в загалї, здалась нам занедбаною, а країна порожною й на протязї 80 верств ми не спіткали нїчогісенько цїкавого, опріч куп каміня поверх горбів, які Фрост обзивав „бурятскими вівтарями". По Сибіру скрізь проміж тубольцїв істнує звичай присвячувати яку небудь жертву на змилуваня духів бурі та грому при переїздї через високі горби або ланцюги гір. На такі жертви на крайному сходї на Сибіру звичайно складають тютюн, на Забайкалї же Буряти та Монголи згребають придорожне каміне до купи, в купу встромлюють лозини, а на лозини вішають шмате од своєї одежи. Усякий богобоязний проїзджий перед такою купою злазить з коня або з воза, молить ся тутечки та вішає на лозину шматок від каптана або од рубашки. Таким робом отсї вівтарі скидають щось на кшталт сбору зразків од одежи усякої форми, барви та призначеня. Гадаючи a priori нїби то має в собі деяку практичну мету. Туболець, якому по знаку одежи его приятелїв, має можність відати по шматку, що висить на лозинї, що отакий то їхав тутечки; він може стежити слїдом від переїзду до переїзду. Справдї-ж воно не так, як здаєть ся. Кожний Бурят, збираючись в далеку дорогу, захоплює з собою мішок розмаїтого шматя, яким і залагоджує забайкальских духів. Принамнї я певен в тому, що оте шмате, що я бачив по лозинах на вівтарі, не були з одежі, що ще носять найбіднїйші Буряти.

Негідь увесь день доймала нас і холод пройнав на скрізь, падав то дощ то снїг. Ми нїчого сливе не їли, й голодні та холодні дуже зрадїли, як над вечір вглядїли сьвітло в Троїцкосавску.

Троїцкосавск, Кяхта та Маймачин — се наче одно місто, що розлягло ся на росийско-монголь-

скій границї, за 100 верств від Байкаля, на зимнему сходї. З одного боку на межі Троїцкосавск та Кяхта — се на північ від границї, з другого Маймачин, — на південь, а між ними смуга сяжнїв на сто нїчиєго грунту. Більший од обідвох Троїцкосавск і в адмінїстративному відношеню — значнїйший, але Кяхта близче від границї і більше відома.

Один купець, з яким ми познаємились на Байкалї, порадив нам, як приїдемо до Кяхти, задержатись в домї Соколова, що тутечки єсть, принамнї ми так зрозуміли, замість отелю. Довго шукаючи, ми нарештї розшукали сей дім, але він анї кришечки не походив на гостинницю. Стояв він на отшибі, серед великого дворища, що з усїх боків було обгорожене стїною По вікнах не було сьвітла, хоть ще й пізно не було; ворота були зачинені. Почали ми стукатись та кликати кого небудь і ледве добудились якоїсь служебки, що спочатку, як нам здалось, споглянула на нас яко на волоцюг чи розбішак. Однакже, вглядївши, що ми сумирні проїзджі, вона промовила, що се не гостинниця, що д. Соколов, хоть часом і приймає гостий, але, або знаємих, або тих, яких єму рекомендують, а що лїпше буде, коли ми вернемось до Троїцкосавска, та там пошукаємо ночлїгу. Не маючи нїяких листів до д. Соколова, та вздрівши, що далїй молодиця не хоче розмовляти, бо вона зачинила кватирку, треба було послухати її ради. Знов ми повлазили на воза і рушили назад до Троїцкосавска й тутечки знайшли пристановище в пекарнї, що втримував заславець поляк Клембоцкий. В пекарнї було де-кільки зайвих покоїв і Клембоцкий згодив ся пустити нас, хоть ми й не мали нїяких рекомендацій. Щоб то дуже комфортабельною була хата, до якої нас пустили — не можна сказати: голі стїни, де-кільки дзигликів, сосновий незасланий стіл та таке-ж саме ліжко — от і все. Але не було з чого вибирати. Повечерявши, чим Бог послав, ми полягали спати й само по собі, як звичайно, сливе половину

ночи те й робили, що вчиняли розслїди по цїкавому мало а відомому вже нам поростї ентонольогиї. На другий день нанявши підводу ми рушили до Кяхти. Ми мали на метї одвідати місцевого заможного купця чайного, Лушникова, якого нам поручали в Іркутску.

Троїцкосавск, Кяхта та Маймачин містять ся в вузкій та темній долинї вздовж одного припливу маленького Селенги. Два ланцюги гір, проміж яких тече річка, тягнуть ся поруч й заслоняють зовсїм перспективу; тільки далеко на південь, за покривлями та мурами Маймачину, манячать сизі обриги монгольских гір. На перший погляд Кяхта виглядає нїби яке заможне та велике село сибірске. Тут доволї є двох-осадних будинків та дві церкви з білими стїнами та золотими або помальованими банями. Але, дивлячись на неї, нїхто б не погадав, що се самий значний торговельний пункт на східньому Сибіру. Тим часом з Китаю до Росиї й навиворот через Кяхту провозять краму на 20—30 мілїонів р. ср. Весь чай сливе, що розхочить ся по Росиї, йде через Кяхту, тутечки наново він влаштовуєть ся та єго перевозять геть через усю Сибір довгі валки возів. Через Кяхту йде до Росиї китайский шовк, креп, цегляний чай і інші добутки, а з Росиї до Китаю росийскі мануфактурні добутки, футра, мід і т. і. Через Кяхту перевозять навіть американьскі срібні доляри. Межи росийских купцїв, що мешкають в Китаю, єсть дуже богаті люде — єсть такі, що торгуючи чаєм одержують на рік 75—100 тисячів долярів зиску.

Лушников мешкав в великому двох-осадному домі, як раз посеред міста. Він, як тільки довідавсь, хто ми, повитав нас так сердешно, як то буває звичайно між Росиянами скрізь від Берингового проливу до Балтицкого моря. За снїданєм, яке зараз же з'явило ся на столї, Лушников між іншим сказав: шо в Кяхтї та Маймачинї чи єсть що-небудь варте вваги чужосторонних мандрівників; ще

Маймачин так-сак, коли ми не бачили ще китайского міста, я що вже Кяхта, то се звичайне сибірске місто. Трошки з годом, він наче згадав щось тай промовив: „А їли ви коли небудь китайский обід?“ запитав він.

„Ніколи“ — відповіли ми.

— То й добре. Отсе й буде для вас новина. Позавтра ми спорудимо обід. Я маю у Маймачині знаємого китайця, а у єго єсть гарний кухар; хоть за такий час й не можна буде мати на обіді більше над 40 потрав, а про те й сего буде доволі, щоб тямити, що воно єсть таке народний китайский обід.

— Само по собі — відповів я. Хоть за весь час опріч хлїба до чаю ми й не споживали більше нїчого, але 40 потрав доволї буде, щоб задовольнити й наш голод й цїкавість.

Після Лушникова ми одвідали росийского надкордонского комісаря — Сулківского; сей вже спіткав нас, яко давнїйший приятель. По закінених кутках, край сьвіта, неодного разу доводилось нам зустрічати таких людий, що знаємість з ними викликали ассоцияцию рідного краю та цивілїзациї. Ото й тут так було. У Лушникова довелось нам балакати по англїйски з д. Гамільтон, шотляндскою панїєю, що переїхавши Китай та Монголїю, гостювала тепер у Лушникова наче рідна; в особі-ж Сулківского ми спіткали чоловіка, що був знаємий багато де з ким мїж офіцерами „Жанети“ — межи іншими з Мельвилєм та Даненговером, бачив пароход „Роджерс“, як він зимував коло берега у Берінговому проливі, знав Берри, капітана сего пароходу, й Джильдера, дописувателя „Heroldy“.

Поснїдавши знову у д. Сулківского ми вернулись до Троїцкосавска й решту дня оглядали місто, торг та китайскі крамниці. Я був дуже здивований зуздрівши в одній крамницї порватий примірник роману Диккенса „Цїлий рік“ на англїйскій мові. Як він опинив ся тутечки — не відомо. Але гадав я,

коли вже такі єсть книжки, то чи не знайду я часом якого небудь нумеру американьскої часописи? Підюжений професиональною та патриотичною пихою, я почав розшукувати, бо неможлива, бачте, річ, щоб „Цїлий рік“ був більше розповсюднений по Монголиї нїж наприклад „Century“. Хоть я справдї не знайшов „Century“, але знайшов в якійсь лихій крамницї старий поламаний годинник, зроблений „Providence Rhod Island“, що заступав тут американьску промисловість. Само по собі годинник не те, що який небудь зразок американьскої лїтератури, але за те опісля я був дуже задоволений, бо в іншому зовсїм вже занедбаному куточку на Забайкалї знайшли ся „Житя на Місїсїпі“ Марка Твайна та „Радощі табору, що реве“ Брет-Гарта.

У пятницю ми знов були в Кяхтї та в купі з Сулківским одвідали китайского губернатора Маймачину. Я вже казав, що Кяхту від Маймачину віддїляє смуга на 150 сажнїв завширшки нейтрального грунту, але й сего мало ще. Містова стїна та високі пагоди заслоняють місто та ввійстє до єго від цїкавого погляду варвара — чужосторонця. Не можна стямити ся, як то одразу зміняєть ся вражене, що почуває мандрівник на протязї отих двох сотень сажнїв. То він був в росийскому провінциальному місточку з єго звичайними крамницями та будинками, з золотими банями церквів, москалями та звичайними мужичими обличями — а то раптом опинив ся під високими осадами пагоди і вже в справжнему Китаєви. Одразу ви почуваєте себе за тисячу верств від Росиї. Сїрі одноосадні доми заслоняють вузкі небруковані улицї; стїни будинків з глини помішані з соломяною різкою, а покривлї, оздоблені вирізами, по углах здіймають ся к горі; незграбні возки на двох колесах, запряжені волами, яких погоняють смуглі Монголи, налаштовані чаєм; біля воріт стоять китайскі крамарі в шапках наче човни, в довгій одежі та в башликах; замість росийских постатів в високих чоботах, жи-

льотках та сорочках „на выпускъ“, дикі на погляд верховнї, засмалені на обличю в жовтогорячих халатах та, наче миски, шапках, — прихідні з Гоби — можно бачити що ступінь. Куди не глянь скрізь усе сьвідчить, що тут вже цїлком панує Китай та єго особливе, неподобне до іншого житя.

Будинок „Сургута“ — місцевого губернатора — відрізняв ся од інших двома жердками високими а з верху на них золоті кулї. Ми і поїхали до єго. Повитав нас губернатор дуже ввічливо та зараз же почав шанувати чаєм, ласощами та „майгалом“ (се така горілка). Він нас, а ми єго запитали про здоровє, про становище речів, випили по кільки чарок чаю, скоштували ласощів й рушили після сего — бо настала година молитви — до храму, куди він нас запросив; в храмі губернатор справив свої релїгійні обовязки перед великим ідолом з дерева під гук дзвона. Сей дзвін давав сьвідомість мешканцям, що губернатор у богів. Після моління Фрост зрисував губернаторів патрет на тронї в торжественній позї і ми розлучились, одержавши кожен пачку з оріхами, пирогами та овочами, яких не доїли в часї шануваня. Увесь час після сего ми оглядали місто та даремно силувались зфотографувати де-кого між заступниками місцевої людности. Скрізь за нами слїдом ходив гурт Монголів, Бурятів та інших тубольцїв південних степів, але як лиш Фрост наложив свій пристрій та взявсь за дощечку, що заслоняла єго цїклопске око, зараз же увесь гурт зникав, начеб то перед ним була не камера, а митралєза. Та Фростови й не довелось кого-небудь зфотографувати, крім де-кількох старцїв, що не здужали втїкати, перш нїж пристрій вчинив своє дїло. Того-ж таки дня ледве не побили Фроста за те, що він почав малювати одного монгольского крамаря; отут вже ми пошкодували, що з нами не було маленького хвилевого пристрою, бо користувати з него можна було частенько таки,

особливо тодї коли великий викликав острах або підоздріване.

Обід китайский у суботу, що обіцяв нам спорядити Лушников, став ся для нас новиною та надто цїкавим досьвідом. Обід сей відбули ми в Маймачинї у конторі одного заможного Китайця. Запрошено було на обід чоловіка 6—8 знаємих Лушникова, я та Фрост. Стіл був вкритий білим скатертем, а по ємy наставлено, так як і в Европі, миcок, талїрок, ножів, виделок і т. і. Були й китайскі ложочки з слоневої кости, але ми вживали їх мало, аби не спитати, якто їсти з них.

Як вже всї посїдали, то навкруги почали обносити велику пляшку темного китайского уксусу і кожен мусїв налити собі єго у свій посуд.

— На що сей уксус? — спитав я Лушникова.

— Усе, щоб не їли Китайцї, вмочують у єго — відповів він.

Се зовсїм добре.

Не тямлячи ні трошечки, що воно за „в с е“, я взяв ся чекати перш нїж гадати чи добре, чи не добре буде, вмочувати в уксус. Подали першу миску. Не можу сказати, що таке се було; у мене в книжцї записано тільки ось-що: „колюча трава морска або взагалї якась морска рослина, схожа до моху твердого“. Гадати треба, що воно попереду варене або пражене, але не можу певно сказати нїчого; одно відаю, що се була холодна потрава та на погляд не повабна. Кожен гість Росиянин взяв собі по маленькому шматочку потрави, та втопивши в уксус проковтнув коли не всмак, то принамнї сьміливо. Треба було й нам з Фростом вчинити теж саме. — Ось-як у мене в книжцї написано, що до наступних девять потрав:

1. Шматочки холодного мняса, завинені в якісь жовті дриглї.

2. Чорні гриби, менї не відомо які.

3. Салата з цибулї та ще з якоїсь накришеної трави.

4. Березовий мох.

5. Тоненькі кришеники якоїсь білої, на погляд неприємної ковбаси, а з чого вона, менї невідомо.

6. Маленькі кришеники з яйця, розмаїтого кшталту та пофарбовані наче шафран.

7. Ракові шийки пражені, аж чорні.

8. Морска трава зеленого кольору.

9. Посїкані стебла якоїсь морскої рослини, що нагадувало кришену капусту.

Я не кваплю ся, та докладно, як слїд по науцї, описую усе оте. Я часом зовсїм не тямив, що таке подають, значить треба було записувати тільки враженє, яке справила на мене потрава, даючи назву того, чим воно найблизше було схоже. Сливе усї потрави були холодні та вмочувано їх у уксус. Біля столу на жару стояла велика посудина з горячею водою, а в їй утоплені де-кільки срібних глеків з горіклою з рижу — майгалом. За кожною потравою прислужник обносив стіл з таким глеком та наливав горячої горілки кожному гостеви.

Саме перед тим, як приїхати нам до Кяхти, чув я оповіданє про якогось темного сибірского мужика, що копаючи собі погреб натрапив щось таке, що походило на мамонта. Маючи надїю одержати нагороду, коли він дасть знати ісправникови звістку про се зараз же, він так і вчинив, а щоб оповіданє єго стало більше імовірним, він навіть з'їв шматочок звіря, що натрапив. Ісправник теж не гаячи часу завідомив начальство про таку цїкаву знаходку; оттак — бач — мамонт так переховав ся, що єго навіть можна було їсти. Зараз же з Іркутска вирядили вченого натуралїсту, а сей роздивившись добре запевнив, що се не мамонг, а особливий сибірский мінерал, відомий під назвищем „горної шкури". Розгнївав ся мій ісправник втявши так до гапликів й кличе він зараз мужика тай починає: „Що се ти, остолопе, правив менї, що їв на-

віть сего мамонта? Се-ж не мамонт, бидло ти гідке! Се-ж мінерал, камінь такий".

— А я справдї їв єго — паночку — править своє мужик; — але додав він — чого не можна їсти з маслом!

О тепер то, після частування нас отими потравами, згадав я сего мужика, та сам собі промовляв, чого не можна їсти з уксусом, запиваючи китайскою горілкою.

Як вже скінчили подавати все холодне, переміняли таліpки, знов поналивали уксусу й тепер вже почали підносити усе горячі потрави.

1. Пирожки з мясом, напхані покришеною дрібно телятиною, завиваною в тїсто.

Фрост не схотїв їсти сего, бо гадав собі, що се не телятина, а молода собачина. Я з острахом соромив єго та вмовляв, що такі примхи не годить ся мати мандрівникам та дослїдачам, що вже три роки перебували в росийскій імперії; якби я відав, що чекає нас на дальш, лїпше б я мовчав!

2. Пирожки з мясом смажені.

3. Якийсь пиріг з рибою.

4. Варена курка з густою білою підлевою з слимаків.

Тут вже й я нїчого не вдїяв з собою. Слимаки варячись почорнїли та дуже походили на наших черваків. Спитав я випити вже й дві чарки майгало але й те не помогло і я мусїв з соромом не їсти сієї потрави.

5. Шматки якогось білявого, прозорого сала.

6. Порося печене.

Се була найлїпша потрава, дуже добре зготована.

7. Тонкі кришеники баранини, печені на рожнах.

8. Курчата з юшкою.

9. Варений риж.

10. Якісь лишаї в темній підлеві.

11. Тоненькі прозорі макарони.

12. Півнячі головки і

13—19. Розмаїті юшки.

Сими юшками закінчив ся обід. Стіл прибрали та подали ріжні ласощі, чай та французске шампанске.

Обід дляв ся аж три години. Кожен з нас мусїв хоть скоштувати 30—40 потрав, спожити 2—3 чашки уксусу, випити 20—25 чарок горілки, а на додаток зовсїм себе дорізати солодощами та шампанским на шану нашого господаря.

Один Господь відає, як вже ми дотягли ся доконий та як не померли до ранку. Цїкавість моя була задоволена. Коли таким робом Китайцї обідають що дня, то дивно якось, що сей нарід не загинув до ноги. Здаєть ся, що один такий обід, спожитий пізної осени, повинен би переробити чоловіка на ведмедя, вдатного перележати зиму в берлозї.

Менї і в голові не клало ся, відїзджаючи з Маймачину, що сей обід — на багато місяцїв наперед остання розривка моя та що я в останне бачу се китайске місто. Вже з ранку другого дня стало менї дуже недобре. Мене почало морозити, потім кинуло в жар, а на додаток голова аж тріщала, кололо в боку; я став кашляти і зовсїм знесилїв. Се був початок справжньої хороби, що на два тижнї звалила мене до ліжка, а зовсїм кинула мене тільки через три місяцї. Сїєю хоробою почала ся найгірша частина моїх сибірских страждань. Доси ще було до волї сили перетерплювати все, що злучає ея з мандрівкою по такий країнї, тепер же вже тільки якесь чудо за помогою хинїни, сили, волї та всякого штучного засилування держало мене на сьвітї. Я не буду оповідати про всї страждання, з якими злучена була моя хороба в такому місци, як ота хата в пекарнї Клембоцкого. Ось що я казав у листї до дому, що ледве здолав написати: „Одна річ слабувати дома на чистому ліжку під доглядом близьких людий, і зовсїм инша — лежати мов собака на голому помостї, без платя,

вкрившись власною одежиною замість ковдри, та ще як трусить пропастниця і з усїх боків дошкулюють блощицї та блохи". В первих лїчив я сам себе, потім довідавшись, що в містї єсть лїкар — покликав єго до себе. Він почав годувати мене хинїною і сею врештї таки збив пропастницю. Через 15 днїв я здолав встати, хоть і був ще дуже слабий.

Тепер тільки, лежачи в пекарнї Клембоцкого, я зрозумів, що повинен почувати полїтичний заславець, коли єго на етапі захопить хороба, та він не має нїчого крім скарбового цайка, отруєного повітря й лежить непритомний, з кайданами на ногах. — Чарушина, з яким я познаємив ся в Нерчинску — не росковано навіть і тодї, коли непритомний лежав в тифусї.

15 жовтня виїхали ми на Селенгинск з Троїцкосавска. Сего ранку я був ще дуже слабий й лякав ся, щоб хороба не вернулась назад; але менї здавалось, що навіть більше допоможе менї трускa дорога й свїже повітре, ніж спокій в гидкому, отруєному покої, де я лежав довго; от я й поклав собі їхати, якби не було, аби тільки дотягти ся до воза стало сили. У сей день проїхали ми верств 90, заночували на станцiї Поворотній, а на другий день ранком доїхали до Селенгинска В сему лихенькому на пів бурятскому місточку треба було зупинитись на день. щоб познаємитись з заславцями, які тут мешкали Менї було відомо, що в Селенгинску перебували: Тамарин, молодий студент з Екатеринбурга родом, Кардашев — з Кавказу та Бретковска з Київа. Останні двоє вже відбули своє на каторзї й тепер могли бути для мене користними — напутивши, яким робом лїпше досягти до Кари та відомостями про тамошних урядників, з якими довелось менї стикатись на Карі.

Насамперед пішов я д. Тамарина; се був гарний молодий чоловік, років 24—25, середнього зросту; від поводив ся встрімливо, звичайно, мав чесні та не хитрі очи, що одразу вабило до себе усякого,

хто не гляне на них. Те, що з ним накоєно, добре може ілюструвати ту несоромязливість з правами особистости, яка характеризує росийский уряд, що до людий — чи праведно чи ні — підоздрених в „неблагонадежности". Єго арештовано, як ще він був студентом, закинено на 3 роки до самотного вязненя у трубецкий бастион Петропавловскої фортеції, а потім осуджено. Не було сливе ніяких приключок, щоб єго обвинувати, через що суд мусїв засудити єго на два місяці до острогу. Вже одно те, що в протязї 3 років тримано в стислому самотному вязненю, щоб засудити потім на два місяці до острогу — варте чого небудь, але ще й те дарма. Само по собі Тамаринови треба було чекати, що після відбучи присуду в острозї, єго визволять; але уряд не так мислив і замість волї заслав єго адмінїстрацийно до Баргузину на Забайкалї, сливе на 6500 верств від Петербурга. У лїтку 1881 року він в купі з трема іншими засланцями спитав втїкати через Забайкалє до Тихого Океану, маючи надїю на яке небудь американьске судно Була з ним і Бретковска. Їх захопили й заслали до якутскої области, де Тамарина бачили Американцї, виряжені ратувати матросів Жанети. Року 1883 єго переведено до Селенгинска, де єго й застигла осїнь 1884 року — срок єго засланя. Єму ні очим було вернутись до дому. Уряд, що своїх підданків адмінїстрацийно на Сибір засилає, назад вертає їх тільки по етапу. Ало коли вже женуть на Сибір не дуже швидко то ще меньше швидко вертають з Сибіру по етапу. Полковник Загарин — пересильний інспектор, казав менї що партия зворотня потребує 300 днїв, щоб перейти 4500 верств від Іркутска до Томска. Само по собі єсть небагато таких засланців, щоб одважились згаяти цїлий рік по страшних сибірских етапах, навіть маючи на кінци рідний край. Більшість між ними, коли не надбали за час засланя копійчини на проїзд, лишають ся до слушного часу на Сибіру. Сам я став в пригоді одному такому

засланцеви, заплативши єму 100 р. ср. за збірку сибірских квіток. Рад би був я допомогти й Тамаринови, але він менї сказав, що вже більше року працює в селенгинскому архиві й має надію, що губернатор за єго працю заплатить стільки, щоб доїхати своїм коштом до дому. — Само по собі, що листования полїтичних засланців йде через руки ісправника і він перечитує усї листи, які одержують і одсилають. Після відбучи Тамарином свого строку, він звичайно — мав, de jure й de facto, себе за вільного чоловіка; він і подав до губернатора просьбу, прохаючи визволити єго від контролю. Однакже на єго просьбу не звернено уваги і отак ще в протязї цїлого року усї листи Тамаринові перечитувано, — а Тамарин був нїбито вільний чоловік. Яким прикрим повинно було здаватись чоловікови таке безсоромне та зневажне стосоване до єго особистих прав — читач зроміє, коли увобразить себе в становищи Тамарина. Поки я розмавляв з Тамарином, до хати увійшла д-ка Бретковска і він зараз познаємив мене з нею. Се була жінка років на 35 з негарним, але інтелїгентним обличєм. Обличє се звертало на себе увагу, бо відбивали ся на єму важкі страждання; чорне її й хвилясте волосє, обстрижене на Карі, вже сивіло де-не-де. Але нї страждане, нї каторга, нї заслане не зламали її одважного, загартованого духу, її розуминє чести та обовязків. Вона була дуже сьвідома та осьвічена — се видати було з розмови. Скінчивши гімназию в рідному краю, вона доучувалась у Цюриху. Вміла вона балакати по французски, по нїмецки, по англїйски, добре грала і взагалї була цїкава та повабна жінка. Довелось їй аж два рази одвідати Кару — в друге за те, що втїкала та не втїкла з Баргузину. Після відбучи другого каторжного строку її заслано до сего злиденного, забутого Господом — Селенгинску — де за 200 верств не можно відшукати другої осьвіченої жінки. Вона одержувала від уряду 6 долярів на місяць; листу-

ване її було під доглядом; її на завжди розлучено з сїмєю та другами; нїчого вже було їй чекати від будущини крім ще багатих років страждань, а нарешті вічного відпочинку на маленькому гробовищу понад Селенгою, де ні одно добре око не зупинить ся на простому деревяному хрестї з її іменем. А тим часом дивилась вона на своє прийшле страшне мужно та маючи надїю чекала визволеня рідного краю. „Добродію Кенане — промовила вона в останнє до мене — ми можемо померти на засланю; слїдом за нами помруть тут і дїти наші та дїти наших дїтий, але щось з того буде!“ З того часу я вже не бачив більше Бретковскої і не чув про неї нїчого; вона в моєму житю пройшла як тїнь; але ледве я згадаю про її останні слова я знову визнаю, до якого щебля рука сїєї жінки підвела мірку моєї мужности, сили та саможертви. Зустріч з такими людьми — а я їх бачив чимало по Сибіру — засилювали мене більше, нїж усякі інші лїки. Чи був би я недужий та слабий, чи провадив би я нужденне житє, але такі приклади страждань, витерплювані за ідею, за свій нарід, повинні би були, здаєть ся, підвести зі смертельного ліжка.

16 жовтня з півдня о четвертій годині ми вибрали ся з Селенгинска та, в протязї доби проїхавши близько 170 верств, прибули до Верхнеудинска, окружного міста. На дворі була негідь — холод та мокро — а труска їзда на перекладному возї не повинна б здаєть ся вчинити доброго впливу на чоловіка, що ледве почав очунювати з важкої пропасниці; а про те чисте та здорове повітрє справляло своє дїло, і я почував себе коли не лїпше, то принамнї не гірше од того, як ми рушили з Троїцкосавска, хоть і одмахали ми за дві доб близько 260 верств. — У Верхнеудинску бажав я одвідати два остроги, що були там, і длятого не гаячи часу, зараз же у недїлю пішов до місцевого ісправника, показав єму свої рекомендацийні листи й умо-

вив ся, щоб спіткатись з ним в старому острозї о півднї.

Тутешний острог, що одночасно одбуває ролю й пересильного й містового й дому для попереднього вязненя, се стара й блага деревляна будівля і стоїть на високому правому березї Селенги, сливе за дві верстви від міста. Нїчим особливим він не відзначаєть ся од звичайного сибірского етапу на погляд; одно тільки те є, що він просторнїйший, визший і з окола і в серединї, а примостки по камерах помощені у два осади. Очевидячки верхний осад, куда треба злазити по узеньких на крутеньких східцях, прилаштований тодї, як стало меньше місця. В часї нашого одвіданя острог прибрано, скільки було можна. Арештантів з половини випровадили на дворище, усї вікна та двері повідчиняли, щоб провітрити хати, помости і по камерах й в коридорі підмели. Острог будовано всего на 170 чоловіка людий; при менї тутечки було 250, а ісправник в одповідь на моє запитане одповів, що пізної осени та в зимку буває й по 700; о тодї вже треба спати і під примостками й у коридорі і на дворі. Не можу я собі й увобразити, що дїєть ся тутечки в такі хвилї у зимку — та ще як позачиняні вікна. Не острог се мусить бути — а пекло.

Д-їй Орфанов, відомий росийский урядник, якому неодного разу доводилось оглядати сей острог, заздалегідь ще, нїж ми приїхали, ось як в своїй книзї малює становище острогу (цензура не заборонила книжки).

„Перший острог за Байкалом — се в Верхнеудинску. Він стоїть за містом на високому березї Селенги. За 5—6 сажнїв од острогу викидають з острогу все непотрібне і отсе усе гниє та труїть повітрє особливо у лїтку. Сам будинок — дуже благий і може вмістити в собі 140 чоловіка людий. Бував я кільки разів в сему острозї в протязї часу моєї служби, а нїколи меньш от 500 людий не застававь тутечки, а бувало що й 800. Добре ме-

нї в тямку дало ся те одвіданє сего острогу, коли я був у купі з губернатором. Була зима й губернатор прибув до острогу рано, що ще й дверий не відчиняли. Двері відчинено при єму. Смород, що шибнув на нас з дверий, був такий, що губернатор як не всилував ся не дати арештантам помітити, що їх містять гірше од собак — не зміг увійти до острогу. Він звелїв відчинити супротилежні двері і вже тодї, як трошки провіяло вітром та стало легше дихати, увійшов. Перше, що впало єму до очий — се була „параша“ повна через верх, а тут ще через другий осад примостка капало з другої „параши“, що стояла з верху. Тут же у куточку спало 6 чоловіка людий. Губернатор не стерпів: „як се можно?“ — скрикнув він і такого вже було і смотрителеви й доглядчикам; але й він не здолав нїчого тутечки змінити“*)

Де-хто між моїми критиками попрекали мене тим, що я переборщую, але на вряд де-небудь по моїх дописах знайдеть ся де-небудь більше крикомовних доказів, як оті слова росийского урядника, не заборонені навіть цензурою.

Сотнї осьвічених полїтичних засланців — чоловіків та жінок — переходять через сей острог що року; д-ка Бретковска аж чотири рази було в сему пеклї. Але я мушу промовити з радістю, що здаєть ся — сей старий острог у Верхнеудинску вже швидко скінчить свої днї. Саме, як ми тутечки проїздили, вже був скінчений новий будинок для пересильного острогу і єго мусїли незабаром відчинити. Се величезна цегляна будівля на 4 осади, що по боках має по крилу; дворище просторе і крім того особний будинок для полїтичних та для сторожі. Камери просторі, добре осьвітлені й добре провітрують ся; кожна трема вікнами виглядає на Селенгу та на околицї. Коридори 22—28 стіп зав-

*) „Вдали“ — Орфанова стр. 220—222, Москва 1883 р.

ширшки, східцї з каменю та з залїзними перилами, камери просторі. Гарні пристрої, щоб огрівати та провітрювати повітря. Сей острог, взагалї здав ся менї не тільки найлїпшим, як де инде по Росиї, але й на цїлому сьвитї. Потрачено на будівлю 200.000 р. с. а повинно містити ся в острозї 440 чоловіка людий. Я не втерпів, щоб не вимовити исправникови, як я задоволений. „Еге — відповів він — добрий буде острог, коли обійдеть ся без натовпу. Але коли доводилось у старому острозї містити по 700 чоловіка людий, то 3000 тутечки вже і Бог звелїв. А тодї й тутечки буде не лїпше". Менї байдуже чи правду мовив исправник — чи нї, але треба правду казати, що поки суд та право, а верхнеудинский острог новий певно єсть найлїпший по цїлій имперії.

19 жовтня ми вирушили з Верхнеудинска на Читу — столицю Забайкаля, і треба було зробити близько 500 верств. Холодно було, хоть ще й не було снїгу; небо було ясне й ми не дуже мерзли. Попереду дорога пролягала голою та не цїкавою до річки Уди, між двома рядами невисоких горбів. Дерева вже погубили лист; квіток сливе не було, опріч жовтих кульбабок; очевидячки, що ось ось гулькне зима. Їхали ми і вдень і в ночи, тільки зупиняли ся де-не-де дорогою, щоб подивитись на бурятский храм або на етап. Не дуже давно уряд протратив більше над 300 тисячів р. с., щоб побудувати по Забайкалю нові етапи, але про них небагато де-чого доброго оповідають вартові офіцири та урядники пересильної адмінїстрації; але проте сї етапи далеко лїпші від етапів, що довелось нам бачили між Томском та Іркутском.

Верств за 80 від Чити, 22 жовтня, переїхали ми через гірский ланцюг, що знимаєть ся між ріками, які з одного боку впливають до Крижаного, а з другого до Тихого Океану. Тепер з'їзджали ми по гірному спадови до одного з більших припливів Амуру, й нам почалось здаватись, що Аме-

рика не дуже далеко. По сїльских крамничках частїйше почали находжувати американьский крам, а як вже довелось зуздріти американьский бляшаний посуд та англїйскі написи по коробках, то менї зараз же здалось, що от-от з якого небудь високого горба — углядимо Сан-Франціско або Гояден-Гет.

Нарештї о півднї ми доїхали до Чити, помістили ся в отелї, що держить Поляк-засланець та пишно взиває ся: отель Петербург. В Читї живе губернатор Забайкаля. Се роскиданий провінціональний город, як звичайно по Сибіру; в ним числить ся 4000 мешк., єсть прилюдна бібліотека, чималий будинок, де разом і театр; єсть чимало шкіл. Проте нас Чита зацікавлювала переважно, що вона складає центр всїх тих, яких пересилають на каторгу. До Чити прислано року 1825—1828 декабристів, що спитували скинути росийске самовласте та замінити єго конституційною формою тодї, як Микола І. починав панувати. Ще й досї істнують ті два доми, по яких вони мешкали, а в одному полїтичні засланцї — сї спадчини декабристів, спорудили стельмашню.

В тутешній колонії полїтичних засланців було багато цікавих для мене людий. З'явив ся я до них, маючи рекомендації від їх товаришів по Сибіру, і вони повитали мене як давного знаємого; в їх товаристві, на верхнему поверсї старого дому декабристів, довелось менї перебути багато приємних та повчаючих вечорів, балакаючи про российский революційний рух, про Петропавловску фортецу, про харківский острог та про Кару. Сї вечори складають дуже приємний для мене спомин з мандрівки по Сибіру. Але я про них дрібязково волю оповідати, як менї доведеть ся казати про перебуваня в Читї в другє, як я вертав ся з Кари; тодї я перебув тутечки аж два тижнї.

В Читї ми не встигли одержати дозволу одвідувати остроги на Карі, бо не було губернатора, але єго секретар здаєть ся не вбачав з наших замірів нїчого, шоб було занадто. Він обіцяв телєграфувати про наш од'їзд на Кару та дав менї свою визитову картку. Мало було надїї на те, щоб ота картка відчинила нам двері до карийских острогів, але вибирати не було з чого, й 25 жовтня ми виїхали з Чити, а з відсїль до Кари було ще близько 500 верств.

III.

Каторга на Карі.

Відома росийскій публиці каторга на Карі містить ся яко ряд острогів, розсипів золота та осель каторжних, в сумній та самотній долинї по розлогих та диких пустинях Забайкаля від Петербурга на 8000 верств і більше як на півтора тисячи від берегів Тихого океану. Отсе, коли часом ви в газетї прочитаєте звістку, що такого то та такого нїгілїсту обвинувачено та засуджено на смерть але цареви завгодно було виявити своє милосердє, щоб замінити вирік на смерть каторгою на рудокопнях — відайте, що сї рудокопнї на Карі. Тутечки я зважився одмалювати в формі власних спостережень то, що ми бачили, як одвідували при кінци осени та на початку зими 1886 року оту Кару і в купі з тим вказати наслїдки, до яких прийшли ми, спитуючи зазнаємитись зі станом каторжних на Карі взагалї та полїтичних вязнїв особше. Дуже се важний та широкий сюжет і брак місця не попустить нам обробити єго так докладно, якби хотїлось; але може бути, менї вдасть ся одмалювати рисами до ладу картину східно-сибірского заселеня каторжних та таким робом дати читачам тяму про те, що в Росиї треба розуміти під назвою каторга.

Від Чити, областного міста на Забайкалю, до Кари 480 верств, звідсїль верств більш як на 300

до Кари проведений доволї добрий верстовий шлях, спочатку долиною Інгоди а потім лївим берегом, північним — Шилки, одного з головних припливів Амуру. Там, де Шилкою можна вже плавати, себто в місточку Срітеньску, шлях одразу кінчаєть ся а далїй у лїтку треба їхати водою а в зимку ледом. Тодї, як вода замерзає в протязї двох або трех тижнїв в осени, та на весні як ламає лїд, до Кари не можна доступитись нї з одного боку сливе; тільки й є змога доїхати верхи дуже небезпечною та трудною стежкою, що мало що не на 130 верств тягнеть ся продовж річки степами, болотами та лїсовими нетрами по горах. Ми мали надію, що встигнемо досягти до Срітеньска як раз так, що можна буде доплисти Шилкою ще до Кари і ся надїя була ще виїзджаючи з Чити в суботу 24 жовтня; але раптом погода змінила ся, — почало мерзнути а снігу впало вершків зо два, і вже в пятницю, коли ми доїхали до берегу Шилки, на тому березї, де стояло Срітеньске, то вже зовсїм була зима. Живе срібло в градуснику (Фарейгайтовому) було на нулї. Одежа та конї білі від морозу а по хвилях широкої Шилки плавало шматя леду, що от-от стане. Переїхати на той бік хоч і можна було, але дуже небезпечно, і купка мужиків пильно стежила за низьким та широким човном, що відпливало з того берегу зі Срітеньского на наш, щоб захопити з собою проїзджих. Не треба було довго дивитись на те, як боров ся човен з ледом, щоб спостерегти, що небезпечно одважуватись рушати через річку завширш більш верстви, навіть коли б перевізчики згодились везти, і длятого ми з Фростом відразу поклали собі шукати притулку на ніч у хатї місцевого мужика Забликова і він на се згодивсь, перестерігши, що треба буде спати на долївцї у купі з єго сїмєю. Ми дуже вже були потомлені та дуже померзли, щоб не згодити на се, а до того так звикли спати на долївцї, що певно навіть здивували ся б, якби довелось інакше і через пів години на-

ші поклажі опинили ся у Забликова а ми залюбки пили чай вперше після Нерчиньска в охайній та прибраній хаті.

Тепер треба було дати собі відповідь на питанє, яким і як можна дістатись до Кари, чи суходолом, чи водою. Водою їхати, що була повна леду, було неподібно; чекати тижнїв два або три було нїколи, значить треба було їхати верхи через гори. Коний наняти була і змога, вони були на нашому боцї, хоть наймати доводилось на тому боцї а також добувати і сїдла, збрую і проводиря в Стрітиньску. Забликов згоджував ся за помогою 3—4 приятелїв перевезти на той бік; на се треба було і нам згодитись. У четвер в ранцї полагодили човен; погода стала лагіднїйшою, хоть ще було холодно. Ріка сливе скрізь взяла ся ледом, що плив, і тільки де-не-де вбачали ся прогалини чорної води а з берегів зовсїм аршин на 50 замерзло, тільки сей лїд чим близче до води ставав тоншим. Отсею небезпечною стежкою почали ми спускати до води наш човен, налагодившись повскакувати до єго, аби тріснув тонкий ще лїд Аршинів за 4—5 од води під ногами нестало грунту; лїд тріснув і ми упинили ся у водї, хоть Забликов крикнув: „швидче до човна". Спершу човен нахилив ся на один бік а потім на другий, як кинулись ми разом до него, але за хвилю згодом нас несло вже посеред леду далїй, а ми те й робили, що відпихали єго веслами. Ледве заспокоїлась перша замішка, зараз двоє сїли за весла, а Забликов, держачи багор у руках, помістив ся на носу керувати човен проміж ледом, що несло повз нашу душогубку. Перш нїж досягли ми до Срітеньского нас однесло геть більше нїж за верству а тут ще труднїйше стало витягати човен на лїд, нїж було спускати єго на воду; менї здавалось, що от-от човен затре ледом кільки разів, як вже наші багри захоплювало за край, — коли нарештї ми таки стигли опинитись в тихому затонї. Забликов відразу скочив на лїд, я теж ско-

чив, хоть і не зовсїм вдачливо, бо покупав ся попереду в холодній водї а потім вже опинив ся на міцному леду. Промокнути у такий холод було не переливки і длятого я зарав покинув своїх біля човна а сам швидко рушив до міста, де в першій крамници знайшов притулок, де можна було і обігрітись і просушившись відпочити. Зараз же я відправив до нашого секретаря посольства в Петербурзї, Вюртца, телеґраму, розшукав власних коний і умовив ся, наняв проводиря Ничипора на імеия, добув сїдла та потрібну збрую і вже над вечер без усяких перепон ми знов були у господї Забликовій.

Ранком у пятницю посїдлали ми коний та й рушили на Кару; з собою забрали ми тільки ковдри, записні книжки, мішки з харчу та фотоґрафічний апарат. На дворі стало лагіднїйше, бо термометр всказував на 18° над нулем, але небо було похмурне і не вказувало нїчого доброго.

Йшов маленкий снїжок, а як ми дістались до першого високого місця та зудріли поперед себе пустиню та дикі гори, через які нам доводилось проїзджати — то у мене аж у серцї похололо. Я ледве ще очумав ся від троїцкосавскої хороби, а тут вже і зима; менї здавалось, що з сею невеличкою зайвиною енергиї та сили я не здолаю довести до вчинку подорож на 80 верств та ще й верхи по такій неможливій дорозї, і в такій одежі, що не відповідала добі. — Ми мали надїю ще захопити парохода і длятого не подивились на справу з сього боку; кожухи наші ледве хапали по колїна, у нас не було смушевих шапок, а чоботи були такі, що не влазили у стремена, і треба було їхати не обпираючися на них. На наше щастє спочатку все було добре — погода була лагідна і ми встигли 25 верств проїхати так собі ані недогідно, ані дуже добре. Заночували ми в сельци серед лїсу — у Лому на березї Шилки, полягали спати на долївцї посеред мужичої семї, а в суботу ранком,

*

поснїдавши, чим Бог послав, рушили далїй на свіжих конях та з іншим вже проводирєм. Погода знов змінила ся; — було 8° нижче од нуля. Конї стали білі від морозу, у них з носу стирчали довгі ледяні сусульки і здавалось що і вони також нетерпляче хотїли бігти як ми їхати. Тепер почала ся справжне важка путь. Вузенька та заросла стежка крутила ся по місцевости гористій, то раптом звертаючи на північ, обминаючи яке небудь провалє, то тулячись до крутого спаду, то здіймаючись на високу скелю понад Шилкою, де хоть трошки непевний ступінь коня відразу б поклав конець нашій сибірській подорожи. Я тепер не розумію, як ми встигли благополучно проїхати по такій дорозї. Конї наші не були ковані а тим часом раз-у-раз треба було переїздити по леду, що тільки був снїжком притрушений і не можна було бачити: де їдеш і як керувати коня. Сливе цїлий день у суботу, та в недїлю довело ся йти пішки, ведучи коний за поводи і через те, що холодно було їхати верхи, і через те, що дуже було небезпечно. Сї три днї у дорозї до решти відобрали у мене силу і ми ледве встигли у недїлю у вечір доїхати до Шилькиного і тут пульс мій, що колотав ся 121 разів на секунду, загрожував менї справжним лихом. На щастє було вже недалеко їхати, бо Усть-Кара звідсїль була за 15—20 верств і ото у понедїлок з обіда ми позлазили з коний перед господою приятеля нашого проводиря, та кульгаючи сяк-так доплентались до підмостків у хатї.

Карскі промисли се власність царя, і йдуть на користь цареви. Вони складають ся з цїлої низки золотих розсипів впродовж бистрої гірної річки Кари, що випливає з Яблонового ланцуху, прямує на зимний схід, та впливає верств за 50 або 60 від випливу до Шилки. Назва „Кара“ татарске слово чорний — попереду належало тільки до самої річки, а вже потім сю назву надали усему карному устрою, шо містить ся по долинї річній. Південне

заселенє біля самого устя Кари зветь ся Усть-Кара: далїй ва півночі ідуть: Нижня тюрма, Полїтична тюрма, Нижнїй промисл, Середнїй та Верхний, а нарештї Амурска тюрма. Уся адмінїстрация поміщаєть ся на Нижньому промислї, де мешкає і завідуючий, і де злучено по тюрмах близько трех сотень каторжних, а по касарнях близько 2 рот москалїв. Тут то ми поклали собі замешкати стало, бо перше тутечки перебував головний начальник, а без єго не можна було ступити й ступня, а друге поміж була тюрма полїтичних — головна наша мета. Отам ми найняли воза, та і рушили до Нижнього. Дорога йшла лївим берегом Кари вузкою долиною на верству завширшки, що була облямована не високими горбами, порослими лихими смереками, та соснами, що вже одягли ся у білі снїгові запони. Уся долина покопана розшукуючими золото, та вкрита купами піску. Ми прибули до Нижнього. Се було чимале село сибірске, розкидане скрізь з низенькими мазаними хатинами, довгими немальованими касарнями, з домами урядників під зелїзом, з почорнїлою від часу та лихою деревяною тюрмою, подібною до всїх сибірских острогів. Будинки, призначені адмінїстрациї, не без порядку містили ся на вкруги майдану та вздовж по улицї і надавали єму якесь офіцияльне обличє, а се зовсїм не стояло в гармонїї з околицею, де були розкидані без всякого порядку благі халупи вільної команди. З одного боку майдану, де навкруги була тюрма та бараки, працьовало чоловіка з 50 каторжних в довгих сїрих халатах біля якогось будинку, що будував ся. Навкруги їх оточував ланцюх з козаків в кожухах, що стояли нерухомо опершись на свої берданки, доглядаючи за робочими. З боку палав огонь, а на єму варили чай; навкруги єго товпились купами козаки, чоловіка з 12, а їх безпечні пози, та покладені рушницї вказували, що їм тепер нїчого робити. Така картина при слабому сьвітлї осїнного смерку, зложена з широ-

кого під снїгом майдану, сїрої купки каторжних, що під доглядом козаків, поспираних на рушниці, працювали смутно, та тихо — якось пригнїтили мене. Сей куточок маленький каторжного житя першим впав до ока. Рушили ми просто до дому начальника. Високий красивий майор Потулов, чоловік на погляд років під 50, що примовляв по воєнному, сердечно повитав нас і промовив, що заздалегідь відав про наше пробуте, бо одержав від губернатора з Чити телеґраму, але справжне не чекав нас так швидко, вважаючи, що зупинила їзда Шилкою, а чекати, щоб чужосторонцї відважились їхати по такій дорозї суходолом, не можна було. Тим паче він рад бачити нас і запрошує нас до себе яко гостий. На се я відповів, що не бажаючи турбовати єго, я б дуже дяковав, якби він вказав нам, де задержатись. Він на се тільки усьміхнув ся і відповів, що отелю на Карі не має, коли не приймати за такі тих, які содержує уряд для мошенників та вбивців а через те хотя не хотя зупинились ми у него, як дома. Хоть таке не відповідало нашій метї, бо треба було раз-у-раз бути під доглядом начальника і через се не легко було познаємитись з полїтичними, але вибирати не було з чого і треба було згодитись на запросини; таким робом через 10 мінут ми опинили ся в комфортному притулку, де очи могли до схочу дивитись на такі речи, як величезні зеркала, мнягкі канапи та фортепяни.

На Карі в часї нашого там перебуваня числило ся 1800 каторжних і половина того числа содержувалась по острогах, а друга по бараках та по приватних домах а не в острозї. В Росиї строк кари подїляєть ся на два периоди. В первих каторжний содержуєть ся на „спитку“ в тюрмі під стислим доглядом і вже тогдї, коли єго поводженє вподобаєть ся тюремному начальству, після „спитку“, єго визволяють з острогу, та записують до так званої „вільної команди“. Він зістаєть ся ка-

торжним, одержує свою пайку острожну і не має права без особливого дозволу переходити за межі промислу, але з тим у купі одержує яко чоловік „вільної команди“ відомі полехкости, та єму не забороняють мешкати з товариством по особливих бараках, або з сїмєю на приватній кватирі; він має право заробляти собі, як одбуде скарбову роботу і взагалї вживає де якої волї. Скінчивши сей другий „строк спитку“ єго засилають яко поселенця денебудь до східнього Сибіру на остаток житя.

За нас на Карі було сїм острогів і вони по Карі розкидані на 25 верств. Кождий острог має свого доглядача, підлеглого зарядникови і в кождому острозї єсть своя войскова команда, складена з баталїону козаків; усего війска 1000 чоловіка і він стереже усю Кару. Але два полїтичні остроги були під зарядом особливого коменданта капітана жандарів, Миколина, що прислано сюди з Петербурга і він мав під своїм наказом 140 жандарів. Острог полїтичних теж мав свою свою „вільну команду“ а в нїй було 12 - 15 чоловіків та жінок, що мешкали по власних господах на самому краю Нижнього промислу.

Одвідуючи Кару ми перш над усе мали на метї зазнаємитись з загальним станом каторжної працї на Карі, потім з полїтичними вільними командами, а нарештї одвідати самий полїтичний острог і, якби не дозволено було говорити з ними, то принаймнї подивитись, яке-таке їх житє. Очевидячки перше завданє легко було довести до вчинку, друге трошки надїйне, а вже трете зовсїм безнадїйне. Однакож все таки треба було поспитати. Менї було невідомо, яке напучуванє одержав майор Потулов, що до нас, але я бачив, що він був ввічливим, не робив нам питань не до ладу, а на другий день, як ми обернули ся до него за дозволом одвідати острог та промисли, він не вагаючись звелїв запрягти коний, та взяв ся сам провезти нас. Я не маю заміру дрібязково обписувати усї остро-

ги на Карі, а я тільки зображу дві, здаєть ся менї, самі типичні — одну гіршу, другу лїпшу. Усть-карский острог, певно гірший що до гигієни та тїсноти між усїма, збудований на низкому болотному місци недалеко впливу Кари до Шилки років за 50 перед сим, коли уряд вперше поклав вжити каторжну працю до тутешних розсипів золота. Здалека острог походить до довгих, низких етапів з немальованого дерева, що і почорнїло вже та потрухло. В купі з дворищем острог зображує квадратовий майдан, а два боки єго складають острожні будинки, а другі два палї 25 стіп заввишки, сторч повбивані в землю та змоцовані у горі і позаострювані. Ледве підійшли ми до острогу зараз вартовий козак кинув на караул та викрикнув: „старшого“. Козацкий урядник підбіг до брами з ключами, відомкнув важку фіртку і ми увійшли на дворище. Де-кільки каторжних з голеними головами, зудрівши начальство, кинули ся до будинку до свого місця кожен. Перейшли ми кільки східцїв, по яких було повно грязюки, і увійшли у довгий, низкий та темний коридор, де на помостї не щильному густо було якоїсь слизької гидости. В повітрі хоть не холодному було повно вогкости та якогось специфічного духу, що відзначає усї сибірскі тюрми. Хто раз понюхав сего духу, той нїколи єго не забуде, але прирівняти єго до якого іншого духу не можна, бо не походить він нї на який інший. Вообразьте собі погрібне повітрє, що вже кільки разів перейшло через людске легке та увіссало в себе угляну кислоту, додайте до него пах гідкої, гострої, амонїчної пари від тїла, що вже давно не вмиване, дух гнилого дерева та смород чоловічих відходів; але всего сего не можна порівняти з духом повітря сибірскої тюрми. Для нового чоловіка се повітрє здаєть ся зовсїм неможливим. Як увійшли ми до коридору, повзаючись по помостї та втягаючи в себе се страшне повітрє, то д. Потулов звернувшись до мене зі скривленим видом скрикнув: „гід-

ка тюрма". Навстеж відчинив урядник важкі двері першої камери тай скрикнув: „смирись!", звичайно як перед начальством. Камера була 24 стіп довжини 12 ширини та 8 заввишки і містила в собі 24 мешканців. Тутечки повітре було ще важче ніж в коридорі, камера мала двоє вікон за залізними кратками; їх ніколи не відчиняно і взагалі не було ніякого пристрою для вентиляції. Стіни були колисьто побілені вапном, але се було зроблено так давно, що тепер вони були чорні та брудні, а по них безліч червоних плям: се арештанти карали блощиць та блох. Поміст не дивлячись на те, що його мили, був теж брудний. В продовж трех стін помощені були примостки нари, де покотом спали арештанти, одно біля одного. Не було ні подушок ні ковдрів і всі спали нероздягаючись на голих дошках вкриваючись лахами. Опріч нар, цегляної груби та чимало деревляного перерізу — в камері не було нічого. У ночи, як заткнені були двері од камери в протязі годин 8 або 10, на кожного арештанта доводилось повітря стільки, скільки містить в собі скринка пятиквадратова; принаймні я не можу зрозуміти, відкіль доходить повітре до камери як замкнені двері. Ми перебули в камері не довше над 2 минуті. Здаєть ся я вийшов перший і досі памятаю, якою полехкостю здавсь менї воздух у коридорі, а тим часом, як я увіходив, то він менї здававсь чимсь неможливим — тепер тутечки була сама свіжість та чистість. Тепер ми швидко перебігли через останні камери. В одній я зауважав шевця, що шив чоботи, і тутечки шкурятаний, хоть трошки перебив звичайний смород. Наслідки, до яких доводить незбутність дихати раз-у-раз отим страшливим повітрем, вадять зі стану речий здоровю шпиталю, де панують: цинготка, тифус, анемія та чахотка. З ким ні доводилось розмовляти про се, всяк відає, де шукати причини. Острожний лікар про се вимовив от-що: „Цинготка у нас ніколи не ущухає, казав він. — Були ви на острогах, значить

відаєте, які там санїтарні умови. Тепереньки в больницї лежить 140 чолока, а на веснї буває часто близько 250 хорих.*)

Недужих дезбільша одсилають до острожної больницї а всїх їх буває близько 1000 чоловіка, але і се число не певне, бо їх по Карі буває далеко більше. Багато де хто з вільної команди, коли занедужають, та зостають ся по господах; навіть і тих, що в острозї, не всїх залїчують такими недужими, щоб відсилати до больницї, де завжди і так повно.

Обійшовши усї камери, ми виступили на сьвіже, живуще повітрє, перейшли дворище і через другу браму увійшли до жіночого острогу, до такогож самого, тільки меньшого, будинку з двома великими камерами. Тут було теплїйше, сьвітлїйше, нїж по чоловічих, але санїтарні умови здаєть ся тіж самі, бо хоть повітря було більше але смороду не менче від ватер-клозетів. Увесь поміст погнив і часом не було дощок зовсїм; скрізь же щилини, куди вязнї виливали усї недоїдки та помиї. Над такою щилиною я на хвилю зупинив ся, але смород, що виходив з відтіль, був такий страшенний і так нагадував про тифус і цинготу, що нюхнути більше одного разу я не відважив ся. По жіночих

*) Року 1857, коли відомий Розглядїєв наняв ся цареви здобути на Карі 100 пудів золота за рік — занедужало та вмерло 1000 арештантів — замордовали їх цинготка, тифус та праця через силу. Царював тодї Олександер освободитель і чекати можна було, що стільки померших зверне на себе увагу і що він хоч частину золота поверне на полїпшене стану арештантів. Одначе в тому напрямку не зробили нїчогісенько. 10 років минуло, а як мовить Максимов на Карі лишили ся „такий же самий стан речий, такі-ж остроги, таж сама цинготка“, ще минуло 20 років і нам кажуть року 1885 „цинготка у нас не переводить ся“. — Року 1886 в карийскій больницї лежало 1208 хорих. [Див. Рапортъ главный тюремной администрации за 1886 г. стр. 46 47].

камерах, так само як по чоловічих, опріч нар нїчогісенько не було; не було нї подушки нї ковдри, а тим часом у двох камерах містило ся 48 жінок а у 7-ох чи 8-ох були ще маленькі дїти.

В часї нашого обходу, до д. Потулова те й робили, що обертали ся з жалобами та просьбами. Якийсь арештант, що пяний у дорозї поміняв ся з товаришем та опинив ся на каторзї, прохав, щоб переглядїли єго справу, другий, щоб єго перевели до вільної команди, бо він вже давно одбув свій строк, а три не відали, за яку провинність опинили ся в острозї і т. і. Деякі обертали ся до мене, гадаючи очевидячки, що я ревізор, але щоб ослобонити д. Потулова з трудного становища та тих, що жалїли ся, від кари, я зараз же казав їм, що я не ревізор, а тільки всего на всего цїкавий мандрівник. Очевидячки і жалоби і просьби дрочили Потулова і він робив ся все більше і більше похмурим та сердитим. Він не пробував нїчого нї вияснювати, нї обороняти, нї виправдувати, нї тодї, нї вписля. Він не запитав мене про враженє, яке справили на мене остроги на Карі; значить він добре розумів сам, яке враженє мусїли справити вони. Тут поруч була і жіноча полїтична тюрма, але без дозволу коменданта Миколина навіть Потулов не мав права вступати до неї. Те, про що я довідав ся про неї потім, сьвідчило, що хоть вона була чистїйшою та слободнїйшою, що до комфорту та умов санїтарних, але мало через що була лїпшою од острогів, які я вже оглядїв.

У вівторок ми одвідали Середньо-карский острог, лїпший між тутешними. Середнїй промисл, віддалений від Нижнього на 4 верстви, а дорога до єго пролїгає по правому березї Кари снїговою та порожною долиною, де то там то інде розкидані халупи вільної команди. Нїколи я не зустрічав більше лихих седиб людских. Лїпші межи ними нагадують злиденні доми ірляндских хлїборобів, гірші-ж се якісь собачі буди, на швидку пороблені

з дощок та хворосту. Не можно зрозуміти, яким побутом люди по тих оселях перебувають лиху сибірску зиму.

Устрій вільної команди має на метї, як товмачать офіцияльно, полїпшити каторжних через вбачанє більше вільного та забезпеченого житя. Але се швидче псує, нїж полїпшує; воно потуряє пяньство та лїнощі; воно не забезпечає полїпшаня єго становища і, на останку, воно тільки викидає чоловіка посеред сибірскої людности злочинцїв найгіршого сорту. Дозвіл жінкам та дїтям йти слїдом за злочинцями на Сибір, тутечки перебувати без оборони серед вільної команди, тільки деморалїзує. Уряд удержує їх маючи надїю, що потім вони матимуть спроможність впливати добре на чоловіків та батьків. Але така надїя не доходить до вчинку. І жінки і дївчата, навіть якби не попсовані перебули усе, що єсть найгіршого по етапах та острогах, тутечки вже не втечуть від проституциї. І справдї, який може бути у чоловіка з вільної команди потяг упорядковатись на Карі, коли він знає, що усї єго порядки загинуть даремно. Длятого усяк, хто кінчає свій строк, тільки й думає, аби перебути єго в гультайстві, пяньстві та розпустї. А що арештанти бажають запопасти до вільної команди, се через те, що звідсїль легше утїкти. Що лїта, аби погода сприяла тому, в протязї 2 або 3 місяцїв з вільної команди починають тїкати, прямуючи до Байкалу. Як тільки закує зозуля, що віщує лїто, так і пійшли тїкати. Більше над 300 чоловіка по Карі відгукують ся на поклик генерала Кукушкина (Зозулина), а що вже по всему Сибіру, то налїчують бродяг що лїта 30 тисячів чоловіка. Більшість їх вертаєть ся назад в кайданах та за вартою. Але не велика шкода в тому, вже-ж таки хоть кілька місяцїв довелось подихати вільним повітрєм по лїсах та степах. Багато де в кого се обертаєть ся в болїсть, так і тягне втїкати, хоч відають, що злапають, що доведеть ся в протязї кіль-

кох місяців провадити житє звірюки, що за нею цькують, харчуватись ягодами та корінєм, спати на мокрій земли та раз-у-раз лагодитись вмерти. Се вони добре відають, але як тільки закує зозуля, так тягне вже справжного бродягу невпинно до лїсу.

„Я мав слугу“ — оповідав менї один урядник на Карі — „що належав до справжних бродяг, та раз-у-раз тїкав. Єму доводилось безугавно витерплювати неможливі недостачі. Він нїколи не мав надії нїякої вислободитись з Сибіру і він що року вертав ся до Кари в кайданах на люту кару, але не було жадної змоги зупинити єго. Як вже став він старим та посивів, то прийшов одного разу до мене на початку лїта тай каже: „Пане, на милість, вкиньте мене до острогу“. — „До острогу?“ — здивував ся я — „але за яку провинність?“ — „Нї за якую“ — пане. — „Ви відаєте, що я бродяга. Скільки вже разів я втїкав, а і тепереньки втечу, як не замкнете. Був колись я молодим, а тепер став старим та слабим не витерплю житя бродяги, а ледве покличе генерал Кукушкин — зараз же втїчу. Помилусердвуйте, ваше благородіє, зачинїть мене, щоб спинити“. — Я замкнув єго та й витримав в острозї в протязї частини лїта. От і кинула єго трясця і він заспокоїв ся, втихомирив ся і задовольнив ся. — Щось жалосливе єсть в тому потягу невпинному недужого старого до вільного, повного небезпечности, житя, в тій неспроможности перемогчи потяг до поклику зозулї, що кличе єго до житя. Відає він, що вже старий, слабий, що не зможе, як було колись, блукати по лїсах, перебродити річки, кормити ся корінєм, спати на мокрій землї. Але ледве почув він, що закувала зозуля, зараз й обхопили єго міцно, як бувало колись, потяги молодости; він знов в увображеню живе тим житєм волї та простору, що колись то почував потайзї і от, коли тільки не перешкодять, він втече, він повинен втїкти. Так само як колись то Улїс

сам себе звязав, щоб єго не спокусило повабне сьпіване сирен, так також отсей бідняга старий сам прохав ся до острогу, щоб не чути поклику зозулї, що в єго душі стулений так цупко з усїм, що відав він в житю вільного та щасливого. Та змога тїкати з каторги, яку мають люде там, може видаватись читачеви неподобною, коли каторжних стережуть тисячі козаків — але се легко зрозуміти. Господ вільної команди не вартують, а на вкруги каторжної околиці не істнує нїякого вартового ланцюгу. Аби тільки арештант був не в острозї то єму не трудно набрати оклунок захованого хлїба, до пояса припняти казанок, і з сокирою за плечима гайда до близької тайги. Безпосередня власть же дивить ся на таке тїканє так собі, бо воно для неї користне. Вона на втїкачів одержує харч, одежу і спродує їх місцевим крамарям-жидам а сї у купі з сим самі достарчають скарбови оті всї речи. Таким робом кожен втїкач стає смотрителеви жерелом зиску до того часу, поки є змога покривати непритомність утїкача. За таких обставин не можна чекати з боку місцевого догляду яких небудь всилувань встримувати тїканє або ловити тих, що повтїкали.

Середньо-карский острог, доволї довга будівля в один осад, одним боком виступає на улицю, а з трех інших оточена палями, що містять в собі квадратовий двір. Нї з окола нї з пляну він нїчим сливе не відрізняєть ся від Усть-карского острогу, тільки далеко новійший та трошки лїпший що до санїтарного становища. З сеї причини, що в часї одвідин нами єго, сливе усї мешканцї були на роботї, менї не можно було поміркувати, чи багато їх тут поміщених. Д. Потулов сказав менї, що тутечки всего на всего 107 чоловіка. Тепер лишило ся де кільки чоловіка, або недужих, або тих, що порали ся у острозї або на кухнї. Повітрє лїпше нїж на Усть-Карі — було однако дуже важким. По стїнах у камері були порозвішувані сьвіжі со-

снові віти, а про між них де-не-де висїли паперові дощечки з видрукованими реченями з євангелиї. Одно між сих речень я памятаю: „йдїть до мене усї трудженні та стражденні — а я вас заспокою". З відкіль взяли ся тутечки ті дощечки, менї не відомо, але мене вразило міцно чудне та сливе страшне перечене, що по брудних та чорних стінах були порозвішувані оті зелені віти, що посеред отих примосток, де було повно блощиць та воший, вбачала ся обіцянка супокою „трудженним та стражденним". Тим часом яка б велика полехкість була для тутешних „трудженних" як би вони мали тїлесний супокій, се можно вбачати з того, якої працї докладали арештанти до того, щоб зі шматя старої одежи та всяких дряпок посшивати щось на кшталт постілок, якими то там то инде поприкривані були голі дошки примостків. Дивлячись на ті постілки, позшивані зі шматя, не можно було міркувати, що вони хоть трохи зробили мякшими тверде деревяне ліжко. Менї здаєть ся, що росийскому урядови не можна вибачити, що по тюрмах нїде не видати простих з соломи пороблених матерацїв та подушок, бо навіть і по собачих будках кидають віхоть соломи. Росийский же уряд, змушуючи людий працювати по рудокопнях в протязї 10 до 12 годин а потім, потомленим та струдженим спати на голих дошках, вивішує над головами для втїхи їм великий заповіть та обіцянку Христову: „йдїть до мене усї трудженні та стражденні — а я заспокою вас". Ми з Фростом пильно доглядали ся по всїх тюрмах по Забайкалю та нїде, коли не лїчити нової центральної тюрми Верхнеудинськоï, не бачили нї постілок, нї ковдрів, нї подушок; скрізь арештанти сплять на голих дошках, понакривані власними халатами; скрізь їм дошкулюють блощицї та інша погань, скрізь вони втягують попсоване повітре доти, поки в ему, здаєть ся, не зостаєть ся тільки кислороду, щоб підтримувати огонь в каганци. Коли кому здаєть ся, що я переборщую, що

малюю дуже чорними барвами, нехай лишень прочитає Максимів опис Нижньо-карского острогу [Сибирь и каторга I. 100, 103] або Орфанів опис старої тюрми в Верхнеудиньску і особливо ще ті виводи, до яких прийшов Орфанів що до острогів східнього Сибіру взагалї в другій части своєї книжки*). Ще поперед мене усе оте вимовлено, вимовлено росийскими письменниками, а я переказую се через те, що менї до вподоби воно — нї! зовсїм нї! — а через те, що се треба переказувати та переказувати, щоб звернути увагу тих, від кого залежить змінити стан речий. — Оглядївши камери, ми не минули й кухнї. Каторжний на Карі має три фунти хлїба на день, близько одної третини фунта мяса (сюди йдуть і кости), трошки ячменю, який йде на юшку, та трошки цегляного чаю. Часом до того додасть ся картопля та капуста, але оті роскошї треба добувати зайвою працею або уриваючи дещо по подробицях. Така їжа догідна по кількости, недогідна по якости. Я коштував хлїб, він не гірший від звичайного росийского мужичого, але спечений він не так, як слїд, глевкий і подібний до тїста. При менї кухарі розрізали мясо з юшки і треба правду сказати, що ті шматочки виглядали зовсїм не смачно, вони походили швидше на шматочки сала, з якого виробляють мило. Розпорядок арештантскої їжи от який: вранцї після перелїчуваня, снїданє з чаю з хлїбом; після снїдання арештанти йдуть на роботу, беручи з собою чай та хлїб і пють єго там, де роблять, біля огню на дворі, яка б не була погода, навіть хоч і дуже холодно. У вечері, після роботи, арештанти вперш їдять як треба: тодї їм дають юшку, мясо, хлїб, а

*) Між іншим Орфанів пише, підчеркуючи, що за весь час єго служби на Сибіру, за 60 років, він нїколи не бачив острогу, де б не було двічи стільки вязнїв, скільки їх треба б було бути (стр. 233) Кенан.

часом і чай. Після вечірного перелїчуваня їх замикають на нїч; вони лягають спати, повносивши до камери „параші“, розіславши, хто має, постілки, а під голову поклавши яку небудь одежину. Одежа, яку дають — або лїпше кажучи, яка належить ся по закону — каторжникови на Карі, складаєть ся з товстої полотняної сорочки та штанів таких самих на 6 місяців; з шапки, пари суконних штанів та суконного халата на рік; кожуха по пояс на 2 роки; з „броднів“ на зиму, з „котів“ на лїто на кожні 22 днї. Кожен арештант коштує урядови на рік 50 долярів, так менї сказав д. Потулов.

Оглядївши острог Середньо-карский, ми рушили по долинї за Верхнїй промисл, а тут вже пішки пішли до місця, де розшукують золото Пісок золотий на Карі знаходять під шаром глинки, піску та дрібного каменя; каторжному арештантови треба відкидати отой шар, а золотий пісок віднести до „машини;“ тут єго перемивають в великому залїзному ящику, а з єго він пливе до мілких корит і там вже золоті крішки сїдають на дно і тутечки їх вдержують низенькі плонки, що стоять вперек.

Було холодно та похмурно в той день, як ми одвідували приїск, через що більше сумну картину увобразити собі нїж та, яку ми бачили, не можна. Чоловіка 30—40 каторжних, оточені козаками, працювали у глибокому колодязї, що був на днї річки, що вже висохла. Ті одбивали ломами великі шматя каміня та глину, інші покладали їх на посилки, ще інші відносили їх та викидали їх геть подаль від місця роботи. Машина стояла, бо се ще була попередня робота. Каторжні, яких більшість була закована, робили мляво, наче потомились. Тільки стукот лому коли-не-коли, бразкіт кайданів та викрики до челядників, переривали тишу. Навкруги розкладеного вогню та поблизу єго, де невеличка купка козаків порала ся коло чаю грiючи померзлі руки над вогнем, чути було розмови. Подивившись на се мінут з 5 чи 10 ми, втомлені та при-

гнїчені осею сумною картиною, вернулись до коний тай рушили до Нижнього промислу.

У зимку на Карі роботи починають ся о семій годинї а кінчать ся о пятій у вечері, а в лїтку — о 5 вранцї і о 7 у вечері. Не мало часу тратить ся на прохід од острогу та назад. Добуток золота на Карі річно 11 пудів і вони йдуть до кишенї цареви. Справжне-ж, єго знайшлось би більше, якби вільна команда потай не мила золота та не перепродувала крамарям, що перевозять до Китаю. Мати у себе „золоту пшеничку“ карне злочиньство, але зиски з перепродуваня золота така спокуса, що спекулянти одважують ся купувати єго у злочинців, що говорять „зотото Боже“ й гадають, що мають право потай єго здобувати. Коштує видобуток золота на Карі на рік близько 500.000 р. с. Яку долю цар видає з власної кишенї — я не відаю — а з усїх своїх приїсків, що по східньому Сибіру прозивають кабінетскими, він що року одержує девятьдесять пудів чистого золота.

IV.

Вільна команда на Карі.

На Карі цїкавило нас переважно довідати ся про становище, в якому стоять там полїтичні каторжні. Карних злочинцїв от як бродяги, ті, що підробляють гроші, душогубцї і такі інші, ми вже бачили — або мали змогу бачити — десять разів, а полїтичних тільки тут можно було знайти; тільки тутечки була змога довідатись про умови їх істнованя. Але длятого було треба одвідати хоч одну полїтичну тюрму та вільно доступатись раз-у-раз до тих, що вже відбули строк „іспиту“ та мешкали у „вільній командї“. А се було не легко зробити — ми се відали, однакже опускати руки було ще рано. Ми були вже не ті недосьвідчені, наївні мандрівники, що покладають єдину надію на листи рекомендацийні та на офіцияльні вказки. Перебувши в протязї шістьох місяцїв у школї, що виховує навіть засланцїв, можно було навчитись, як треба справлятись з підоздренностю полїциї та жандарів; а до того на додаток ми були узброєні масою відомостий та вказок, які подали нам сибірські засланцї, знаємі з порядками на Карі.

Я гадав собі, що більше над усе до ладу було нам придбати як найбільше приятелїв та звязків в офіцияльному сьвітї та в неофіцияльному, що оточував нас, не виявлювати нїякої цїкавости що до полїтичних засланцїв, а вже зазнаємивши ся,

яко мога було, з усїма, що були навкруги нас, тодї чекати доладних випадків.

Як би ми взяли ся за дїло з порожними гужами, через се багато придбати не можно було, а що стратити то можна було все до решти. Через се, впротязї 3—4 днїв ми те тільки й робили, що одвідували карні остроги та приїски, балакали з усякими місцевими урядовцями, квапили ся догодити та подобати ся Потулову та єго жінцї, а взагалї придивляли ся до становища. Незабаром я зуздрів, що прохати дозволу побачитись з вільною командою полїтичних — се значило збожеволїти, і що потай треба було шукати знаємостий. Що до йменя та слави більшости полїтичних, то менї се було відоме; до добродїйки Наталї Армфельдт я мав особну рекомендацию. — Я відав, де вона мешкає, але яким чином можність була одвідати її потай у селї, де повно було козаків та жандарів, що до мене яко чужосторонця додивляли ся так пильно, як тільки могли доглядати ся в якому англїйскому сельци до руского царя? Але оте було ще не саме гірше. Я швидко помітив, що не було нїякої спроможности одцуратись нї на хвилю від ввічливости д. Потулова. Од часу нашого приїзду він залишив усяку роботу власну, а присьвятив себе нам. Сидїли ви дома — і він тут; виходили — і він за вами. Варто було протягти руку до шапки — зараз він і питає: „Куда се ви йдете?“ Коли я відповідав, що захотїлось проходити ся трошки, він зараз на се: „Почекайте хвилину — пійду і я з вами“. Вочевидячки з усїєї сили він хотїв перешкодити нам з ким небудь знаємити ся самостійно. Само по собі, що такий стосунок до дїла з боку державного урядовця був добрий і натуральний, як на погляд Потулова; але для мене — се було зовсїм кепско. Менї бажало ся довідатись про справжний стан речий там, де менї було се заборонено, і се я мусїв зробити, чого б воно нї коштувало, аби лиш не перечило звичайности та чести. Особливо

трудним се було з морального погляду нам, яко гостям добр. Потулова, бо зовсїм було не гарно користувати з гостинности і в купі з сим таїти від єго свою мету. Але обирати було нї з чого. Бо якби ми вимовили перед Потуловим, що маємо на метї познаємити ся з вільною командою полїтичних та довідатись про житє їх товаришів в острозї, то він одразу не попустив бисего, а ми яко гостї мусїли б єго слухати. В протязї де-кількох днїв даремно я вишукував виходу з отих, більш-меньш неприємних альтернативів, а на останку поклав собі зробити от-як: коли менї випаде побачити ся з полїтичними перше, нїж Потулов вимовить свій погляд на се — то я мушу скористати з сего випадку дбаючи само по собі у сему сам собі, щоб визволити єго від підоздріваня в потуранню менї. Да й справдї з якої речи випадкові обовязки гостя — а я став їм випадково не бажаючи сего — повинні були відібрати у мене власну волю?

Раз, як поклав собі таке чинити, я зараз же почав вишукувати й випадку доладного. Але вийшло на те, що я так заплутав себе у сїтку особистих відношень з розмаїтими людьми, що вже важко було й виплутатись. На другий день, як ми приїхали, прийшов одвідати нас комендант острогів полїтичних на Карі, жандар-капітан Миколин. Хоть одразу він справив на мене неприємне, відкидне враженє, але і то мене вразила та ганьблива та образлива непривітність, з якою спіткав єго Потулов. Видати було, що не великі приятелї оті два чоловіки і я тільки дивував ся, як Миколин легко дивить ся на таке відношенє Потулова; кожен на єго місци глянув би на таке привитанє яко на образу і більш би єго нога не була в тутешній господї. Але певно жандарі вдатні усе перетерпіти, аби тільки досягнути визначеної мети. Капітан Миколин бажав на власні очи побачити американьских мандрівників, хотїв довідатись, чого їм треба в отому закиненому куточку й невважаючи на непри-

вітне Потуловске спіткане, ссяв мов ранок у травні. І я мусїв спіткати єго яко мога ввічливо та любязно принамні так, щоб не роздрочити Потулова. Треба було мені не тільки одслонити од єго усякі підозріня але й придбати ще довірє. „Навіть повинно бути приємно й жандармови — гадав я собі — коли єго зустрічають ввічливо та з поважанєм чужостворонцї, поруч зневагою до єго того, хто в купі служить. Привитане нашого господаря, якого, здавалось би, ми повинні б були переправняти, яко гостї, тільки кине більшу відтїнь на нашу ввічливість та нахилить до нас Миколина". І справдї, як на погляд, то Миколина приємно вразило наше привитане, й прощаючись, стискаючи мені руку, він вимовив надїю, що побачить нас. Само по собі в притомности Потулова, він не одважив ся прохати нас до себе і ми зі свого боку сего єму не обіцяли, але поклали собі по змозї одвідати єго. Потулов був такий тактовний, що не промовив нїчогісенько поганого про Миколина після того, як він одійшов, але з балачок з іншими знаємими я довідав ся, що особисті стосунки отих двох чоловіків дуже неприємні, та що усї місцеві урядовцї та офіцери ненавиділи та зневажали єго яко шпіґа та донощика.

„Він раз-у-раз до Петербурга пише на нас доноси та рапорти" — мовив мені один між урядовцями. — „Але нехай собі пише. Я не боюсь єго. За останні три роки перебуло у нас 4—5 жандарів яко комендатів полїтичного острогу, а найгірший Миколин". Отакі відношеня між Потуловим та Миколином вправили мене в ще гірше становище. Якби менї й довело ся пізнати ся з полїтичними, то само по собі про се довідав ся б Миколин; може б довідав ся і про те, що я привіз до них де-які листи від товаришів. А се й приключка для доносу, який б він поклав яко підвалину для обвинуваченя свого ворога. „Кенан, що гостює у Потулова, промовив би він; а він у ночи навідував ся до по-

лїтичних та оддав їм листи. Сего не посьмів би він вчинити без відома та потуряня Потулова. Значить винен Потулов в тім, що зламав закон, та шкодить менї справляти мої обовязки яко команданта. Але я зовсїм відсилаю від себе відповідальність утримовати порядок в дорученій менї области, як Потулов буде потуряти чужосторонцям в спорудженю одвідин з полїтичними злочинцями". Таким робом користаючи з гостинности Потулова, я з нехотя мусїв би накоїти єму прикростий. Але мало ще і сего. Миколин був ворогом „вільної команди" полїтичних, як я довідав ся, бо лїчив її небезпечною і нераз вже проєктував знищити її, значить мої зносини з полїтичними в сему разї були б для єго ковінька на руку. Він би міг написати до мінїстра ось яке: „Метою уряду єсть віддїлити небезпечну клясу полїтичних злочинців не попускаючи їм бачити ся навіть з родичами без мого дозволу. Але менї нїяк робити сего, коли буде дозвіл полїтичним мешкати поза острогом, де догляд за ними трудний і де їм вільно бачити ся, з ким вони хочуть. І се частїйше та частїйше чужосторонцї з'являють ся по Сибіру, а Кара вже не єсть невідомий куточок. Коли вже заступники уряду, от як Потулов, дають запомогу отим зносинам, то урядові зістаєть ся одно тільки, або відцурати ся від того, що воно хотїло зробити, або знищити вільну команду та запроторити полїтичних до острогу". — Про наслїдки такого рапорту легко розміркувати. Навідай ся я потай один раз — загинула б вільна команда, а я повкидав би усїх їх до кайданів та до самотного вязненя. Самої думки про сесе не міг знести і не одну ніч я не спав, міркуючи про усякі можливости та розважуючи справу. Нїчого лїпшого я не знаходив над те, що я прирозумів на початку: ледве з'явить ся змога утїкти з під догляду Потулова — ужити усїх засобів, щоб побачитись з полїтичними, аби був хоть раз випадок до ладу.

Такий випадок справдї здав ся вже на шестий день після нашого приїзду до Кари. Д. Потулов мусїв виїхати до Усть-Кари на слїдство з причини пожежи недавної скарбового складу борошна*). В нашій розмові він ще ні одного разу не чипляв за ласкотливе питанє про полїтичну каторгу. Вочевидячки він упевнив ся в нашій „неповинности“ і тепер одїзджаючи шуткома поручив нас піклованю своєї жінки. Через годину після єго виїзду я почав лагодитись на виправу: сховав під підбивкою свого широкого футра невеличкі подарунки, які я взяв ся тутечки передати, поперекладав з чимодана до кишенї листи та узброєний пляном промислу, що менї дали, пішки рушив прямуючи до полїтичного острогу. Була вже година друга з півдня. Чекали Потулова на другий день тільки у вечері, значить у мене мало ся більше над 24 години часу вільного від догляду. Я поклав собі насамперед одвідати Миколина та, за балачкою по приятельски, стерти останні слїди невіри та підоздренности, які викликало наше прибутє, а потім вже від єго просто під

*) Істория сего складу може гарно ілюстровати характеристику здирства росийского урядництва особливо на Сибіру. В складї було, принаймнї повинно було бути 20000 пудів борошна скарбового, призначеного на харч каторги на Карі. Слїдство після пожежи виявило, що 20 - 30 пудів чужого борошна, що винятково ховано тут, поносване тільки, а що принаймнї дві третини її були цїлїсенькі, і їх можно було уживати, а 20000 скарбової муки зникло; слїдство-ж довело, що її вкрадено ранійше а будинок запалено, щоб потаїти крадїжку. Де кільки місяцїв згодом, вже як ми одїхали, згорів і будинок Потулова, а в єму були усї папері, що належали до слїдства. Цензура не дозволила нїчого писати про те, що зробило слїдство і я не відаю, чи відшукали кого небудь винного в сих злочинствах. Але де більше заплутані звязки злочинцїв такого пошибу з висшою властею змушують часто справу не допускати до суду. Так певно було і в сему випадкові.

захистом темряви розшукати халупу, в якій мешкала Наталя Армфельдт. От з якої речи поклав я собі вчинити справу в такому порядку. Перше Миколин, само по собі, вже певне відав про виїзд Потулова до Усть-Кари, а єго, гадав я собі, дуже леститиме те, що я скористував з першої хвилї непритомности господаря — єго ворога — щоб одвідати єго; друге, гадав я, також безпечнїйше буде рушати розшуковати Армфельд просто з господи коменданта; якби мене й побачили, то подумали-б, що я се вчиняю з дозволу Миколина та й взагалї „відвага або мід пє або кайдани тре".

Капітан Миколин був старий та досьвідчений жандар, лукавий та нецеремонний. Виховав ся він в добрій школї — у відомого Муравєва-вішателя і служив він вже тридцять років. Се був не великого зросту, міцний мущина, років близько 50 до 55, лисий, сивобородий; мав тонкі, міцно стулені злиї губи, непроглядний вид та холодні сиві очи. Він був дуже ввічливий та пильний, але недоладне вражінє, яке він справив на мене одразу, ще на сей раз побільшало не зменшаючись при дальшій знаємости.

Привитав він мене від серця та нїбито просто, важачись помнякчити по змозї неприємні риси свого облича, але не по силї було єму відмінити своїх холодних очий, що очевидячки вимовляли, що „у єго за пазухою камінь". Проте і він мав слабку струну: пиндючність та перебільшане вважанє на свою значність та на відповідальність своєї посади. Ся пиндючність визирала у єго зі всїх боків: єго простого капітана обрано в Петербурзї над усїма капітанами та послано на таку значну посаду; єго визволено од усякого догляду; єму надано привилей просто писати до міністра, трохи не до самого царя. Менї здавалось, що чоловіка, який пиндючив ся зі свого становища та відав, що не звертаючи уваги на се становище, усї навкруги зневажають єго та ненавидять, повинно дуже влещати та поша-

на та ввага, з якими обернув ся до єго чужосторонець, що перебував гостем у єго ворога. Скільки були такі міркуваня справжними я не відаю, але я вчинив справу, відповідне сему. Насамперед я вимовив жаль свій, що не мав змоги ранійше одвідати єго, а се залежало „від особливих обставин а не від мене". Він вдячно вклонив ся менї, промовив, що зовсім розуміє моє положенє, і запросив напити ся з ним чаю. Козак внїс вже кипячого самовара і ми, вмостивши ся добре, почали балакати між собою. Скільки з'умів цїкаво, я оповів єму про наші пригоди по Сибіру натякнувши при сій нагодї, що я член американьского геоґрафічного товариства та росийско-американьскої телеґрафічної спілки; оповів про мої пригоди на Камчатцї, про їзду на собаках та кочове житє посеред Коряків; нагадав про мою бачинку з товаришем мінїстра закордонних справ, Влангалї, щоб натякнути, що моя мандрівка по Сибіру не потайна, а з дозволу висшого росийского начальства. Очевидячки він з задоволенєм слухав мою балачку а я повагом оповів єму усї найдрібнїйші подробицї про житє аж до року 1885. Коли про що небудь не згадав, то длятого, що де-що вже забув. Він був цїкавий, чи не обираюсь я часом надруковати справозданє про мою мандрівку і на се я відповів, що вже частину видрукував про мандрівку по Сибіру а тепер повернувши назад надрукую другу половину у Century, що і послало мене. Після сего я оповів єму цїлий гурт відомостий про наші американьскі часописи взагалї та про Century особно; попрохав завитати до нас та подивитись на Фростові рисунки, оповів, як багато гроший витрачує Century на свої малюнки і виявив жаль, що він не вміє по англїйски і се не дає єму способу прочитати мої пройшлі твори. Він вимовив надїю прочитати їх в перекладї, а я одвітував, що се може бути, бо і попередні розправи аж два рази переложені і т. д. і т. д.

Незмога моя тепер пригадати про все, про що ми балакали, але памятаю, що ще нїхто не одер-

жував стільки відомостий про моє житє та про свої справи, як отсей цікавий жандар

Моя отвертість та дитиняче довіре почали справляти на мого бесїдника добре враженє, він став простійшим та розмовнійшим; налив менї 2 чи 4 шклянки чаю, пошанував ромом, а далїй, дивлячись, що я єго пильно слухаю та цікаво оповідаю, трохи не втопив мене в струменї відомостий про свою особу. Він познаємив мене з устроєм жандармерії та зі способами, як вербують та потім творять офіцерів жандармів, переказав свою особисту історию, оповів як, та при яких обставинах єго підвисшено на службі, скільки він має орденів, скільки одержує за службу гроша, який час єму треба служити ще, щоб дослужитись до пенсиї, та питаючись гнув на те, що він один тільки на Сибіру в такому чинї — що пише просто до міністра Ледве розмова діткнула ся до питаня про заслане, він здивував мене, ганячи сибірські етапи та остроги; промовив, що житє карних засланців в дорозї страшне, а засланя на Сибір опріч лиха, яке справляє воно інтересови самого засланця, ще й шкодливо відбиваєть ся на житю країни. Не чекав я від єго таких поглядів і якийсь час не відав, як дивити ся на них. Чи він похвалявсь передо мною своїм філянтропізмом, сей новоз'явлений Довард в жандарскім унїформі, чи просто випитував, як я гадаю? Чи так чи не так се було, а я поклав собі в розмові заводити так само, як він, не виявлюючи однакже, що менї докладно відома справа, але підкрисляючи де-що з того доброго, що менї довело ся бачити; ото я зупинив ся на острозї в Верхеудинску, яко на прикладї піклованя урядовго полїпшеня стану речів. Після сего без жадного виклику з мого боку капітан Миколин звернув розмову на питанє про політичну каторгу на Карі. На єго думку становище політичних було не впримір лїпше, ніж гадають собі. Мешкають вони усї у купі по великих сьвітлих камерах, мають вони бібліотеку, одержують

гроші від кревних та другів; нарештї їм вільно після відбучи строку мешкати серед вільної команди на волї. „Не вже?“ скрикнув я наче задивлений — „хиба-ж вони вільні від роботи в рудокопнях?“

„А тож! Само по собі вільні! Сидять собі вони любісенько та читають в теплому місци — отсе вся їх робота!“

„А вільно їм писати листи до Росиї приятелям?“ спитав я.

„А вже-ж. Сего то я й вимагав, як одержував посаду. Само собою, я передивлюю їх листи, але писати вони вільні де схочу“.

„А ми зовсїм не так в Америцї вбачаємо житє на Карі полїтичних злочинцїв — мовив я — ми гадаємо, що їх примушують працювати по підземних рудокопнях, що вони приковані до тачок, і що взагалї житє те се довічна боротьба зі стражданями та недостачами“.

Миколин усьміхнув ся наче визнаючи власну правдивість, та промовив, що й сам він ранійше, поки не приїхав до Кари, не так дивив ся. — „Чого лїпше“, — додав він — „якби ви отсе пройшли по коридору в острозї, то й побачили б, що арештанти любісенько сидять навкруги великого стола та або читають або пишуть. Справжня бібліотека!“

Я одповів, що се дуже цїкаво; чи не можно, справдї, хоть подивити ся на сю бібліотеку?

„Не... відаю“ — промовив він вагаючись. „Бачте, я не можу без особливого дозволу пускати до острогу нїкого. Але се пусте дїло, я можу показати вам деякі книжки з їхньої бібліотеки, англїйскі книжки.“ І він, не довго думаючи, послав вістового до острогу. Швидко вістовий прийшов назад, та з собою принїс книжку стихотворів Шелї й одно число Пончa, а Миколин доручив їх менї торжественно усьміхаючись. — „Не що давно“ казав він далїй „спорудили вони у себе театр; а то ще видавали власне писане часописьмо“. Після сего він виняв з шафи острожну книжку, щоб показати,

скільки гроший що року дістає від родичів острог. Гроший було 6044 р. с.*).

„Арештанти мають право самі тратити оті гроші?“

„Само по собі“ — одвітував він — „гроші лежать тільки у мене, а вони вже кажуть, що їм треба купити, тай купують усе, на що єсть дозвіл острожного реґляменту.

Само по собі про все я слухав розчинивши рота від захопу. Ентузиязм огорнув мене, коли сей гуманний та благородний жандар розгорнув передо мною у всїй красі малюнок раювання „державних злочинцїв“; вони й мешкають по сьвітлих та просторих покоях, де повно сьвітла та повітря сьвіжого; студиюють до схочу англїйску лїтературу; по обідї для стравности читають „Понча“, видають власне часописьмо, споруджають задля розривки домові театри! Але зараз же я мусїв гнївати ся, та вдавати з себе роздроченого. Оті добродїї, коло яких так впадають, панькають ся з ними уряд та урядники, оточуючи їх житє такими вигодами, а вони он що коять, віддячують гідною невдячностію!

„Трудно вам — д. Кенане — увобразити“ — мовив далїй Миколин — „який се невдячний народ, яку безлїч хитрощів та ошуканьства вживає він,

---

*) Вертаючись назад, я спіткав в Іркутску одного урядника контрольної палати, а він по своєму обовязку мав вхід до всяких справоздань на Карі. Я попрохав єго подивитись, чи багато гроший в 1885 р. за 10 місяців одержали від кревних полїтичні злочинцї. Він запевнив мене, що всего на всего таких гроший на Карі одержано 375 долярів. Вочевидячки Миколин підвіз москалика, бажаючи переконати мене, що на Карі полїтичні купають ся в роскошах. Я певен, що звістки, які дав менї урядовець в Іркутску, докладні, а значить 375 дол. єсть справжне число; з якої речи ото число таке мале, потім я оповім. 375 долярів винесе на день на кожного $1^1/_4$ копійки.

щоб ошукати начальство, переховувати заборонені річи або посилати потай листи! До ладу запитати, щоб ви вчинили, д. Кенане, якби довело ся вам як найпильнїйше обшукувати полїтичного злочинця?"

„Я б роздяг єго голого, та пильно б оглеґів усю єго одежу".

„Отсе і все?" задивував ся не вдаючи Миколин. Я відповів, що не відаю, що ще можно зробити.

„А ви б не шукали у него по ухах?"

„Нї" — відповів я — „се б і в голові менї не клалось".

„А в ротї б не шукали?"

Я знову відповів, що нї.

„А в щілки між зубами не заглядали б?"

Отут вже я відповів торжественно, що така „генїяльна" ідея зроду б та нї при яких обставинах не спала б менї на думку.

„Ось бачите" — побідно скрикнув Миколин. — „Я-ж знаходив записочки і по ухах і по ротах. Одного разу в зубах у каторжного була отрута, обгорнена воском — егеж! Ага-га," — скінчив він по звірячи потираючи руки — „вони лукаві, але й я старий горобець. Відомі менї усї їх штуки, мене вони не ошукають."

Менї аж холодно стало, як я згадав при такій мові про речі, сховані в моєму футрі. Увійшовши я залишив єго в передпокою, і, може бути, що сей жандар, що лазив до рота та до ухів за листами, а за отрутою до щелин між зубами, вже звелїв пильно оглядїти й футро. Казати не можна, щоб поховані там річи були занадто злочинні самі по собі: се були дві китайскі чашки, ручане зеркальце, та віхтик з піря, що дала менї в Іркутску одна жінка, щоб передати д. Армфельдт на спомин та ознаку любови; але-ж як менї було викрутити ся, що вони в моєму футрі? Нехай би я сказав, що до зеркала, що американцї дуже піклують ся про свою окільність та мають звичай, виряджаю-

чись куди небудь захопити зеркальце — а до чого-ж чашка, віхтик? В протязї неприємної пів години я чекав, от-от з'явить ся вістовий, тримаючи в руцї червоний віхтик, але на щастє моє такого не лучило ся і Миколин оповідав далїй про полїтичних засланців. Було трошки й правди в єго оповіданях, але ся правда була переплутана з такою брехнею тенденцийною, що навіть, що якби я був самий ймовірний та простий мандрівник то й то б не няв віри. Взагалї розмова наша складала дуже цїкавий малюнок для спостерегача, що відав обопільне становище бесїдників. Я не гірше відав про полїтичний острог та про всї подробиці, які дотикають ся до єго, нїж Миколин. На грудях у мене схований був докладний плян єго, в кишенї — спис усїх вязнїв; я зміг би нарисовати нутро камер і де стояли які річи по них; відав я добре, що їдять вязнї, яка на них одежа, як ведуть свій час; я відав, що четверо між них приковано до тачок, а де-кільки збожеволїло; вдатен був я написати дробязкову історию острогу за останні 5 років. І я отсе відаючи, маючи при собі рекомендацийні листи до вільної команди — отсе я мусїв сидїти та сумирно слухати відомости, що були сама істотна брехня; я мусїв був тамовати себе і вдавати з себе простого та ймовірного мандрівника, що не має чого таїти, що ввесь отвертий, якого задивляє усе, і він захоплює ся, довідавшись, що полїтичні злочинцї замість того, щоб бути прикутими до тачок, раз-у-раз стоять під піклованєм та під увагою турботного начальства.

Яке враженє я справив на Миколинї, менї се невідомо, але гадаю, що я встиг хоч трохи одурити єго та заспокоїти ту лукаву гончу собаку. Може я й помиляв ся, але в кожному разї, коли й він думав, що одурив мене, то помиляв ся не меньше від мене. Може читач промовить, що моя полїтика грішила що до морали, але щож менї було дїяти? Становище моє було дуже сериозне. У мене були різні

революційні папери, папери з урядових архівів, листи політичних засланців, де-кільки книжок для записуваня, а зміст їх міг не тільки винувати засланців, але й людий лояльних, урядників, що поняли менї віри. Якби підоздріваня допровадили мене до обшукуваня, багато б знайшло ся винних, а папери б мої загинули. Як бачить читач моє становище було дуже трудне, і я вірую, що мій янгол, заплакавши з випадку моєї негарної ролї, не дуже обвинувачував мене.

Над вечір я попращав ся з Миколином, промовивши та послухавши від єго гурт гарних слів, тай рушив до помешканя д. Армфельдт. Мої нерви були напружені, а в самому менї було повно енергиї та віри, бо я почував, що побідив жандара.

Армфельдт була дочкою росийского генерала, що вже помер, та сестрою добродійки Хведченко, жінки відомого росийского вченого та дослідача. Вона належала до заможної та аристократичної семї, яка мала стиелі звязки з романїстом графом Толстим. Говорила вона по французски, мальовала і, взагалї була осьвіченою дївчиною.*) Її арештовано

*) На преважкий жаль у мене не має подробиць, що малюють отсю цїкаву особу. Один росийский революционер, до якого я обернув ся за відомостями, в одповідь написав до мене от-що: „Я був знаємий з Армфельдт особисто, але небагато спроможно сказати де-чого про її житєпис. Сей бік справи нас не цїкавить. Відомо менї тільки, що її батько був генералом, а сестра за відомим мандрівником Хведченком замужем; — недавно він загинув в Швейцариї у горах. Особистість Армфельдт не справляла такого враженя як от Перовскої або Бардиної. Належала вона до того типу „звичайних“, що відрізняють ся через високі моральні пізнаки, необможну прихильність та саможертву. Сі прості доброчинники стають могутними порушниками та великими відзнаками, коли вони виявлють ся так як у Армфельдт. Такі типи зустрічали ся вам по Сибіру. Порушне співчутє, що виглядне скрізь по ваших росправах, сьвідчить про се “

у Київві 11 лютого 1879 року на якомусь революційному сборищи і в часї арешту чоловіки, що були на кватері, збройно обороняли ся від поліції. Почали стріляти з обох боків і тутечки застреляно одного жандара та двох революціонерів — а декільки поранено. За те, що була на кватері та належала до революційної партиї, Армфельдт, хоть і не тримала удїлу в суперечаню, скарана чотирнадцятома роками та 10 місяцями каторги, їй одібрано усї права і заслано на віки на Сибір. Вона скінчила свій строк й мешкала в вільній команді у купі з матерю старою 60—70 років, що прибула на Кару подїляти долю своєї дитини. Вже сонце сховало ся і доволї було темно, як я розшукав потрібну менї хатину. Я постукав у важкі деревяні двері; через хвилю менї відчинила молодиця. „Тут мешкає добродїйка Армфельд?“ запитав я.

— „Я Армфельд“ — одповіла вона.

„Мене звуть Жорж Кенан. Я Американин й мандрую по Сибіру для розслїдку росийского заслання. Бачившись багато де з ким з ваших другів і ось привіз рекомендацию від д. Н.“

Де кільки хвилин дивилась на мене Армфельдт дивуючись та наче не ймучи віри. „Увіходьте“ нарештї промовила вона. Увійшов я через темну передню хату з голим помостом, непомальованим потолоком, побіляними вапном стїнами, що вжовкли, та з двома маленькими квадратовими вікнами. Усе убране в хатї складало ся з соснового столу, де-кількох сяк-так збитих дзигликів та вузкого деревяного ліжка. По обидва боки дверий містили ся судники з посудом. Усе було прибране та попорано чисто, але лихі обставини нагадували халупу хлїбороба в Ірляндиї.

Я скинув футро і вже наміряв ся віддавати д-цї Армфельдт листи до неї, але раптом вона схопила мене за руку мовлячи: „Стривайте лишень... Попереду треба зачинити віконицї та замкнути двері“. Взявши сьвітло тримтячею рукою вона сильно

зачинила двері та вікна і тоді тільки промовила зрушеним голосом: „Ви дивуєтесь? Ви не звикли до сеї атмосфери трівоги та ляку, в якій перебуваємо ми? Але хто-небудь міг зуздріти вас через вікно!“ Тоді я віддав їй листи, але вона не посьпішала ся їх читати. Вона дивила ся на мене таким самим на пів задивленим, на пів недовіряючим поглядом, яким спіткала біля дверий. „Скажіть на милость, яким робом ви опинили са тутечки?“ промовила вона нарештї.

Я одповів, що приїхав зі Стрітеньского горовою дорогою.

— Нї не те... Як вам дозволили прийти до мене?

— „Нїхто менї до дозволяв сего. Я потай у вас. Ось вже тиждень, як на Карі, і се — перша змога, що се менї довелось викрастись з дому одному“. Після сего я оповів їй, що прибув я на Кару, маючи на метї познаємитись з житєм полїтичних засланців, та скорочено росповів їй історию моєї мандрівки. Вона дивилась на мене, нїби вражена раптовним та міцним вдареня, не маючи слова, нїби то непритомна. Нарештї вона промовила по англїйски.

— „Вибачте менї, що я так дивлю ся на вас. Здаєть ся менї, що я спіткала вас непривітно, алеж їй Богу — усе ото у ві снї. Я така зрушена, що не відаю, що кажу й роблю. Ви-ж перший чужоземець, якого тутечки я бачу. Перша ваша з'ява тутечки в моєму домі — се така неймовірна подія в моєму житю. Так почував певно себе Лівиньстон, як єго розшукав Стенлї в центральній Африцї... Але скажіть, яким робом спала вам до голови така чудна думка, щоб їхати на Сибір знаємитись з нашим житєм?“

Аж ось з за перебивин, що роздїляли хату на двоє, дав ся чути голос старечий, що по росийски питав: „Хто се прийшов до тебе, Наталю? З ким ти розмовляєш?“

— „Се американин мандрівник, мамо, що розшукав нас навіть тут, на Карі."

Се був голос матери д. Армфельдт, що ми розбуркали нашою розмовою; через хвилину вона виступила до нас.

Се була лихом бита, стара людина з сивим волосєм, з тонкими інтелїгентними рисами твари, на якому турбота та горе лишили свої слїди. Глибокі запалі очи, навкруги з синятинами та зморщками доводили, що жінка ся не одну ніч переплакала та протужила. Ніколи ще не бачив я такого смутного, безнадїйного, та побитого лихом виду. Перебувши з пів години у д. Армфельдт, я відійшов повівши, що навідаюсь пізнїйше трохи, як у неї зберуть ся товариші її по засланю. Посьпішав ся я до Потулова, де мене чекали обідати. В часї обіду д-ка Потулова все поглядала на мене з особливим виразом, начеб то шукала відгадати, де я перебував весь сей час. Проте вона не відважила ся спитати мене просто, а се визволило мене від зайвої брехнї, а мого ангела від зайвої слези.

О семій годинї я вже був у Армфельдт, де на мене чекали Куртїєв — оден з вільної команди, та товаришка Армфельдтова — Колїнкина, блїда худорлява, молода жінка. Я знав її імя. Її засланo на каторгу за те, що вона тримала удїл в душогубстві шефа жандарів, Мезенцова. Не чекав я спіткати таку молоду та симпатичну жінку. Про те я вже звик до того. Більшість жінок, що відзначали ся в страшних трагедиях за останних 15 років революцийної боротьби в Петербурзї, Москві, Київі, Одесї та що виявили таку енергию, силу характеру й саможертву — були делїкатні, слабі жінки 18—38 років, що я ладен був швидче лїчити інститутками або учительками недїльної школи.

Тут почали сходити ся одно за одним і інші засланцї. Д. Армфельдт, аби стукнуло в віконницю, зараз підходила до дверий, питала, хто там, та впевнившись, що се товариш, бережно відчиняла

*

двері. Маленька ледви осьвітлена хатина, спільний, збуджений настрій, потайні стукання у вікно, розмова тиха але палка, та сей гурток людий, що товпили ся навкруги мене, наче я прийшов з того сьвіта, справляли на мене враженє якогось сну. Все було тутечки незвичайне, чудне. А коли засланці почали менї оповідати предовгу низку страшних історий, де було повно страждань та лютости, історию збожеволїнь та згублень власної душі, то менї здалось, що я вступаю до пекла, де колись то Данте над ворітьми прочитав: „той, хто увіходить сюди — покинь надію". Коло девятої години, ледви я почав записувати до своєї книжки де-які помітки, раптом щось застукало у двері. Колїнкина з трівогою зашепотїла: „Се жандар — не пускайте єго". — Усе замовкло і менї здавалось, що я чую, як моє серце колотить ся. Аж ось Армфельдт підступила до дверий і звичайним голосом сказала; „Ми тутешні усї: моя мати, Колїнкина, я, Куртіс." Дальше я не розчув. Жандар удовільнив ся відповідию і відійшов. Усїм стало спокійнїйше. „Три рази на день провіряють нас жандари", промовила Армфельдт до мене — „але тепер тільки для проформи і вони не конечно увіходять до хати".

Далїй вже розмова наша почала ся без усякої перешкоди. В протязї де-кількох годин я почув оповіданє про житє полїтичних засланців, подробиці про дорогу на етапах, про Кару і т. і. та, як умів, відповідав на питаня тих, що були тут, про становище росийского революцийного руху. Балакаючи я випадком звернув увагу на особу, якої я попереду не завважав. Був то чоловік на погляд років 30—35; обличє він мав блїде, якесь чудне, очи голубі. Сидїв він як раз проти мене, обперши ся ліктями на колїна, підпираючи бороду руками, та дивив ся на мене упертим, чудним поглядом, в якому відбивало ся щось ненатуральне та недуже. Як тільки на хвилину розмова перервала ся, він раптом промовив одностайним, поважним голосом: „Ми

маємо тутечки власне гробовище. Чи не хочете ви подивитись на єго?"

Таке несподіване запитанє, голос, спосіб, яким зроблене запитанє, змусили мене здригнутись. Стало менї якось нїяково. Я зрозумів, що се був божевільний. Ото так само як той раптовний гурк у двері в подїї душогубства „Макбетового" побільшив увесь жах попередної трагедиї, так і отсе запитанє, та згадка про збожеволїнє та про смерть, що на хвилю обобразили ся у мене в голові, зробили ще більше живими та страшними всї оті страшливі трагедиї, про які менї тілько що оповідали.

У д-ки Армфельдт загаяв ся я до півночи і відійшов зворушений, як нїколи. По жилах у мене кров переливала ся. Мов мене трусила трясця і не дивлячись на холодне повітрє з морозом заспокоїти ся я не здолав. У Потулових вже всї спали і тільки сам Фрост неспокійно чекав на мене. Я впав на канапу й важив ся заснути, але усе, про що я чув та що бачив, не зникало з голови, і тільки вже перед ранком довелось заснути важким, недужим сном.

V.

Державні злочинці на Карі.

Після відвідин до „вільної команди“ політичних на другий день ранком, я, вже в купі з Фростом, рушив до д. Армфельдт. В ночи повинен був повернути майор Потулов, а я добре відав, що в купі з сим вже конець нашим відвідинам. З такої речи треба було не гаяти часу, та як найлїпше скористати отими 12—14 годинами вільного часу. Надїї не було на довго потаїти від властий мої зносини з місцевими полїтичними каторжними; чи ранїйше, чи пізнїйше, але швидко повинні довідатись; треба було поспішатись. Іти у день до полїтичних, само по собі було небезпечно, але не було обирати з чого, а я обіцяв д-цї Армфельдт відвідати її ранком, коли не скоїть ся чого небудь особливого.

Незабаром, швидко йдучи, ми вже опинили ся у д. Армфельдт. Маленька хатина з побіляними стїнами, з розхитаним помостом та маленькими, непозапиненими віконцями, при сьвітлї холодного зимового ранку, видалась менї ще більше порожною та сумною, нїж була учора в вечері. Але було тутечки де-що нове: посеред хати містив ся зроблений так-сяк Мольберт, а на ёму малюнок зроблений олїйними фарбами. Нїяково якось було спостерегати отаку асоцияцию штуки з каторгою, сеї познаки роскошів та комфорту з лихою обставою хати, і я знехотя здивовано дивив ся то на Мольбер-

та то на д-ку Армфельдт, наче я промовив: „Яким робом отут на Карі опинив ся отой малюнок?“ Зрозуміла Армфельдт отой мій мовчачий погляд та, обернувши до мене малюнок, промовила: „Се я квапилась відмалювати патрет моєї матери. Сего року вона виїздить до Росиї і я певно вже не побачу її ніколи більше; — стара вона вже дуже... Менї забажало ся мати про неї спомин. Менї відомо, що патрет зроблений зовсім кепско і менї навіть соромно показувати єго, але може ви здолаєте менї допомогти в сїй справі. Я маю мало фарбів, а добути тутечки їх не можна то може д. Фрост подасть менї яку небудь користну раду.

Мовчки дивив ся я на безчасний отой патрет, але в серци мав самий тільки жаль та глибоку симпатию. На оригінал правда він походив і в єму виглядали слїди таланту та знаємости зі справою, але полотно було товсте й не до ладу, фарби нїкчемні та гидкі. З першого погляду видати було, що артиста важив ся перемогти даремно отї нестатечні материяли для працї і патрет, отой плїд любови дочки, на який Фрост дивив ся сливе безнадїйно, був негарний. Боляче було бачити, як ота нещаслива дочка важила ся даремно лишити для себе довічно отой образ материн, а ще більш боляче гадати, що через кілька місяцїв, через рік вона знов лишить ся сама собі в купі тільки з отим патретом, що нагадує смерть і се буде остання їй втїха. Довго, мовчки дивив ся я на єго, не відважуючись критикувати працї, що була зроблена за таких узлів. Лишивши Фроста з Армфельдт клопотатись біля пензлїв та фарбів, я запитав матїр її, як вона в таких похилих лїтах зважила ся рушити з Петербурга аж на Кару — се дуже важко.

„В Росиї вже нїяк було зіставатись“ — просто відповідала вона. „Тільки сам Господь відає, що їм доводило ся тутечки перетерплювати. Москалї били мою Наталю прикладами від рушниць. А інші морили себе голодом. Доходили до мене в Пе-

тербурзї сумні та непевні поголоски — ото я й приїхала сюди, щоб упевнитись на власні очи. Річ була неможлива залишити Наталю посеред таких страховищів."

„Се коли було?" — запитав я.

„В роках 1882 та 1883" — відповіла пані Армфельдт.

„В травнї 1882 р. вісїм чоловіка утїкло з острогу, а після сего, житє тих, що тут зоставали ся, стало таке страшне, що вони поклали собі заморити себе голодом і відголодували аж 13 днїв".

Тим часом до хати увійшли Костюрин, Колїнкина і ще декільки інших полїтичних. Армфельдт внесла самовара а за чаєм розмова стала спільною. Дуже менї неприємно, тутечки незмога моя, маючи не гурт місця — подати таку саму жваву та дрібязкову картину житя по карских острогах полїтичних злочинцїв, яку менї намалювали мої бесїдники. Розмови в протязї 8 годин не можно змістити в роспрaві часописьма, а через се менї доводить ся поки що обмежувати ся оповіданями про свої особисті випадки та скоротити справозданє про житє полїтичних каторжних на Карі від р. 1880 до року 1885.

Того-ж дня над вечір я в трете відвідав і вже в останне житло д-ки Армфельдт. У ночи чекали Потулова й нещасливі полїтичні вільної команди, відаючи, що вже в останне бачать чоловіка, що вертає ся у сьвіт, де бачитиме і кревних та другів, дивили ся на мене, як на чоловіка близького та свого. Обіцяв я д. Армфельдт відвідати графа Толстого і оповісти єму про тутешнє житє,*) залишив

*) Я додержав своєї обіцянки й переказав гр. Толстому усе, що повинно було цїкавити єго про житє д. Армфельдт на Карі. Але він, хоч вислухав мої оповідання про тамошні страждання, не хотїв читати де-яких рукописьмів, що я єму привіз і промовив, що, жалїючи страждань, він не здолає допомогти їм і не

їй свого адресу, щоб, коли доведеть ся, вона мала можність листувати до мене, та взяв де-кільки листів, щоб передати кревним по Росиї.

Стане певно дивно читачеви, що я відважив ся брати такі листи; се було злочиньство, що якби довідали ся про єго, то мене б арештовали, конфіскували б мої папери тай вигнали за кордон. Дуже добре я розумів оту небезпечність, але відцуратись від неї не було сили. Якби ви були росийский політичний каторжний, якому де-кільки років не дозволяли листувати до жінки або до матери, та якби я, американин, відвідав вас, зібрав від вас, не бувши певен, що вас знов не запроторять до зеліз та до острогу, усякі потрібні менї відомости, а після сего одцурав ся одержати від вас лист до вашої жінки — то ви мали б право обізвати мене люотосердним чоловіком, що всего боїть ся.

Коли вони відважувались писати такі „незаконні" листи то й я повинен був відважувати ся брати їх; я раз-у-раз брав їх, хоч добре відав про небезпечність, яка загрожувала менї через те.

Пізно вже в вечері попрощав ся я з Армфельдт та її друзями; я вже не мав надії побачити їх. О півночи вернув ся Потулов і я тільки за снїданєм побачив ся з ним. Спіткав він мене ввічливо, але офіціяльно. Я відразу почув зміну. Після привитаня, він де-кільки минут сидїв мовчки, задумано та уперто дивлячись на шклянку свою чаю. Я вбачав таке становище, та заздалегідь означав собі, що маю дїяти. Я щиро поважав Потулова. Він обходив ся з нами так привітно, що я не хотїв впра-

спочуває їх справам „Вони вживали насилування" — рік він — „вони й страждають від насилування". Менї оповідали що, як жінка одного каторжного, Успеньска, обернула ся до гр. Толстого за грошевою запомогою політичним на Карі, то він не допоміг. Графу до вподоби було не допомагати людям, бо він не спочував їх поглядам

вляти єго в таке становище важке та неприємне, що відважив ся щиро провадити справу. Почавши розмовляти, я єму сказав, що тоді, як єго не було дома, я познаємив ся з вільною командою політичною.

— „Я чув про се“ — мовив він, не дивлячись на мене, а потім додав помовчавши трошки. „Я мушу сказати вам, що ви дуже необачно вчинили“.

— „Длячого так“ — спитав я.

— „А длятого“ — відповів він — „що кожний дивить ся дуже підоздренно на чужосторонців, що потай шукають знаємостий з політичними. Се заборонено, а ви матимете через се великі неприємности“.

— „Але-ж мене“ — відповів я — „нїхто не застеріг про се, що воно заборонено. Я чужосторонець і нї звідкіль було менї відати, що не маю права балакати з людьми, які de facto на воли і я зустрічаю їх на улици. З ними має право говорити усякий — з якоїж речи менї сего не можно?

— „Я одержав телєґраму від губернатора Барабаша“ — промовив він, дивлячись сериозно — „а в їй губернатор завідомляє, що вас не можно пускати до політичного острогу, а се значить, що вам не можно і бачити ся з політичними злочинцями“.

— „Про се ви нїчогісенько менї не казали“ — відповів я — „а якби сказали про се ранійше, яб се зауважав. Я зовсїм не памятаю, щоб ви що-небудь промовили що до сего“.

— „Бо я зовсїм не клав собі у голові, що вам отаке забажає ся“. — відрік він — „Вас з роду се не цїкавило. А проте“ — мовив він далїй — „се дотикає ся до капітана Миколина, менї треба було тільки перестерегти вас, що ви поводитесь необережно й необачно“.

Тодї я отверто признав ся д. Потулову, з якої речи я єму нїчого не казав про свої заміри і з якої речи я користаючи з єго непритомности привів їх

до вчинку. Якби заранїй сказав єму про се, то він би повинен був або згодитись або не допустити сего. В останнім разї, я яко гість, мусїв би не перечити єго бажаню та авторітету, а в першому на єго б упала відповідальність за мої вчинки а сего вже я б не допустив. Я вбачав, що менї б заборонили бачити ся з засланцями полїтичними, як би власть заздалегідь відала про те, а через те іменно я сам скоїв се потай, щоб з одного боку нїхто сего не перешкодив, а з другого визволити д. Потулова від підоздріваня в змові. „Тепер“ — мовив я — „нїхто не має права винувати вас в тому, бо вас не було на Карі, і всяк вбачатиме, що я й скористав з вашої непритомности тутечки“. Таке товмачене справило те, що було треба, і єго привітність повагом стала тією-ж самою. Але все-ж таки він перестеріг мене, що коли я далїй провадити му зносини з полїтичними, то як раз вплутаюсь у великі непріємности.

Після снїданя через годину чи дві з'явив ся Миколин і се дуже мене вразило і стрівожило. Єму треба було бачити Потулова за дїлом і вони три четвертини години сидїли в кабінетї. Менї щось треба було зробити на другому кінци дому, а Фрост рисував як раз поруч з кабінетом. Зараз же, як тільки вийшов Миколин, Фрост кинув ся до мене і оповів, що він трошки зачув уривки з розмови. Розмова дотикалась до моїх одвідин до полїтичних та питання, чи не треба обшукати нашу багажу та паперів. Капітан Миколин правив, що треба конечно обшукати, а Потулов обороняв нас, та уговорював жандара, що обшукуване справить скандаль, і що воно не до речи. Суперечка закінчила ся на значучому риченю Миколина, що коли нас вже не можна обшукувати на Карі, то се треба вчинити в іншому місци. Фрост та й я сам — трошка були збентежені отсею звісткою. Менї не було так страшне обшукуване, принаймнї доти, поки ми були у Потулова як того, щоб Потулов не вимагав від мене

слова, що у мене нема листів від політичних засланців. Мені здавало ся, що як тілько буде можна, то зараз же Потулов щиро й запитає: „Георгий Івановичу, капітан Миколин відає про ваші одвідини у Армфельдт і гадає, що ви одержали від ей листи, щоб передати їх друзям. Він одвідав мене сегодня, та вимагав, щоб вас обшукати. Само по собі я на се не згодивсь, але прохаю вас мене заспокоїти вашим словом, що ви не маєте справді отсих листів".

Довело ся б менї збрехати чоловікови, що так гостинно витав нас, або продати людий, що поняли менї віри, та до яких я почував щиру симпатию. І те і інше очевидно було неможливе а тим часом що я мав вчинити; небезпечність була над головою, що от-от що хвилї так і впаде на голову. Якби ще справа дотикала ся до моїх власних паперів — се б ще було байдуже, яб чекав не лякаючись усего; але я відав, що якби у мене знайшли оті листи, то і Армфельдт і інших зараз же знова посадили б до острогу; нещаслива стара Армфельдт знов би зосталась на самотї зі своїм горем а розслїд моїх паперів накликав би багато лиха на десятки та сотнї засланців, урядників та офицерів, що ймучи менї віри так збогатили мої материяли. Цїлїсенький день я був не при собі і второпився tête-à-tête з Потуловом; у вечері зараня одійшов, здаючись на те, що болить голова, а цїлїсеньку ніч все розмірковував про оту справу. Я вигадував і те і се, якби сховати їх, і зараз же жахав ся того способу, розуміючи, що се не визволить мене від проклятущої дїлеми — обрехати або признатись. Може б одіслати їх на почту? але усї пакунки та листи з господи Потулова не минали рук его, а сего то я страхав ся. Нарештї вже, як благословилось на сьвіт, я наважив ся понищити ті злощасні листи. Само по собі не можна було порадитись з властителями їх, але я відав, що вони б зрозуміли мене й виправдили, якби відали про всї обставини

справи. Боляче було менї, само по собі, нищити їх: бо стільки надії покладали на них ті, що писали їх, якими б дорогими були вони для батьків, материй, сестер та братів у Росиї! — але іншого нїчого не можна було подумати. Дуже велика була відвага — ті папері.

Раз поклав я собі понищити листи, — ще треба було розміркувати інше питанє — як се скоїти. З того часу, як вернувсь Потулов з Усть-Кари, до мене доглядали ся ще пильнїйше нїж попереду. Дверий до моєї хати не було і вона одособнялась від передньої та гостинної тільки тонкими портиєрами. Вікна в хатї не завішені як раз були з улицею у рівнї, а вартовий, і в день і в ночи стоячи біля ґанків, міг усе бачити, що нї робить ся в хатї. Порозривати листи? Але познаходивши шматочки можна завжди було склеїти оригінал. Спалили їх? Але дух від паленого паперу пійде по всїх хатах, не кажучи вже про те, що, що хвиля, була змога спіймати мене на вчинку або вартовому або Потулову, що частенько таки навідував ся до мене, завжди маючи до того приключку. На щастє у хатї була велика цегляна груба і її затопили через пів години, як я встав. Питанє було розплутане. Треба було тілько виждати хвилю, як Потулов буде балакати з Фростом, а вартовий одвернеть ся на бік, та зараз же вкинути листи у піч. Тихесенько я одтулив дверцї в грубі, упевнив ся доокола, чи все як слїд, та через кілька минут вже од листів не було й слїду. Після сего я позачіркував, або позашифровував де-які назви по книжцї і таким робом зовсїм налагодивсь до обшукуваня.

Я й досї жалкую про дві речи за час мого перебуваня на Карі, а перше за те, що попалив листи. З того вже часу я не бачив своїх другів з вільної команди, їх властителїв і не було змоги витовмачити їм, задля яких обставин менї довело ся зчинити отсе автодафе, та й кілько вже було б товмачити — справа скінчила ся. Менше нїж через рік

після того, як я в останне стискав її руку, Армфельдт померла від сухот, що вона надбала собі в острозі і може листи — що вона менї доручила були вже останні її листи. Нїякого слова від мене нїхто не вимагав, нїхто мене не обшукував і менї можна було также вільно перевезти їх, як поперевозив я годом багато інших.

Ще більше жалкую я за тим, що менї не довелось бачити ся з доктором Ваймаром, найцїкавійшим між людьми з вільної команди полїтичної, що за часу мого перебуваня на Карі помирав від сухот, теж отриманих в острозї. Він був відомий у Петербурзї лїкар, де мешкав у власному домі, поки єго не арештовано. Він був заможний чоловік, займав значне суспільне становище і єго дуже шановала теперішна імператриця, як була ще жінкою наслїдника. В часї війни 1877/78 р. він заправляв воєнно-полевим шпиталем, одержав орден св. Ганни та ще кілька інших за свої послуги особливі, та за мужність, яку він виявлював в війнах; єго дуже шанував ґенерал Гурко, з котрим він перейшов Балкани. Єго яко революционїсту суджено тай само по собі, засуджено, не дивлячись, що не було жадних причепок. Висидївши рік у Петропавловскому казаматї, він був заславний на Кару. Ось що писано у Таймсї у той час, як єго та єго товаришів судили: „Дописуватель наш присилає нам вирік, що осудив вчора в Петербурзї осіб, обвинуваченых за уділ в нїгілїстичній змові. Західні люде по сих росийских позвах не вбачають нїчого іншого опріч безсоромної пародії на суд праведний. Вони гарно ілюструють урядові порядки в країнї, що перебуває безусловно в обложному становищи. Воєнний суд, принаймнї в загалї, має ту добру прикмету, що він справляєть ся хутко, але воєнний суд росийских трибуналів такий лютий в своїй повазї, як нерозумний в методї та лютий в наслїдках. Межи осудженими учора єсть відомий чоловік — Ваймар, що єго батьківщина мусїла б пишати ся

ним. Се зовсїм джентлїмен. Яко лікар він весь свій час і штуку покладає на своїх стражденних земляків. У єго єсть (тепер вже нема, бо сегодня він вже каторжний) багато росийских орденів та медалї на спомин турецкої війни. Він був у війску, з яким Гурко перейшов Балкани і добув тутечки великої слави. Обвинуваченя єго, які на єго вигадані, та в загалї уся справа — се якась страшлива комедия! Так далеко ще не сягав лютий гумор неправедного суду, нїколи фантазия Робес'а „у Gripperminand“ не сягала так далеко, так само як Бейнанова у „Mr. Justice Hategood“. Сьвідчанє — се було саме вихвалюванє характеру Ваймарового, та єго мужности на війнї. Се дуже не подобалось тим, хто обвинувачував; і справдї які страшні повинні бути порядки в країнї, де-такі доброчинні люде, змушені потурати таким злочиньствам, як убійства, та таким злочинцям, як Соловієв. Треба було чекати, що обвинуваченє проти отих сьвідчань упаде. Нїчого подібного не було. Прокуратор вдовольнив ся тільки промовити: „Я б потрафив випровадити таких сьвідків, щоб посьвідчили зовсїм навпаки; але на превеликий жаль їх тутечки нема“. Само по собі трудно то, щоб воєнні судцї пішли навпаки бажаням начальства, але не має нїчого лїпшого, щоб так виявило страшне становище росийского суспільства та росийского суду як отой процес. Або деспотизм у Росиї такий страшний, що лїпші люде там шукають собі оборони посеред революционерів, або доктора Ваймара засуджено неправедно, та злочинно-люто. І в тому і в іншому разї сей процес навіть для росийского суду ганьба.

Тодїшна жінка наслїдника, а тепер імператриця, в якої полевому лязаретї в часї війни служив Ваймар, дуже горячо пікловалась про єго долю, та віровала в те, що він не причастен до дїла; але й вона не могла виратувати єго. Одначе року 1881 вона вирядила на Кару полковника Норда, щоб під умовою єго чесного слова визволити Ваймара, як він

не принимати-ме жадного удїлу нї в чому ворожому до уряду. Ваймар відповів, що не відаючи про сучасне становище Росиї, він не може спутати себе словом, але коли єму дозволено буде познакомити ся з отим становищем дозволивши, під порукою єго слова, на волю часову, то він або б поручив ся за себе або б вернув ся до Кари. Де-кільки разів бачив ся з ним Норд, та важив ся переконати, але як упер ся на своєму, то так і остав ся.

Тодї, як я був на Карі, Ваймар мешкав у вільній комнатї наближаючись швидко до домовини, наслїдком надбаної в острозї чахотки. Товариство єго припрошувало мене відвідати єго у той вечір, що я провів у Армфельдт, але по їх казці він був такий слабий та недужий, що я не важив ся заходити, знаючи, що він швидче помре, як я раптом з'явлю ся. Я бачив вже, як поява моя відбилась на Армфельдт, якже б мусїла она зворушити недужого та вмираючого. Згодом вже я дуже жалував про се. Коли 6 місяцїв вписля я був в Петербурзї, мене відвідала молода жінка, що була невістою Ваймара, як єго арештовано, маючи надїю, що може я привіз їй листи від коханого її чоловіка, або хоть останний привіт на прощанє. Вона вже вирядилась їхати на Кару, довідавшись, що Ваймара визволено у вільну команду, але раптом одержала телєграму, що Ваймар вмер. Минуло з того часу 9 місяцїв і з відтіль нїчогісенько. Нї Ваймарови до смерти, нї єго приятелям, як він вмер, не дозволили писати, і ото усї надїї свої вона покладала на мене. Читач зрозуміє, з яким болем у серцї я мусїв був промовити їй, що менї була з м о г а єго побачити, була з м о г а привезти останне слово любови та памяти, але я сего не вчинив. Доводило ся менї не раз виповняти важкі обовязки, але ого — був найважший. Одного вечора, як був у неї, вона з подробицями оповіла менї про житє Ваймара, що була сама саможертва та відвага, прочитала менї листи до неї з війни, з Болгариї та показала сьвяту

для неї памятку, що зістала ся єї на спомин. Се був довгий шмат товстого полотна, яке вживають на сорочки для каторжних, з пояском, що був вигафтований гарно ріжнобарвними нитками. — „Доб. Кенане, промовила, показуючи вишиване та ледве втримуючи слези, безщасна жінка, згадайте, скільки важких та безнадійних думок в сему шматку полотна!“

Ще 5 днїв ми зоставали ся на Карі після нашого останнього одвіду у д-ки Армфельдт. У весь сей час нас доглядали пильно, не даючи нїчогісенько вчинити. Длятого я мушу в системі виложити ті відомости, які я тутечки встиг захопити, та нарисовати читачеви в де-кількох словах довгу та страшливу історию полїтичної каторги на Карі*).

Ще року 1873 росийский уряд почав оселяти на Карі державних злочинцїв, але тільки від 1879 року Кара стала не випадковим а постійним осередком полїтичної каторги. До того часу більшість засуджених на каторгу по полїтичних справах задержувано по казематах Петропавловскої фортеци та по центральних острогах харківскої ґубернії. Але чим більше ширив ся революцийний рух та за-

*) Все сливе, що тут знайде читач, я тілько звідав і воно підперто на офіцияльній даннї. Коли є де-не-де помилки в подробицях, то взагалї моє справоздане здолає витримати опит навіть перед росийским трибуналом. Те, що дотикаєть ся до порядкуваня полковника Кононовича на Карі, я одержав по части від полїтичних вязнїв по части від офіцияльних осіб на Карі, у Читї, в Іркутску та Петербурзї. Лист, яким Кононович відрік ся від своєї посади, ще й досї в Архіві мінїстерства внутрішних справ, а усї обставини, що супроводили єго відставку, відомі не тільки полїтичним але багато урядникам, з якими менї доводилось балакати. Менї жаль, що не можу тутечки покріпити правду мого оповіданя, здаючись на осіб, що дуже авторитетні, а суспільне становище яких упевняє доволї добре відомости, які вони менї передавали. — Кенан.

хоплював усе більше прозелїтів собі, чим більше повно було по вязненю народу, тим частїйше мінїстерство почало засилати на Кару більше значних „злочинцїв“. Перебували вони там в старому карному острозї на загально-карному становищи, себто повинні були робити по рудокопнях і тільки, як вже кінчали строк іспиту, тодї їх випускали до вільної команди. В грудни 1880 р. їх було вже в острозї на Карі 50 чоловіка замкнених, та девятеро, що покінчили строки іспиту, мешкали по всїх хатах у вільній командї. Вони робили по рудокопнях, але та робота була не важкою а швидче залюбки; 6—8 годин такої працї на сьвіжому повітрю були користною та приємною розривкою, як прирівнати її до отруєного повітря в острогу. На той час комендантом каторги на Карі був полковник Кононович, чоловік осьвічений, людский, що ще й тепер старі памятають а каторжнї згадують з поважанєм та прихильностю. Само по собі він не був революционїстою і не спочував революційному способу боротьби, але він розумів добре, що багато дехто між революційних каторжних були люде чесні та сьвітлі, що поробили ся вони революционїстами під впливом лиха та насилуваня деспотизму, які оточували їх, що з якого б боку ні подивитись на їх дїяльність, мотиви її благородні та патриотичні. Обійстє єго з ними було легеньке та обережне, позаяк він квапив ся полекшити їм вагу їх істнованя по рудокопнях. Де-які між вязнїв, замкнених тодї на Карі, були поприковувані — се була адмінїстративна кара — до тачок*). Кононович не в силї був дивитись на таких людий, відаючи, що він мусить їх шанувати, а їх катують, та ними пове-

*) Ся кара і досї ще вживаєть ся. Ланцюхом арештанта приковують до тачки, з якою він працює і через те він ні кроку не може ступити без сеї подруги: він навіть спить поруч з нею. В карскому полїтичному острозї було приковано таким чином чо-

віряють, але він одночасно не мав права і відмінити сеї кари власною властю; через се він велів, щоб, як тільки чекатимуть єго одвіду до острогу, зараз же розковувати від тачок вязнїв. Сей маленький епізод ілюструє людскість, та вдатність симпатизувати до страждань інших, які характеризували Кононовича, що до полїтичних, що були під єго доглядом. І поки він зміг, доти єго поводженє було незмінне; розумів він, що і так важке та трудненне житє вязнїв обважчати ще грубяньством та лютостю було б не по людски. Однакже при кінци 1880 року від мінїстерства почали приходити циркулярі, що систематично обмежували лихі правила полїтичних каторжних та що мали на метї, ще поважчити їх кару. На самперед їм заборонено листувати ся з родичами. Се було важкою карою для тих, які по Росиї покидали батьків, матерок, жінок та дітий. Після сего їм було заборонено робити по рудокопнях, а через се їм не доводилось вже хотя рідко бачити сьвіт поза острогом, дихати сьвіжим повітрем та працею підтримувати свої тїлесні сили. Врештї в грудни 1880 р. одержано на Карі приказ знищити вільну команду а їх членів закинути у вязненє, обголити пів голови, та заковати у зелїза*). Кононович бачив усю непотрібну лю-

---

тири: Попке, Березьнюк, Фомічев і Щедрин. Останний був визволений від тачки тілько р. 1884. Менї не відомо, чи з того часу вживали такої кари з ким небудь.

*) Усї оті циркулярі видав Льоріс-Мелїков, як був мінїстром в. справ; я нїяким побитом не можу зрозуміти отую суперечність в єго полїтицї — з одного боку що до лїберале, а з другого — до осуджених революционерів. Де-хто між урядовцями, що я розмавляв про се, по Росиї казали на певно, що Льоріс-Мелїков сьвідомо бажав, щоб житє полїтичних засланців поважчало. Інші гадали, що він вчиняв так не вбачаючи ясно їх становища, та покладаючи собі, що сучасні революционери не варті більшої симпатиї від декабристів 1825 р. а жите останних було дуже

*

тість тих розпоряджень і допрошував ся, щоб їх знищили або полекшили, але єго турбованя непослухали і ото 28 грудня він покликав до себе членів вільної команди, перечитав їм приказ, оповів, що не вдалось єму єго піклованє а після того на свій страх дав їм три днї відстрочки, щоб вони впорядкували свої справи. 1 сїчня 1881 року вони повинні були бути вже в острозї. Для вільної команди полїтичних се було сливе вбійство. В протязї двох років вони перебували на Карі сливе вільно, по своїх власних халупах, інші у купі з жінками та дїтьми, що переїхали 8000 верств, які дїлать Кару від Росиї. Через три днї вони повинні були розлучити ся з сїмями, покидати жінок самих без усякої оборони а самі рушити до проклятущого острогу. Де-хто був слабий та недужий і тих чекала неминуча смерть по отруєних камерах; зі страхом усї думали про кайдани, від яких вже відвикли, про параші, про нужу та про інші роскоші житя в острозї.

Тодї в вільній командї був якийсь Семеновский, молодий 33 років, правник, син відомого кієвского лїкаря, засуджений за те, що якось приплутаний був до забороненого часописьма „Вперед“. То був осьвічений, талановитий та видатний чоловік, що скінчив унїверситет, а перед арештом в Петербурзї був адвокатом. Після вязненя в протязї 4 до 5 років в острозї на Карі єго здоровлє почало слабіти, але року 1879 єго визволено на волю до вільної команди. Останного вечера, на передодні безчасного 1 сїчня, члени вільної команди помітили, що Семеновский чогось дуже не при собі; йдучи до дому він якось особливо хвилював ся та пращав ся наче

важке, таке повинно бути значить і житє нїгілїстів. Багато де-хто між засланцями були переконані, що лїбералїзм Л. М. був сама комедия, але я гадаю собі, що оті циркулярі треба собі товкмачити, що він таке коїв з чиєї небудь ради, не міркуючи собі докладно усеї ваги приказів. — Кенан.

навіть з товариством, а вже о другій годині в ночи Чарушин, що в хатї єго жив Семеновский, прокинув ся, почувши гук стрілу. Він кинув ся до хати, звідкіль дав ся чути стріл — а там лежав Семеновский, що стрілив собі в висок. Через годину він вмер. На столї лежав лист до батька, ось якого змісту:

— „Дорогий мій батьку! Пишу я до вас провівши старий та зустрівши новий рік у купі з моїми друзями. Зустріли ми єго з важким серцем, та за сумних обставин. Певно вже одержали лист від жінки одного мого товариша, яку я просив завідомити вас, що нам заборонено від того часу писати до кого б не було — навіть до найблизших кревних. Але, яка б не була зьвіряча та нерозумна ота заборона, чекало нас проте ще гірше, про що я ще не відав, як довго одісланий був отой лист. Днїв через десять після заборони писати до вас, одержано приказ йти до острогу до кайданів. Девятеро нас: Шишко, Чарушин, Квятківский, Успеньский, Союзів, Богданів, Терентєв, Тефтул та я — вже 2 роки живемо сливе вільно по за острогом. Одержавши приказ, що забороняв нам листуватись, ми чекали чогось схожого до сего, бо в єму була одна ввага, що обіцяла нові лиха. Завтра ми повинні були опинитись в острозї. Якби не д. полковник Кононович, то нам доводилоб ся вже бути в острозї зараз-же, як був одержаний приказ, але він на кілька днїв відоклав се. Користаючи з сего відкладу ми на волї спіткали у купі новий рік, а я скористаю з сего ще для чого іншого. Менї не відомо, чи буде ото зламанєм довіря до нас Кононовичового, чи нї, але якби й так було, то я мушу довести до вчинку те, що я собі поклав.

Хто небудь може прочитавши приказ: „вернути їх до острогу“ прирівнає нас до овечок, що мовчки та не пручаючись підставляють своє горло під ніж різника — але таке прирівнанє буде непевне. Як нам пручати ся? Утїкати? але куди тїкати, як утїкати, коли на дворі 35 морозу, не налагодив-

шись до такого важкого заповзятя? А длячого не налагодивсь я — ви се відаєте з мого листу в серпні. Я поклав собі, якби не було, тїкати; якби отой приказ вийшов на весні, коли єсть змога утїкти, маючи надїю на вдачу, налагодивсь би я тїкати. Але приказ вийшов тепер. Моя фізична сила з дня на день слабне, я се чую, а що неміч фізична безпремінно одібєть ся на моральній силї і се я відаю і вбачаю, що от-от незабаром зроблю ся зовсїм ідїотою. І се тодї ще, коли я перебуваю на волї. А що мати-ме бути в острозї? Усе моє житє підтримує тільки надїя повернути до Росиї та працювати на справу обовязку та правди, яким я присьвятив себе. А хіба єсть змога чоловікови і фізично і морально знївеченому отак працювати? А щож зістаєть ся, яка надїя? Особисте житє? Але перш нїж благословить ся на сьвіт, тутечка через десять років загубить мене страданє. Нї, я поклав же, що животїти отак не має за чим, що на останку я придбав собі право скінчити страждання, які з сего часу даремні і не мають мети. Втомив ся я, до смерти втомив ся животїти отим житєм; сама думка про батьківщину, про Росию стримувала мене губити душу. Відомо менї, що отим справлю велике горе тобі, Санї і всїм, хто кохає мене, але хиба вашої любви не хопить на те, щоб вибачити менї загин через те, що вже не стерпів страждання. Зрозумійте ото, Христа ради! Мене-ж зовсїм замучено за отсї роки останні. Вибачте менї ради усего, що єсть для вас дороге. Ви повинні відати, що остання моя думка — се про вас, що якби була ще сила, то я б перетерплював ще дальше, щоб тільки не засмучувати вас моєю смертю — але вже більше Бiг-ма сили. Лишаєсь менї або збожеволїти або вмерти — а останнє лїпше... Бувай здоров, мій дорогий батьку та друже; бувай здорова Саню і ти мій маленький, не відомий менї, брате. Памятайте, що лїпше вмерти навіть так, як я вмираю, нїж животїти несьвідомо в тому, що ти чоловік завжди прин-

ципу та чести. Ще раз бувайте здорові! Не судіть вашого нещасного сина та брата Євгения".

Євгения Семеновского поховано на „політичному гробовищи", що містить ся на горбку та прозивають єго „каторжна голова". Непомальований хрест, що вже похилив ся та швидко вже впаде зовсім, стоїть над зеленим горбком, де знайшов супокій чоловік, якого талановитість, високі принципи обовязків та чести, з інших обставин, більше щасливих, зробили б дорогоцінним працьовником в справі волї та людскости.

Звістка про се загублене душі дуже зрушила полковника Кононовича, але се був тільки початок цїлої низки трагедий, що були викликані через тоті прикази мінїстерскі. Небавом після загину Семеновского отруїв ся запалками другий політичний, Родин, а сестра відомого економіста росийского Воронцова (В. В.) Ковалевска збожеволїла.

Для полковника Кононовича не лишили ся без слїдків отакі страждання — до сего він був дуже людским. Він поклав собі одцуратись від своєї посади, що починала нагадувати більше посаду ката, і написав до ґенерал-ґубернатора всхідного Сибіру та до мінїстра В. С. відважний та отвертий лист, де наслїдки урядових замірів що-до політичних злочинців обізвав не тільки недоладними але й лютими. В сему листї він писав, що коли урядови потрібний комендант, щоб доводити до вчинку оті заміри, то нехай він пошле на Кару ката, а він не кат і не в станї, не зміняючи своїх поглядів та почутий, займати оту посаду, длячого прохає ослободити єго. Єго ослободили і у лїтку 1881 р. д. Кононович покинув Кару і Сибір і поїхав до Петербурга. Їдучи через Іркутск він мав бачинку з ґенерал-ґубернатором східнього Сибіру Анучиним, що між інчим сказав єму: „Полковнику Кононовичу!, чоловік з поглядами, як ви, само по собі, не може бути комендантом на Карі. Менї здаєть ся навіть,

що він не може взагалі справувати державну службу."

„Ото добре, одвітував сей — я покину її". Приїхавши до Петербурга він швидко бачив ся з товаришом міністра В. С. Дурново і єму отверто виклав свої погляди. „Я не поменшив на Карі потрібної дисципліни, мовив він, нїякого закону я не зламав. Коли ви бажаєте порядку в полїтичному острозї та шаноби до уряду з боку її мешканців, пошліть туда чоловіка з моїми поглядами. У мене не було якої небудь власної мети, се ви можете бачити з того, що моє поводженє було навіть небезпечне для мене, бо певно ви одержали чимало доносів на мене та обвинувачень. Я їх не злякав ся, бо страхаю ся тільки вироку мого сумлїня, він для мене закон. Моє сумлїнє засудило останні заміри і я відцурав ся від посади, що не був в станї доводити до вчинку".

Те, що ся стало ся в острозї на Карі потім, повинно було нагадувати Дурнову не одного разу оті прості та чесні слова.

На превеликий жаль менї рідко доводить ся казати що небудь добре про сибірскі остроги та урядників, а длятого з великим задоволенєм повинен промовити, що про полковника Кононовича я сливе не чув нїчого поганого. Полїтичні вязнї, чесні урядовцї, взагалі шановні люде завсїгди одноголосно казали, що се був людский, симпатичний чоловік і відважний, розумний, і що єго не можна було нїчим закупити яко урядовця. Усе добре, що тільки було зроблене на Карі за останних 25 років, — се вчинив Кононович, як був комендантом та заправителем там. За те страшенно єго не любили посеред здирців та інших „дїльців" гіршого бюрократичного типу. Єго обзивали „слабим", сентиментальним", „социялїстою"; єго обвинувачували в спочутї до революционерів і т. д. А нерчиньский ісправник голосно казав у клубі, що він „вирядив би Кононовича до Якутска,

прилїпивши на спинї єму бубнового туза". Як залюбки навіть вижші заступники сибірскої адмінїстрациї підхоплювали найдрібнїйші подробицї, щоб обвинуватити єго, показує ось який випадок: Останнього року єго служби на Карі привезено туди полїтичного каторжного, що мав ледво 20 років віку, на ймення Бобохов. Наслїдком страждань та зневаги по тюрмах, та в дорозї — отой молодий чоловік зробив ся диким та підоздрінним, наче той вовк зацкований; він вважав весь сьвіт за щось вороже до єго, дивив ся на кожного урядовця наче чекав від него що хвилї зневаги або вдару — зляком а в купі з тим з ненавистю та налагоджений одвітувати тим самим. Кононович ввічливо привітав єго, післав до єго жінку одного засланця з платєм та снїданєм, потурбував ся про всякі єго потреби й промовив; „Памятайте, що тутечки нїхто вас не зважатиме і обижатиме. Вражений таким незвичайним привитанєм, Бобохов в листї до Росиї писав між іншим: „Мене дуже задивлює і дуже задовольняє відати, скілько можна було довідатись з короткої знаємости з комендантом, — що не всякий росийский полковник безпремінно звірюка". Сей лист був перехоплений і мінїстерство відослало єго до забайкальского ґубернатора Іляшевича, а сей послав єго до Кононовича, вимагаючи від єго „товмаченя". На сей лист очевидячки подивили ся як на документальний доказ істнованя істинних зношень полїтичних вязнїв з їх комендантом. Оте вимагане само по собі Кононович лишив без відповіди. А вже, коли через кільки місяців він був на Читї, то Іляшевич знов запитав єго: „Полковнику, промовив він — ви не відповідали на мої листи, де я вас запитував та прохав витовмачити менї, що означають писаня про вас в листї державного Б., що було перехоплене. Хиба ви не дістали єго?"

— „Нї, я єго одержав — відповів Кононович — але які-ж товмаченя мусїв би я вам давати? Не можна-ж було менї прохати вибаченя за те, що

мене обзивали чоловіком а не звірюкою, не можна-ж було відповідати, що той, хто писав отсей лист, помилив ся, бо я справді звірюка, бо я ніколи ні єму ні кому іншому не давав приключки покладати, що російский полковник справді іноді може бути чоловіком".

Питанє було так покладене, що ґубернаторови тільки й треба було замазати розмову і се він справді зробив. З Кари Кононовича переведено на отамана козачого війска на Забайкалї і він замешкав в Нерчиньску. Тут він швидко дознав ся, що ісправник у купі з іншими урядовцями та офіцерами торгують систематично та дуже з прибитком в рекрутскому присутстві визволюючи за 200 або 300 р. синів з багатих сїмій від військової служби нїби то недужих. Він розпочав дїло, але обвинувачені мали „міцну руку" в Іркутску. Дякуючи заступству приятелїв та грошам обібрали таку комісию, що справа була обернена як раз навпаки: виходило що виноваті білі, а Кононович-донощик та наговорщик. На щастє однакже і Кононович мав приятелїв в Петербурзї. Він телеґрафував до них і повернув дїло так, що була назначена нова комісия, що назбирала доволї доводів для обвиноваченя. Ісправник і інші, що були приплутані до дїла, урядовцї опинили ся в острозї. Тодї їх друзї вжили іншого способу. Одної ночи раптом загоріла ся оселя Кононовичева і ледве не згоріли і сам Кононович і єго сїмя. Вони виратовались в одних сорочках, а всї документи згоріли. Тодї вже Кононович „стряс порох від ніг своїх" і покинув Сибір де „чесний чоловік, що справляє свій обовязок, одважуєть ся згоріти живцем". В Петербурзї єго осадили членом ґенерального штабу козачого війска на Забайкалї, де він і перебував до року 1888 і тодї єму дали ґенерала тай назначили заправителем на Сахалин, де тепер скуплені каторжні установи російскі За таке назначенє варт російский уряд пошанованя, бо можна мати надїю, що

поки Кононович перебувати-ме на сій посадї, доти на Сахалинї буде все чинити ся розумно, по людски та чесно.

Останне дїло Кононовича на Карі — се будованє нового полїтичного острогу. Менї капітан Миколин не дозволив огледїти сего будинку, але менї довелось добути дрібязковий его плян та обпис его в серединї. Тип его нагадує звичайний сибірский острог, але він просторнїйший, лїпше осьвітлений і взагалї більше має вигодів. В ему 4 камери (5-та лязарет) а в кождій по три вікнї, по серединї великий стіл з лавками; цегляна піч та примостки, де можуть містити ся чоловіка 20 до 25. В лязаретї ліжка. Постелї купують арештанти за свої гроші. Палї з початку отачали острог тільки з трех боків, а з четвертого камери дивили ся вікнами просто на карску долину. Але ґенерал-ґубернатор Анучин одвідавши Кару не похвалив за се і промовив, що: „тюрма не дворець“ і зараз же звелїв протягти палї так, щоб вони заслонили погляд з вікон острожних. В приказї сему більше нїчого не можна вбачати опріч мстивого дирисьвітства деспотового, якому забажало ся, яким би не було чином зробити житє полїтичних найбільше важчим. Усї остроги загально-карні дивлять ся вікнами на улицю і на долину, усякий бродяга та душогубець з своєї камери може бачити хоч шматок вільного сьвіту. Полїтичні вязнї — на думку Анучина — не мають права мешкати „у дворцї“, щоб з его вікон можна було бачити зелені дерева, відбиванє сонця від річки та заслонені мракою зелені гори. Їм треба заслонити приплив сьвіжого повітря через вікна з кратками. Для них роскошї бачити чоловіка не в москальскій одежі. Багато міркував я про те, якби добре було, якби Его Превосходительство ґенерал-ґубернатора зачинили хоть на рік до карского полїтичного

острогу, щоб він в протязі 365 днів нічого не бачив опріч почорнілих від негоди палів, качав ся в ночі по порожних, деревляних примостках, де повно було блощиць, та день і ніч дихав повітрем, що „параші“ отруюють. О, тоді б він справді мав споможність почути, що „острог не дворець“.

Істория полїтичного острогу на Карі.

VI.

Після Кононовича місце єго заступав на Карі майор Потулов, що перед тим служив на срібних рудокопнях у Нерчинску. Незабаром після одержання їм посади, полїтичних каторжних — було їх близько сотки — переселили до нового остогу, що будував на Нижньому промислї Кононович і помїщено їх по 4-ох камерах по 25 чоловіка в кожній. У сей час житє їх, а се відати з листів до кревних та другів зовсїм отвертих а не призначених до друку, — було важке, безнадїйне, але вже-ж таки, ще єго можна було витерпіти. Був дозвіл якийсь час перебувати на дворі острожному, одержувати від кревних та другів грошї, мати сяку таку бібліотеку, складану з книжок, що самі куповали та що їм прислано з Росиї; дозволена їм була фізична праця хоть троха по майстернях ковальскій та столярскій, що вони самі собі спорядили. З другого же боку санїтарні умови були дуже гидкі — і день і ніч они перебували в залїзах не тільки на ногах але часто й на руках, а декотрих поприковувано до тачок і в день і в ночи мусїли вони мати перед очима дивовижу,що була страшна для здорового чоловіка. Я кажу про напади збожевільнення, які лучались з деякими з їх товаришів, що лишали ся в острозї; не дивлячись на їх стан, їм заборонена була та фізична здорова вправа, яку да-

вала їм попереду золота робота; у їх не було надії на житє у вільній командї; їм заборонені були зносини усякі з кревними, а сьвіт, який отачав їх, був заслонений від них високими осторожними палями. Навіть самі нежалосливі урядники на Сибіру визнають велику ваготу житя політичних вязнів. Для прикладу вкажемо на врывок потайного рапорту ґенерал-ґубернатора Анучина до царя з місяця березоля р. 1882. „Кінчаючи оту частицу мого рапорту (про остроги та заслане) я повинен звернути увагу Вашого Величества на становище державних злочинцїв, що мешкають нині у всхідньому Сибіру. На день 1 сїчня 1862 р. їх лїчило ся 430 чоловіка.

а) Засланих на Сибір з присуду суду: 1) на каторгу 123; 2) на заслане 49; 3) на житє 41.

б) Засланих адмінїстрацийно на Сибір 217 а всїх 430*) чоловіка.

Усї державні злочинцї, які належать до каторжних, перебувають по карских золотих рудокопнях за вартою забайкальских козаків в числї 200 чоловіка людий. Вживати сих злочинцїв вкупі з карними на роботу не можна. (Ґен.-ґуб. не каже, чому се можна було за Кононовича). Відлучити-ж їх від карних дуже трудно перш через те, що не має заспособлених длятого рудокопів, а по друге через невдачу їх до важкої працї та через брак варти. А додаючи до сего даремну важку працю, що по других країнах вживають яко фізичну кару а у нас нї, то легко зрозуміти, з якої речи у нас на Карі не вживають державних злочинців на каторжні роботи. Таким робом місцеві власти, що повинні бути відповідальними, коли хто з державних зло-

*) Варто уваги те отверте визнане ґенр.-ґуб., що з числа 430 чоловіка, що були заслані на Сибір, 217, значить більше ніж половина політичних, се адмінїстрацийні засланцї. Нехай на увагу возьмуть се офіцияльне визнане адвокати „росийско-американьскої умови видаваня злочинців". — Кенан.

чинців, що під їх доглядом, втече, мусять з нехотя тримати їх по острогах під бачним доглядом, вживаючи тільки коли не коли на випадкову працю в середині острожної огорожи або де поблизу біля неї. Такі роботи зовсім несхожі з „каторжними". Але таке визволенє державних злочинців від каторжної роботи не робить їх долю легкою. Навпаки їх відлученє зовсім стисле від усего, що оточує, безугавне содержуванє у острозї, робить їх житє невитерпним.

Між ними було вже декільки випадків загину від власної руки, а де-кільки днів тому збожевольів Позел, а де-хто от-от налагодив ся до сего. По згоді моїй з міністром вн. справ усіх божевільних, коли тільки буде змога для того, перемістить ся*) до Чити до мешкань, бо по Сибіру не має дому для божевільних а по Росії повно по таких домах**)."

Ту варто нагадати та звернути увагу на те, що житє державних злочинців на Карі, яке навіть

*) Як ми були на Карі, — $3^1/_2$ роки тому назад після отого, ще не склалось такого переміщеня. Божевільні політичні ще перебували по камерах у купі з дужими товаришами та робили важким їх житє. Взагалі по всхідньому Сибіру доглядчики острогів не турбують ся, щоб відлучити божевільних та про їх запомогу ліками і не одного разу доводилось менї переконувати ся в сему, як я відвідував остроги, що іноді раптом до мене кидав ся божевільний викрикуючи або регочучи а по камері було повно. По східньому Сибіру нема ні одного лязарету для божевільних, бо простійше і дешевше здати пікованє про божевільного на єго товаришів ніж тримати єго в особній хаті та доглядати єго. Для політичних вязнів, що страхають ся збожеволіня більш над усе, — се мука, бо се нагадує раз-у-раз кожному, що таке може скоїти ся з ним. — Кенан.

**) Рапорт генерал-губернатора Анучина Александру III. глава V., розряд III; я маю копію от того рапорта і коли небудь видам єго цілком. На оригіналї власною рукою написав цар: „Смутна но не нова картина." — Кенан.

Анучин прозиває „невитерпним“, склало ся так під впливом сьвідомих вчинків самої власти. Сам отой Анучин велїв заслонити палями острог від окільного сьвіту. Само мінїстерство знищило „вільну команду“ та створило оту „повну самотність“, що допровадила до загублення самих себе та до збожеволїнь, над якими Анучин нїбито вболїває по своєму рапортї. За Кононовича становище полїтичне не було „невитерпним“, воно стало таким через прикази, від яких утїк Кононович.

Не можна було чекати, щоб молоді та енергічні люди підлягли сумирно становищу, що навіть власть лїчила за „невитерпне“ і яке більше слабих між ними змусило загубити себе або збожеволїти. Менше нїж ще з рік після виїзду зі служби Кононовича і менше нїж ще з місяць після отого рапорту Анучина в цьвітни 1882 р. декільки енергічних вязнїв поквапили ся утїкти зробивши підкопи під стїною в острозї. Але скорше, нїж єго скінчили, вода залила єго, така була мокра земля і треба було залишити роботу та відтягнутись від такого заміру. Але-ж швидко знайшли інший. Поклали утїкати через майстерню, де в день робили вязнї. Найтруднїйше було збути ся „повірки“ у вечері, яку що дня перед тим, як зовсїм зачиняли острог, вчиняла козача варта. Якби не долїчили ся тих, що ховали ся в майстернї, тодї пропало усе дїло і длятого поклали ушукати варту, поклавши по місцях непритомних штучно пороблені ляльки. Звичайно вартовий офіцер від дверий перелїчував замкнених; у камері було темновато; на повірку усї і вартовиї і замкнені дивились яко на нудну формальність і таке інше. За таких умовин ляльки давали надїю на те, щоб увійти за справжних людий. Якби була вдача в тому дїлї, — тодї втїкачі повинні були прямовати Амуром аж до Владивостоку а там всїсти на американьский пароход, а тим часом ті, що зістали ся в острозї, повинні були як найдовше підтримувати ляльки, відтягти трівогу та розшукуване.

Як усе було зладнане, тогди Мишкин і Грущов сховали ся в майстерні а на місце їх в острозі були покладені для повірки ляльки. Повірка зійшла благополучно; утїкачі діждавшись ночи повилазили через дірку, прорубану в стели на дах, з відтіль спустились на землю і вже через кільки мінут були в лїсї не звернувши на себе уваги вартового. Через кілька днїв таким же способом утїкло других двоє, а на примостках лежали вже чотири ляльки і т. д. На третий тиждень на примостках було вже вісїм ляльок, а четверта пара чекала тільки ночи, щоб утїкти з острогу. А се вже була остання пара. Один з втїкачів, злїзаючи з стїни, похознув ся і упав у лужу, а хлюпот сей звернув на себе увагу вартового. — Він стрілив і загаласував. Мінут через 10 уже все заворушилось. Почали знов перелїчувати арештантів і недолїчили вісьмох. А за кільки днїв до того відвідував острог Галкин-Враский головний зарядчик росийского острожного департаменту у купі з губернатором Іляшевичом і звістка спіткала їх на Усть-Карі. Туюж мить вони вернулись назад та спорудили розшукуване, як слїд. Зараз же порозсилано телеґрами до всїх міст понад тихим Океаном, по всїх місцях на Амурі, куди тільки сягав телеґраф. До всїх полїций по Сибіру розіслали фотоґрафічні картки та прикмети утїкачів і був даний приказ з'упиняти по дорогах усїх переїзджаючих та непевних людий, визначені були нагороди усякому, хто схопить утїкача, і тубольцї по всїх усюдах вийшли облавою на лови по лїсах та нетрах поза Байкаль. Незмога була сховати ся від такого розшуку особливо людям, що не були познаємлені з місцевостию, не мали проводирів та ще без карти і компасу, та знуженим через довге острожне вязнене. Усїх вісьмох*) нарештї схопили

*) Отсе їх назви: Мишкин, Грущов, Баламез, Левченко, Юрковский, Диковский, Крижановский і Минаків

та знов привезли до Кари в залізах та наручнях, хоч Мишкин і Грущов встигли вже опинити ся за 2.000 верств і їх захоплено у Владивостоці, трохи недавно перед тим, як вони мали з відтам виїздити.

Тим часом, поки ішло розшукуване власти, на Карі по черзі лагодили ся „дать урок“ *) політичним, та опорядковати усе в острозі. Щоб досягти отої мети поклали урізати усї ті дрібні привілеї у вязнїв, які вони мали до того часу, відібрати у них книжки, гроші, платє і т. і., розтикати їх невеличкими гуртками по карних острогах Усть-Кари, Середнього та Верхнього промислу та підбити їх тому режиму, що відомий під назвою „карцерного положенія“**). Маючи на увазї, що може повстати суперечанє або лїпш казучи маючи на метї викликати єго Галкин-Враский та Іляшевич скупили на Нижньому промислї 6 сотень козаків та зачекавши 10 днїв, кажучи догадуватись тюрмі, що нїбито супроти неї нїчого не покладають робити, у ночи 13 травня військо тишком розмістили по небезпечних місцях у дворі, по коридорах острогу на чолї полковника Руденка. Військо зачувши гасло

**) От таку назву ужив Потулов, оповідаючи менї, що повстало після того, як повтїкали арештанти. Політичні каторжні переконані, що місцеве острожне начальство бажало викликати з їх боку протест, щоб вперше виправдити вчинки насилованя та заспокоєня а в друге штучно викликати острожний бунт і таким робом відтягти увагу мінїстерства від їх вини, а в швидкому заспокоєню сего бунту виправдити себе від необачного вчинку своїх обовязків.

*) У арештанта на карцерному положеню відбирають книжки, гроші, папір та чорнило, платє, постїль, тютюн, файку і т. ін., що складає нїбито роскош, єму не дозваляють проходки і він зістаєсь зовсїм відлучений від усего, що отачає єго. Він живе „на хлїбі і водї“, тільки коли де-коли їсть ячмінну ріденьку юшку, що між поетичними вязнями на Карі відома під назвою „баланда“.

раптом поодчиняло двері і москалї, узброєні, кинулись на вязнїв, що спали і були нїчим необоронені. Сю подію памятають у острозї під назвою „погрому 11 мая“. Тих, що спали, грубяньски позривали з ліжок; почалось обшуковане та зодяганє у скарбову одежу — і до всего отого додана зневага та регіт. Як декотрі більше палкі вязні почали протестувати та сперечати ся, збурені зневагою знечевя, то все швидко було успокоєне бійкою прикладами і тут найбільше влїзло Волошенкови, Радионови, Кобиляньскому, Бобохову і Орлову. Але я небажаю тутечки викладати дрібязково всїх вчинків лютости та насилованя. Доволї буде промовити, що вже о 9 годинї з рана побитих та умитих юшкою вязнїв, у яких відобраний був увесь їх скарб і що були одягнені в все скарбове та заковані а декотрі в наручнях, поділили на де-кільки невеличких гуртків та за вартою де-кількох сотень козаків пішки вирядили без снїданя до Усть-Кари, Середнього та Верхнього промислу. Тишком Іляшевич шепнув вартовим — не жалувати прикладів. Дорогою гурт, що був виряджений до Кари, де між іншими був один прикований до тачки, попрохав вартових, щоб їм дозволили відпочити (вони були потомлені, побиті, не їли нїчогісенько а ще треба було чвалати 15 верств). Але на те проханє не звернули жадної уваги і попровадили далї частуючи тих, що пристали прикладами. Се вже було через лад надто і деякі з арештантів узялись за каменє. Скоїлась бійка, і ще раз арештантів побито люто та повязано віревками. Уже пізно у вечері приплентались вони от-так нарештї до Усть-Кари, де обшукували їх пильно, позамикали по тайних камерах*). Тутечки на голій долївцї полягали; нарештї вони зрадїли,

*) Потайні камери по сибірских острогах — се камери, по яких замикають „по одиниці“ і вони призначені для душогубців та інших важких злочинців. Коли ми оглядали остроги, то їх

що мали змогу відпочати, та що той важкий день скінчив ся. Так само і інші партії були порозтикувані по амурских та середньо-азияцких острогах. Тих, яким ще довго лишало ся перебувати на каторзі, позаковувано в наручні, а всіх без вимети приладжено до „карцерного положенія". От так то Галкин-Враский з Іляшевичом затамували бунта, що повинен був скоїти ся посеред маси сумирних „бунтарів". От так то їм дано „урок", а міністрови докладено, що він з сего часу має змогу зовсім спокійно покладати ся на енергію підвласних ему.

„Порядокъ" наладили в політичній тюрмі, що колись то „царствувалъ въ Варшавѣ".

Політичні в протязі двох місяців перебували на „карцерномъ положеніи", рідко коли бачучись один з одним та невідаючи, що діється на вкруги. Лихе повітре, лиха їжа, непритомність фізичної праці справила своє діло: з'явила ся цинготка і через місяць де-які між них, особливо

нам не показувано, але в Іркутску полковник Маковский показав їх менї. Тут не було ні примостків ні жадного пристрою опріч „параши" і арештант муситъ спати на порожній долівці а в день на ній же сидить або стоїть. Навіть в Петербурзі в такій зразковій тюрмі як „Домъ предварительного заключенія" єсть такі карцери, де не має навіть „парашів" а екстременти так і лежать на помості, де і спить замкнений. Про се само по собі не відають ні Галкин-Враский ні Коковців, але всеж таки отаке скоїло ся. Політичного обвинуваченого замкнено до такого карцеру після бунту, що був викликаний, як втікли Боголюбова. Менї не довелось бачити потайних камер по карских острогах, але не можна міркувати, щоб они були лїпші. Я не кажу, що усї камери навіть усї потайні оттакі; я не кажу, що усї урядовці висші про се відають і відповідальні за се. Я тільки хочу оповісти, в яких обставинах доводить ся часом по росийских острогах перебувати осьвіченим та звичайним вязням, з яких де з більша складає ся категория і росийских політичних злочинців.

Тиханов*) та Жуков вже на ладан дихали, а інші так заслабли, що ледве підводились на повірку. Не дивлячись на се ні кришечки не полегшали „карцерного положенія“ і вже тоді, як повстала пошесть, новий начальник Голтурин дозволив вязням дати постелі.

В політичному острозі жіночому трошки ліпшим був стан речий, однакже наслідки отих подій відбили ся й на ёму, хоч справді они зовсім були ні причому ні в бунті, що був штучно викликаний серед чоловіків, ні в утіканю. Голтурин не дозволив ніяких полегкостий, дивив ся на дозвіл носити жінкам власне платє як зайву сентиментальну млявість. Длятого він звелів жінок перебрати в арештантску одіж. Вони почали сперечатись і їх перебрано силоміць. А ті жарти, які при сему коїли, справили таке велике враженє, що одна межи них Лешерн утроїлась (єї відратовано).

За сего часу на Карі перебувало де-кільки сімий, що самохіть поїхали за своїми чоловіками. Отті жінки до бунту регулярно бачили ся з чоловіками і одержували з острожного скарбу запомогу і дякуючи їй сяк-так горювали. Але після „водворенія порядка“ сї бачинки були заборонені, а гроші вязнів часово були під запретом. Запомоги перестали видавати і ото оті „доброхітні семї“ були покинені без усяких засобів. Такі вчинки справили то, що Рогачева, жінка каторжного, що колись був офіцером в артилєрії, стрілила до себе з револьверу.

Засланців, на яких дивились яко найбільше небезпечних, 6 червня 1882 р. в числї 8 чоловіка**) вирядили з Кари до Шлїсельбургу а через де-кіль-

*) Тиханов швидко після сего умер. — Кенан.

**) Ото їх назви: Гелїс, Волошенко, Орлов, Попов, Щедрин, Манавский та Кобиляньский. Про їх долю нїчого не відомо. Гелїсова жінка, яку я бачив на Забайкалю, казала менї, що

ки днів усіх, що сиділи по ріжних острогах на Карі, повернено до попередного вже переладженого відповідно потребам дисципліни та гиґієни. Кожна камера була поділена на 3 менші, та на коридор, яким нїхто не користував, бо двері від камер були і день і ніч позамикані. Оті хатки були такі малесенькі, що самі примостки сливе займали увесь простір і вязні не мали проможности рушати ся і мусїли увесь час сидїти або лежати без руху, без книжок, без роботи. І в день і в ночи „параші“ перебували по тих камерах, що були повні людий; вони отроювали повітре робячи єго неможливим. На все, що ні робили замкнені, Голтурин відповідав одно, що коли будуть розмовляти, то їх сїтки-муть. Щоб єще більше переконати їх, він навіть післав до острогу доктора, щоб оглядїти одного вязня, чи може він витримати кару небезпечну для житя. Так далї жити очевидячки було неможливим і вязні поклали собі вдати ся до останного способу: поморити себе голодом. Вони післали до Голтурина сказати, що коли так і далї буде так само, то вони не їсти-муть нїчогісїнько бажаючи лїпше померти з голоду, як жити так як вони живуть. На се Голтурин нїчо не відповів; вчало ся голодоване і з тої хвилї їжі, що носили до камер, нїхто не дотиркав ся. Ішов день за днем і та сумна тиша, що нагадувала смерть, все більше та більше огортала острог. Ті, що нїчо не їли, слабі та апатичні, щоб розмовляти, мовчки лежали по примостках, чекали терпляче кінця. По острогу тільки чути було, як ходила варта та як інколи скрикували божевільні якось не по людски. На пятий день Голтурин зрозумів, що се морять себе люде голодом, що се не переливки, з'явив ся до острогу і запитав „бунтарів“, чого їм треба. Єму відповідали, що го-

---

їй дозволили бачити чоловіка, як єго везли з Кари, що опісля вона про єго нїчого не чула, не відає: чи жив він чи ні. — Кен.

лодуванє доведене буде до кінця, себ то до смерти, коли не перемінять обставин їх житя: коли не повиносять параш, не повіддають книжок, не дозволять ходити у проходку та поліпшать їжу на їх власний кошт і таке інше і коли Голтурин не обіцяє торжественно, що нїкого з полїтичних вязнїв не сїкти муть. Голтурин відповів був, що їх лякане сикуциї се пусте дїло, що усе се нїхто собі і в голові не покладав, а що до останних вимагань, то він, що можно зробити, то зробить, коли вони почнуть їсти. Така відповідь нї сяк нї так не полїпшила справи і голодуванє ішло по черзї. Десятого дня становище стало небезпечним, бо всї, хто нїчого не їв, стратили силу а де-хто, здавало ся, був недалеко від смерти. Граф Толстой, тодїйшний мінїстер вн. справ прислав телєґраму, щоб лїкар день в день відвідував острог та сповіщав про наслїдки своїх спостережань*). Тринайцятого дня (в перше після двох місяцїв) Голтурин дозволив бачити ся жінкам з голодними, під тою умовою, щоб они

*) Я нїяк не можу зрозуміти, з якої речи уряд вдатний, розюшившись, коїти з полїтичними вязнями таке, як він коїв ото 11 травня, не відважив ся в тім випадку залишити голодних на їх долю, себ то повмирати, і таким робом збутись з рук на завсїгди. А проте, коли голодні поклали собі пильно попровадити справу до кінця, уряд колибаєть ся і робить попуст. Ото приклад непостійности. Уряд пишає ся тим, що кара смерти знищена в єго карнім кодексї, а тим часом єго воєнні суди раз-у-раз вирікають смерть полїтичним злочинцям. Уряд знищив кнут а залишив плїть, якою можна вбити коня. Уряд поволи морить своїх державних злочинцїв у Шлїсельбургу а тим часом дрожить, коли тільки хто поважить ся поморити себе голодом. З практичного американьского погляду, що було практичнїйше та більше по людски, закликавши всїх полїтичних до купи, вистріляти їх а не морити смертию поволи „карцернымъ положеніемъ“. Суспільности не було б чим так дражнити ся, як отим голодованєм, збожеволїнєм, загубою себе самого, які коять ся по острогах нинї Кепан.

вмовили їх покинути голодувати а сам рушив до острогу і своєю честию поручив ся, що коли занехають голодованє, він все зробить, що в єго власти, щоб ублаготворити їх вимоги. Молїня безщасних, безнадїйних жінок та обіцянки комендантові нарешті арештантів зламали і 14 дня перша та завзятїйша в кронїці Кари „голодовка“ покинена.

У той час, коли таким робом Кара перегорювувала наслїдки „коїня 11 травня“ полїтична каторжна Мария Кутиконьска відбула свій строк, її вирядили до Акши (на граници Монголиї. Вона була сьвідком усїх лютостий, з якими злучено було „водвореніе порядка“. Вона сама на собі витерпіла усю міць „урока“, що був даний прикладами від ручниць та викликав покладеня Лешерн та Рогачової загубити себе; їй були відомі причини та істория голодуваня, що тільки що скінчило ся, і ото зрушена усїм отим аж по саме дно душі вона поклала собі замордовати Іляшевича та вартостию свого житя звернути увагу прилюдну на те, що коїть ся по далекій Карі по єго згоді та з єго приказу. Вона добре відала, що її чекає смерть але лагодилась за житє ката покласти своє житє, що мстив ся так над її незабезпеченими товаришами. Вона мала надїю, що слїдство та суд розслїдом своїм занадто надолужать за її смерть. Загорювавши небагато гроший, вона купила дешевого та лихого револьвера, наняла коний та й рушила до Чити. По сих місцях подорож молодої та самотної жінки мусїла звернути на себе увагу. Дивили ся на неї цїкаво, часом підоздренно. Її на першому перегонї перед Читою арештовано. Однакже вона умовила сельску полїцию вирядити її до читского ісправника, що вона знала. Сему вона отверто зізнала ся, що потай покинула Акшу але не длятого, щоб втїкати, а длятого, щоб побачитись з губернатором. Розпитавши її де збільша він повіз її до губернатора і тут покинувши у передпокою сам вступив

до ґабінету Іляшевичового і оповів єму, в чім справа.

„А виж ошукали її?“ запитав Іляшевич.

„Ні“ — відповів ісправник — про се я і не погадав“.

„Ну дарма“ промовив Іляшевич — „що може скоїти жінка?“ і так кажучи він вийшов до переднокою, де на него чекала Кутиконьска, ховаючи револьвер в руці, загорнувши єго до хустки. Ледве він приступив до неї, вона вихопила револьвер та промовивши „отсе тобі за 11 травня“ стрілила єму у груди. Рана була несмертельна, однакже Іляшевич впав. Кутиконьску схопили, відібрали їй револьвер, звязали і за вартою відослали до острогу в Читі. Тут її замкнено до „потайної камери“, про яку будівничий сказав: „що вона не доволї довга, щоб можна було лягти, та не доволї висока, щоб в ній стати“, перебрали до старого заплюгавленого, повного воший, арештантского убраня та завдали перетерплювати „карцерное положеніе“ без усякої полегкости; страшливе було її пробуваніе тутка. Як вона занедужала наслідком фізичної та моральної муки, та попрохала дати їй хоть віхоть соломи, щоб заслати хоть троха голіснюку підлогу, то полїцмайстер Мелїков відповів їй: „таким у нас не дають соломи!“ Як би не потайна запомога карних, що дивились на отту жінку і на її подію як на щось славне, певно б она вмерла тутечки до суду. А треба сказати, що вона була важкою. В кінци по трох місяцях після сеї події воєнний суд вирік її укарати смертию повісивши її. Після скінченого суду вона ще місяць перебула у попередному становищи чекаючи затвердженя вироку, перебуваючи страшливі ночі зі своїми безнадїйними думками: чи розповісти урядови, що вона важка і таким робом запобігти собі хоть троха житя, з тим в купі забезпечити житя дитинцї, чи змовчати про се та загубити в купі з собою й дитину власну. Якби вона змовчала та її завісили б, а вже по тім вия-

вило б ся, що завісили вагітну жінку, себ викликало супротив уряду велике обурене у всіх, хто причисляв ся до людскости і правди; та ще й те, що виявляти свою ваготу, — се значить — прохати помилованя. Нї — так не треба робити. Знов з другого боку чи не буде-ж вона винна в тому, що замордувала власну дитину? От такі думки шарпали та нївечили її душу; в кінци вона поклала собі мовчати. Аж ось в сїчни 1883 р. одержали затверджене а в нїй кара смерти була змінена на вічню каторгу*) і її виряджено в зимку до Іркутска, недужу та без теплої одїжи. В Іркутску її мусїли витягти з санок та на руках внести до острогу. Незабаром вона породила мерлу дитину а потім через кілька років умерла і сама.

Люди, які знали Кутиконьску в Одесї, малювали менї її веселою, безпечною дївчиною і в нїй трудно було вбачати прийшлу відважну жінку з її відвагою, мужеством, витревалостию та силою волї, що відзначали її за весь отсей час зародку до вчиненя свого заповзятя. Оттак виробляють людий відважних ненависть до нагнїту і пімсти за зневагу людскої вартости.

Отсї сливе сьвідомости про заповзятя Кутиконьскої на житє Іляшевича я добув по ріжних місцях від полїтичних засланців. Як я не намагав ся, одначе не був спроможен добути по сему дїлу офіцияльних документів, навіть мало вказок довелось менї добути від офіцияльних осіб, що, як тілько розмова дотикалась Кутиконьскої, або лаяли її або з ляком бажали обминути небезпечну розмову. Ото доктор іркутского острогу, до котрого я звернув ся,

*) Треба казати по правдї, що отта заміна здаєть ся була наслїдком проханя самого Іляшевича. Чи він вчув деяке каятє, та жалив ся над своєю местницею, чи просто хотїв виявити милованє і милосердиє маючи надію відвернути очи від відомостий про єго лютість на Карі — менї не відомо. — Кенан.

з питанєм про неї, так злякав ся, що потім обходив мене, аби заглядів. Проте взагалї було оттаке стосованє офіцияльних осіб до полїтичних каторжних. Ісправник наприклад нерчиньского заводу, що багато докладав працї, щоб спіймати утїкачів з Кари, малював менї їх, яко „ловкихъ мошенниковъ“, що неварті були прихильности яко „поповскихъ дѣтей“, котрих прогнано з семинариїв. А то знов підполковник Новиков запевняв мене, що каторжні полїтичні, се „мальчики“, що не мають жадних переконань та певних поглядів а що до Кутиконьскої то про її вчинок він вимовив, що то були „нерозумні вередї кажучи, що вона сама не відала, до чого і як вона ото вчиняла“. Само по собі читач зрозуміє, що отим балакачкам та верзіню я не надаю нїякої ваги. Коли історія моя про карску полїтичну тюрму не безстороня, то се через те, що другий бік в сему дїлї або цурав ся подавати менї свої сьвідомости та цїнуваня, або коли і подавав їх, то вони були очевидячки не безсторонні, безтолкові та складались з лайки.

Щоб впевнити, які були мало імовірні оті звичайно офіцияльні обображеня каторжних полїтичних на Карі, подам я тутечки скорочені житєписи деяких між ними.

Фіґурою, що найбільше впадає в очи, була дїйсно Ганна Павловна Корба, дївкою Менгарт, що родилась в Тверскій ґубернії року 1849. Вихована пікловито під доглядом матери, осьвіченої та побожної жінки, вона одружилась зі швайцарином Корбою, як було їй 18—19 років. А врода, розум та осьвітність, заможність її чоловіка дали їй змогу посеред висшого сьвіта відгривати значну ролю. Проте таке житє не могло ублаготворити її сьвітлого та серіозного розуму. 1869 р. в Петербурзї при одній ґімназиї були відчинені висші жіночі курси. Зараз же Корба вступила на ті курси маючи на увазї після сего завершити свою осьвіту в Цюриху або в Парижи. Але 1870 р. справа її чоловіка по-

хитнула ся і їй довелось зрікти ся з закордонного житя; трошки згодом вона вирушила до Минску, де її чоловік одержав якусь посаду. Тутечки вона тільки займалась суспільними справами, встигла упорядити товариство, що мало на ціли засобити розвиткови осьвіти та давати грошеву запомогу по університетах бідним студентам. Але як скоїлась 1877 р. росийско-турецка війна, тодї то вона вбачила перед собою нове поле дїяльности, бо як тільки почали поранені москалї росийскі вертати ся домів, вона зараз стала в минскому лазаретї за сестру милосердну а потім такою вступила до межинародного товариства Червоного Хреста тай рушила на місце воєнних вчинків, та яко сестра взяла собі місце в полевому лазаретї росийскому за Дунаєм. Було їй всего на всего 27 лїт. Що вона бачила, що перетерпіла за весь оттой страшливий час, може зрозуміти тілько той, хто бачив малюнки Верещагина. Отї враженя для її натури глубокої та спочутної не минули на дармо але вказали їй напрям цїлого житя. Її усю просяла ота великість простого росийского мужика-салдата, що на своїх раменах виносить усю ваготу держави і якого грабують і зневажають навіть на війні, де він віддає свою крівцю. Вона поклала собі присьвятити цїле своє житє визволеню пригнїтеного народу від страданя, яке оточає єго житє. По скінченю війни вона приїхала до Росиї, де зараз занедужала на тифус, що привезла з собою зза Дунаю. Вичунявши з довгого та важкого недугу вона зараз взялась за дїло. На кождому ступнї, на кождому спитку втручати ся в житє, яке було на вкруги, вона натикала ся на переважну перелону в образї полїциї та урядництва, що було все міцне та по всїх усюдах. Її особисте житє так само як сотень та тисячів інших доводило їй усю даремність таких спитків, усю несилу на такій стежцї. Ото вона й стала революционеркою і пристала до „Народної Волї“, вона дїльно приймала участь по всїх справах отсеї пар-

тиї від 1879 до 1882 року, що мала на метї перекинути уряд в єго формі абсолютизму Дня 5 червня 1882 р. арештовано її, а через де-кільки місяців поставлено перед судом сенату, обвинувативши, що вона належить до терористичної орґанїзациї. В останному своєму слові ось що вона промовила:

„Винною я себе не взнаю, хоть не перечу, що я належу до революцийної партиї і подїляю її надії та погляди. А що до якоїсь орґанїзациї, що нїбито волить дорогу крови більше нїж інші дороги, то я не відаю такої орґанїзациї і не певна, що така й є. Може така партия хоче з'явити ся тодї, коли навіть я істнувати-му, тодї то не буду членом її. Коли партия Н. В. присобила політику терористичну, то не длятого, що терор волить перед іншими стежками, але длятого, що інших стежок, які провадять до мети, які покладені нам історичними умовами Росиї, нема". Сумні та невинні слова, що пророкують великі лиха: „Вельможні сенаторове! Вам відомі основні закони росийскої імпериї. Вам відомо, що нїхто не має права обороняти яку небудь відміну в формі державства, що істнує; злочинством є й думати про се. Але держава росте та розвиваєть ся, що день Божий то все складнїйшають умови соціяльного житя і вже недалека хвиля, коли росийский нарід поломле перепони, що відлучають єго від житя та сьвітла".

Президент перебив її. „Така ваша особиста думка". Корба мовить далїй: „Історичне завданє, яке стоїть перед Н. В., розсунути оті перепони та дати Росиї незалежність та волю. Обирати засоби се залежить від уряду. Ми не уперті визнавцї терористу. Рука, що знялась для вдареня, опустить ся, аби уряд відмінив політичні умови краю.

Партия наша доволї володїє собою, щоб відцуратись пімсти за власну кров, яка вже вицїджена, але вона не віджахнеть ся від боротьби, доки для росийского народу не придбає волї та добробиту. А щоб довести вам, що мети нашої партиї —

мети помірні та сумірні, прохаю вас прочитати лист до імператора, Олександра III, писаний після 1 березоля. Ви зуздріте, що ми бажаємо тільки змін, змін щирих, що огортають житє з усїх боків і що самі повні житя".

Само по собі від тих слів Корби не помякшало серце її суддїв, але вона того й не чекала. Їй винесли вирі 2-лїтної каторги з відобранєм усїх прав. З останних відомостий, які я маю, вона ще досї жива і живе на Карі але недужа й слаба і певно вже швидко на віки спекаєть ся від усяких недостач та каторжної муки.

З чоловічого острогу менї особливо була цїкавою особа Іполїта Мишкина, якого житє таке повне, цїкаве та характерне. Року 1864 відомого росийского економіста Чернишевского, що створив роман „Что дѣлать", що перекладений навіть на англїйску мову, яко революционера судили, засудили та заслали на Сибір. Деякий час перебувши в Олександровску, центральному острозї (біля іркутского), єго перевели потім до Вилюйска, невеличкого місточка на далекій півночи якутскої области, де вже він жив багато років під пильним доглядом полїциї. Ото коли в роках 1870 зняв ся останий росийский революцийний рух, то мрія усїх революционерів була: визволити Чернишевского та дати єму змогу дальше провадити свої вчені та лїтературні працї. Усе, що було зроблене в сїй справі, не мало жадних наслїдків і доводило ся вже залишити справу яко неможливу. Аж ось в роцї 1875 молодий студент, технольог, Іп. Мишкин, випрацював свій плян і поклав єго довести до вчинку; він іменно відважившись в образї жандарского офіцира з'явити ся до вилюйского ісправника з підробленим приказом віддати єму, Мишконови, державного злочинця Чернишевского, щоб єго привести до Петербурга. В такій метї спочатку приїхав до Іркутска та перебувши тут де-кілька місяцїв встиг придбати собі місце в жандарскій канцелярії. Через недовгий час

він встиг придбати на ось тій службі до себе прихильність та довірє, і одержав вступ до потрібної єму справи. Добув він собі і потрібні єму бланки, написав на них приказ, щоб віддали єму Чернишевского, підробив підпис, приклав печатку, добув потрібне убранє і після усего отсего залишив службу, здаючись на те, що треба вертатись до Росії. Перечекавши якийсь час, він рушив у дорогу. В Вилюйску єго привитали з пошаною, яка була одповідна єго посаді і з початку ніхто єго нї вчому не підоздрівав. Він віддав ісправникови свої папері і наміг ся, щоб єму доручити Чернишевского, щоб одвести до Шлїсельбургу. Замір Мишкина певно б був доведений до вчинку, слиби хопило засобів доволї, щоб захопити з собою, яко жандарів, що мусять їхати з ним, двох або хоть одного товариша. Жандарский капітан, переїзджаючи Сибір без ескорту ба навіть без деньщика, щоб доглядав єго речи, поганяючий машталїрів і т. і. — се щось неподобне і нечуване; тим паче нечуване, що він повинен був захопити з собою значного та небезпечного державного злочинцю. Поміркувавши де-кілька мінут про таку справу, ісправникови, чим він більше міркував, все здавало ся чим далїй, тим більше неймовірним таке поводженє. Вже неспавши цїлїсеньку ніч, як він тільки спіткав Мишкина, то й сказав єму, що без дозволу свого безпосередного начальника, якутского губернатора, він не відважить ся доручити єму такого значного злочинця, як Чернишевский. Длятого він сказав Мишкину, щоб він почекав, поки він пошле до Якутска посланця з паперами Мишкиновими.

— „Я не гадав собі — помітив непривітно Мишкин — щоб отсе такий розпорядок імператорскої полїції ще вимагав санкції губернаторскої. Та коли вже на те йде, що я сам поїду до Якутска і примчу оту санкцию“.

Ісправник, що вже тепер зовсім перейшов у певність після підоздріваня, дав єму для супрово-

ду двох козаків, попереду звеліївши, не спускати авї на мить з ока отого жандарского офіцира, та опріч сего послав єще посланця особливого з донесенєм до Якутска, що мусїв випередити Мишкина на дорозї. Тодї Мишкин, спостерігши, що програв справу, поклав собі утїкати; не доїзджаючи до Якутска він вискочив з воза та й кинув ся у лїс. Козаки за ним. Тодї він вихопив револьвера, стрілив, поранив одного вартового і зник. Але само по собі не на довго. Поблукавши по лїсах з тиждень, він трохи не вмер від голоду, холоду та втоми і був нарештї зловлений. Єго одіслали до Петербургу і тут він трохи не три роки перебув в самотнему вязненю у Петропавловскій фортецї, де трохи не збожеволїв. В жовтню року 1878 Мишкина судили в відомому процесї „193“. Відомо, що в сїй справі обвинувателї вимагали, щоб публику пустити до суду та щоб був їх власний стенограф, а як сего не попустили, то всї відцурали ся оборони та од уділу в судї. При кінци суду Мишкин на запитанє, чи не додасть чого небудь, щоб виправдити себе, промовив палку промову, в якій обвинувачував уряд і вимовив, що нї він, нї єго товариші не мають на увазї, щоб ухилити ся від кари, але мають право вимагати за се, щоб увесь край мав змогу з друку довідатись про їх провину, та вирікти над ними єдино-праведний вирік. Де він вже дуже міцно почав обвинувачувати уряд, тодї предсїдатель одібрав у єго слово, але Мишкин не звернув на се уваги і провадив своє далїй. На єго кинули ся жандари, але перше нїж схопили єго, він вимовив оті слова: Нї, се не суд! Се щось гірше від дому терпимости! Там нещасливі спродують своє тїло, а ви спродуєте свою честь, праведний суд, закон! Єму вирікли 10 років каторги і вирядили до харківскої центральної тюрми. Не має у мене тут місця хоть на хвилю зупинитись на обображенє житя політичних злочинцїв в отій тюрмі. Вже житє красномовно обписане кимсь між ними в брошурі з за-

головком „Надгробное слово Александру II.“ Я маю надію перекласти її та видрукувати, а поки що тілько промовлю, що за не довгий час в тюрмі 6 чоловіка людий з числа політичних вязнів збожеволіло. — Мишкина замкнено в каторзі нижнього осаду. Єго невтомна енергия та сприт допомогли єму вигадати, як утікти. Він одірвав одну дошку з помоста, та за помочию пазурів та шматка дошки почав робити підкопи під стіною острогу, розкидаючи під помостом викопану землю, а в часї роботи кладучи замість себе ляльку. Вже близько було до кінця працї і вже єму усьміхала ся воля. У камері у єго після єго попередника Ціціанова, лишилась карта географічна. Він посшкрібав бумагу з полотна; з єго пошив собі сорочку та штани. Він вже все полагодив от-от тікати, але нещасний випадок попсував усе дїло: в несподіваний час увійшов до камери доглядчик і замість Мишкина углядів ляльку. Зняла ся трівога, одшукали підкопи, а в єму і інжинїра і витягли єго назад до камери Після сего вже єго замкнули до камери, звідкіль була вже немога втікати, а тут довелось скоштувати ще більше недостач, ніж попереду. Тепер вже він побачив, що коли ще і дальше так буде, то доведеть ся збожеволіти. Одної недїлї він попросив ся піти до острожної церкви і там почекавши хвилї, як доглядчик, лютий та ненавистий для него чоловік, поцїлувавши хрест, повернув ся до єго видом, учистив єму по морді. Він чекав кари, але у той самий час незвичайний процент померлих та божевільних у харківскій централці звернув на себе увагу мінїстерства і професора Доброславина вирядженo, щоб він вислїдив, що в тому винно. Доброславин оттаку дав відповідь: „Острог зовсїм не заспособлений, щоб в нім істнувати людям; незвичайний процент збожеволїлих та померлих і повинен бути таким, коли такі гигієнічні умови острогу; треба безпремінно звідтіль випровадити політичних вязнів“. Уважаючи на такий ра-

порт на вчинок Мишкина подивили ся яко на подію божевільного або принаймні ненормального чоловіка і єго навіть не суджено. Незабаром звелено перемістити усіх політичних з харківскої центральної тюрми до Сибіру на Кару. В дорозі на Сибір помер в Іркутску оден між ними Дмуховский. На відправі в часі похорону були усі політичні. Як скінчила ся відправа тоді вперш, ніж встигли єго зупинити доглядчики, Мишкин промовив коротеньку промову над домовиною свого товариша, що скінчив цитатою з одного стихотвору Некрасового, та ще й додав від себе: „з попілу отого чоловіка та ще й инших схожих до него виросте коли небудь для Росиї дерево волї". Тут єго зупинили тай витягли з церкви. За ту промову, промовлену у церкві „перед сьвятими іконами", єго судили і засудили ще на 15 років каторги. Єго товариші розмавляючи зі мною про Мишкина прозивали єго „прирожденним" мовцею, що за весь час свого житя тільки двічи промовляв і се єго дорого коштувало: за першу промову добув собі 10 років каторги, а за другу 15 років. Потім вже і Мишкин жалкував, що промавляв отак в друге. Посторонні люде не чули сеї промови, значить користи з того не було, а особисте задоволенє тім, що вчинив остатний обовязок, який належав ся єму, коштувало єго дуже дорого; якби навіть і дожив він до кінця строку, то вийшов би з камери нїкчемним, для „спільного дїла" безсильним, старим. Року 1883 перевезено Мишкина з Кари до Шлїсельбургу у кубі з 8 товаришами, яко найнебезпечнїйшого вязня а 1885 р. розстріляно єго за плюху, що він дав лїкареви острожному.

Дві політичні каторжні, яких переслано на Кару, Ковальска та Богомолець за три місяцї до того часу, як з карского утїкло 8 чоловіків, встигли утїкти з іркутскої тюрми. Їх швидко схопили, привезли знов до острогу, де і вчинили обшукування, як то звичайно дїє ся. Але на сей раз обшукували

чоловіки і коїли страх яке неподобне. Полковник Соловієв, адютант ґенерал-ґубернаторский, пяниця та ледащиця, сам порядкував там, та не вдоволяючись усякою зневагою, звелїв пороздягати жінок в єго притомности. Але і то ще не все. Прийшовши до камери, в якій було де-кільки полїтичних чоловіків, він почав вихвалювати ся, що скоїв ото та отото. Тодї Щедрин, що був при тому — полїтичний — не стерпів і збурений налаяв єго „негодаемъ та падлецомъ“ та ще вдарив по пицї. Само по собі єго там же люто побито а потім на Карі приковано до тачки. Єго року 1882 в липню вирядженo до Шлїсельбургу в числї инших вісьмох. Єго не відособнили від тачки навіть в дорозї і тільки вже потім посеред дороги розковали, а тачка всеж таки була з ним і ще в Томску інспектор пересильного шляху бачив єго тачку, що була причеплена до воза. Житє полїтичних на Карі після голодуваня 1882 року трошки полїпшало. Їм віддано книжки, платє, дозволили вживати свої грошї, проходи і т. і. Але санїтарні умови острогу лишились тіж самі — дуже погані — а процент смерти та божевільних був дуже великий*). В протязї часу від 1881 р. до 1885, се значить від часу виходу Кононовича до осадженя Николина, змінилось 5 комендантів**), а кождий мав свої власні погляди, звички, та вереди, а до них мусїв острог заспособлятись. У вязнїв то одбирали книжки, грошї, і т. і., то знов вертали; не

*) Я під рукою не маю докладного числа, але ото числа: померлих (од 1879—86 р) сливе усї від сухот: Шутин, Кривошеін, Жуков, Попко, Лисовска, Ваймар, Тихонов, Рогачев, Армфельдт і Кутиконьска. Душегубства: Симяновский, Родин. Збожеволїня: Матвієвич, Зубковский, Янковский, Позен, Ковалевска. За часу нашого перебуваня на Карі з числа жінок, що були в острозї, 8 було недужих.

**) Кононович, Потулов, Голтурин, Бурлей, Шубин, Манєєв, Бурлей, Миколин.

*

було ніколи певного пляну, ніякої постійности, як провадити острог. Передїлки, що були споряджені року 1882 по камерах, року 1884 поздіймано; вільна команда, що була знищена року 1881 знов в 1885-ого вернулась. Що новий комендант то й новий закон. Ліпший межи них, як одноголосно усї кажуть, се був Бурлей, Голтурин був лютий, Шубин дуросьвіт, без характеру, Маняєв пяниця та злодїй, що зашахровав близько 1000 карбованцїв з гроший вязнїв. Усї ото добродії були заступниками іркутскої жандармериї. Нарештї року 1884 острог підбито під уряд та контролю імператорскої полїциї а комендантом став Миколин.

Отак виправдились слова Кононовича, що він вимовив товаришеви мінїстра внутрішних справ Дурново Уряд змусив відсахнутись чесного та людского чоловіка, а натомість посилано на єго місце поспіль 5 чоловіка лютих та невдатних людий, а жнива були такі, яких треба було й чекати. І тепер воно дляє свою полїтику і одержить само по собі такі-ж самі сумні наслїдки.

Радїючи ми покидали Кару, я та Фрост, 12. листопада та почали подорож назад до Америки. Проїзджаючи повз острог полїтичних (у купі з Потуловим) ми спіткали двох з вільної команди полїтичних, що прямували до острогу. Вони пізнали нас, поздіймали шапки та й уклонили ся. Се була наша остання бачинка. Ми ночували на Усть-Карі. Вранці, рано, нас вже чекали біля ґанків конї. Майор Потулов відімкнув фляшку вина, та всипявши всїм по шклянці мовив: „за благополушний возворот до Америки“. Ми вихилили свої шклянки, подякували Потулову за єго гостинність і обіцяли дати звістку через телєграму про приїзд до Стрітеньска; конї рушили.

Прощавай Кара!

VII.

Східньо-сибірскі срібні рудокопні.

Дорога від Кари до Стрітеньска, хоть і не довга але дуже втомна і по якій всего бракувало, озвалась важко на нашому здоровлю. Я був такий висмажений, що не думай зробити хоть сто ступнів а одягати важке хутро се все одно, що побільшити на 20—30 разів битє мого живчика. За таких обставин не було й чого гадати зараз же рушати за 900 верств по порожній та дикій країні до Нерчиньских срібних рудокопень; треба було вперш відпочати де-кілька день, користаючи зі змоги виспатись та з'їсти по людски. Вже через три днї ми так засїли ся, що я поклав собі навідати ся до місцевого засїдателя, щоб за єго помогою добути коний, бо туда, куда ми прямували, не було почти, а коний доводило ся наймати у приватних людий. Але се не було легко — і длятого ми потурбовали ся одержати від ґубернатора по телєґрамі приказ, що звелїв полїциї всему нам допомагати; опріч того у неї були листи рекомендацийні від Потулова. Засїдатель привитав мене ввічливо, зараз же справив усе, але при тому перестеріг мене, що скрізь по нашій дорозї панує віспа, а длятого він нам радить не тільки не ночувати по мужичих хатах, але по змозї й не заглядати до них. Така несподївана відомість була дуже неприємна. Вже й так повинна

була бути важкою наша подорож — а тут ще, на тобі, нові недостачі, які ми мусїли перетерплювати підлягаючи карантанї самохіть. Можна правда було обрати иншу путь, через Нерчинск, а з відтіль повернути, до рудокопень під'їхати з другого боку; але то було дуже кружно. Нарештї ми поклали здатись на волю долї, і їхати так, як перше поклали. У недїлю у день віз вже чекав нас біля ганків; ми налаштували єго своєю поклажею тай рушили по дорозї до Александровского заводу та Альгачийских рудокопень. Нерчинскі срібні рудокопнї — се величезне просторонище на де кілька тисяч квадратових миль; се просторонище дике, порожне та горове, а по єму то там то инде розкидані заводи, що складають „округ нерчиньских срібних рудників". Отой округ займає більшість неправильного трикутника, який складаєть ся річками Шилкою та Аргунїєю до їх злученя а на півднї межує з Моголїєю. Істнованя тутешних срібних та свинцевих рудів було відоме ще доісторичним тубольцям Сибіру, і перші росийскі доглядачі відшукали тутечка слїди їх давних робіт. Року 1700 греческі горні інжинїри, що служили Росиї, заклали тутечки нерчиньский завод неподалеко монгольскої межі а вже при кінци віку більше ніж по двацятох місцях попрорізовано шахти та вибудовано між Шилкою та Аргунїєю близько 8 заводів себ-то печий, де розтоплювано срібну руду. В первих по рудокопнях робили сибірскі мужики, що їх силоміць переселили сюди з сїєю метою, але од 1722 року на їх місце повагом прибували засланцї каторжні. Не лїчачи Поляків та декабристів сюда не засилано полїтичних. Після повстаня 1863 року у ті рудокопнї заслано тисячі Поляків*).

*) По казцї Максимова (Сибір і каторга) число Поляків, засланих на Сибір від року 1863 до 1866 виносить 18622. З того числа 8199, зачисляючи сюди 4282 шляхоцких, заслано до всхідньо-

Але ще далеко до сих рудокопень. На дорозї у нас стояв Александровский завод, що був від Стрітеньска ва 280 верств. Рудокопнї, які надали тому заводови назву, — вже давно закинені, але сїльце, що виросло до віка їх колись то ще, істнує й досї і тутечки й містить ся острог. Маючи на увазї, що поблизу від того заводу лежать відомі в своєму часї а тепер покинені рудокопнї. Акатуй, ми поклали собі там зупинитись на якийсь час. Але як виявилось, дістатись туди не легко було. Погода, як ми виїздили зі Стрітеньска була холодна, похмурна та було вітряно. На вкруги був снїг а на дорозї єго не було і куряви були страшенні. Вже при кінци першого перегону ми почували потребу відпочивати та погрітись; але сїльце, де ми мусїли міняти коний, було таке лихе, що лякаючись віспи, ми не злазили з воза, бажаючи лїпше голодувати та мерзнути; машталїр спитував запевнити нас, що на сей раз пошесть не люта, але Фрост побідно одповів єму, що єму завжди таке говорили про сибірских блощиць, але вони анї не були милосердні для сибіриянів, для єго, чужосторонця, завжди були найлютїйші на свій кшталт. Переїхавши другий перегін ми зупинились в сїльци „Котун“. Змеркало, холод більшав; я був дуже втомлений. „Послухайте — промовив я до Фроста — я вже більше сего не в силї витерплювати, я постукаю у двері до хати та коли тутечки нема недужого, то я піду погрітись та чого-небудь попоїсти“. Менї відчинила двері блїда, втомлена жінка. „Скажіть на милость — спитав я — чи у вас у господї нема недужих на віспу?“ „Єсть батюшка“ — відповіла она.

Сего було доволї, і я поспішивсь назад до воза. Нїчого більше не лишалось робити, як тільки вдатись до мішка з хлїбом, та спитати попоїсти тут

го Сибіру, 7109 між ними на каторгу. Сливе усї каторжні заслані до нерчиньских рудокопень.

на холоді. Аж нове лихо — весь хліб покрила курява, він замерз як дерево і обернувсь на камінь. Так посидїли ми з годину на холоді, чекаючи коний, дрожачи від холоду та одкусуючи шматочки хліба змерзлого, але за то утїкли від віспи.

Переїхавши новий перегін, ми нарештї зупинили ся в сельцї Шелапутнему. Було вже близько девятої години. Тутечки йде почтовий шлях з Нерчиньска до нерчиньского заводу, єсть і почтова станция, де ми заночували. Напившись чаю ми не роздягаючись попадали на футра та поснули мов неживі. На другий день ранком, засилившись ся чаєм та снїданєм, але переважно міцно заснувши, ми рушили далїй. Було холодно — 15 степенїв нижче нулї; труский віз недавав нам як слїд загорнути ся у футра а все навкруги було таке смутне та насуплене. Над вечір вже зупинили ся ми напитись чаю в селї з такою довгою назвою, що числа букв в нїй певно перебільшовало числа мешканцїв (Кайвикучичазамурская); тутечки зустріли ся ми з молодим петербургским технольоґом, якого вирядженo до нерчиньского заводу, щоб научити робітників, як вживати динаміту, і він тепер саме вертав ся до Петербурга. Про рудокопнї він оповів нам як найгірше. „Остроги там – мовив він — самі гірші з всеї имперії, урядовцї люті і нїчогісїнько не розуміють; каторжних мучать; всяк бє і завше змушують робити недужих. Без убитого не обходить ся нї оден взрив наслїдком необачности та невмілости начальників і т. д. Взагалї малюнок, що намалював нам він, був такий сумний, навіть для мене, що я не хотїв няти віри сему, поки не побачу сам усего на свої очи. Близько коло півночи ми приїхали до Макарова, села, що від Стрітеньска було за 180 верств. Ми поклали собі заночувати тут та пристроїтись в „земскій кватері“ себ в то в хатї, де мешкає мужича семя, яка має обовязок постачати їжу та притулок для урядників, які тут проїзджають. Ми швиденько упоралисъ з чаєм тай

полягали спати. Фрост ляг на долівці а я на лавці, в хаті було так натоплено, що ажь душно; від стіни, що була коло печі, душило живицею і т. д. Я довго не здолав заснути. Але нарештї я почав засипати... ще хвиля а яб вже спав як вбитий, аж раптом як раз у мене над ухом розляглось голосне кукуріку. Я мимохіть зіскочив з лавки. А от як раз під лавкою містив ся цїлий курятник, і півень гадаючи, що вже час, зарепетував ку-ку-рі-ку в саме ухо. Я перебрав ся на долівку дальше від від того сусїдства, але воно через усю ніч далось менї втямки. Менї доводилось спати по сибірских хатах у купі з собаками, вівцями, коровами і т. і., але тепер я переконав ся, що один півень вдатен більше отруїти житє нещасливого мандрівника, нїж цїла отара тих, що ходять на чотирох ногах.

У вівторок о 10 годинї в ранцї ми приїхали до Александровского заводу, — села, що закинене в порожному степу, бідного з двома або трема сотнями мешканців з розваленим містком на виїздї, та з горами на обрії, що вкриті були снїгом. Каторжний острог, куда повів нас сам смотритель Фомин, се була „богодїльня“, де доживають віку зовсїм вже благі старцї або недужі безнадїйно каторжні нерчиньского округу. Сей острог, — деревлянний будинок на кшталт звичайних сибірских острогів — вибудований пів віку тому назад. Тодї, як ми були тутечка, в нему містило ся 137 вязнів. Санїтарні обставини, як звичайно — гидкі. На підлозї грязюка, повітрє по камерах попсоване. по коридорах в звичай параші; божевільні у купі з дужими і т. д. Невеличкий лазарет острожний несподївано не був повний, як то звичайно буває зі всїма сибірскими лазаретами, і доволї в єму було чисто. Само по собі, що постелї були не занадто чисті, але фершал виясував менї, що від єго се не залежить. Платя не гурт богато і єму великої працї коштує і та охайність, яка тепер єсть тутечки; він був дуже задоволений, почувши від мене,

що єго лазарет лїпший над усї, які я бачив на Забайкалї.

Оглядївши острог ми вернули до смотрителевої кватири і зустріли там ісправника нерчиньского заводу, що справляв об'їзд по окрузї своїм. Се був веселий, добрий чоловяга, років близько 40. Отвертий бесїдник, він розмовляв з нами зовсїм вільно та отверто про нерчиньскі рудокопнї та порядкованя їх та здобуваня срібла; останне було зовсїм не таке, як треба було єму бути. Лїпше було куди не кінь, якби добуток був вільний для усїх; а то урядові інжинїри злодії або нїчого не знають і длятого рудокопнї не постачають навіть половини того срібла, яке б вони здолали достарчити, якби вміли руки порались біля них. Яко ілюстрацию він виложив нам історию двох золотих рудокопнів в єго окрузї. Кабинетскі інжінїри після пильного дослїдку виголосили, що вони не варті турбованя. Вони впали до рук приватної ініціятиви, а та здолала добути там 600 пудів золота. А справа була зовсїм проста. Інжінїри змовили ся з прийшлими властителями рудокопень і одержали за своє виголошене „грубі гроші".

Пообідавши смачно та випивши до волї, ми всї гуртом двома трояками рушили до Акатую. Сї підкопи давно вже закинені, але вони цїкавили мене длятого з одногу боку, що се було колись найстарійше місце каторжної працї, а з другого, що уряд лагодив ся перемістити сюда з Кари полїтичних. На протязї верств 10—15 дорога йшла порожним степом прямуючи до не дуже високого ланцюга горбків, а з відсїль звертала до долини; нїде анї слїду ростї, як не лїчити де-неде порозкиданих кущів. Чим дальш, тим все більше вущали долини а вже верств зо три біля сїльця „Акатуй", перейшли на стулену з усїх боків сумну щилину, що була неначе відтята від усего сьвіту. Отакиї біля полюса вузкі долини по Гренляндиї.

„От се стара полїтична тюрма“ промовив ісправник раптом і ми зупинили ся супротив лихих будинків, на пів розвалених, з якимсь деревляним перекопом по перед їми. Очевидячки то була брама проміж палїв, що колись то були, і од яких не було вже анї слїду, та вартовня. По обидва боки сеї брами ступнїв за 50 від неї було двоє цегляних будинків, оден без покрівлї; обидва кінчали свої остатні днї. Залїзні кратки повиривано, вікна виглядали якимись дїрками з напів розвалених мурів... Увійшов я до першого будинку, маючи надїю запопасти яку небудь памятку від пройшлого житя острогу: напись на стїнї, уривок ланцюгу, яким приковувано арештантів і т. і. Але з залїза не було й слїду; помости погнили, штукатурка облупилась і не було нїчогісінько, щоб здолало у вображеню промовити про пройшлу історию острогу та посьвідчити про ті страховиска, що колись то коїли ся тутечки, покинувши відомому добре „Акатуєві“ на довго смутну памятку. Лїворуч будинок був ще собі так, але вікна у ёму були зовсїм позабивані, а двері замкнені, і не можна було увійти до ёго. Звідсїль недалечко можна було бачити вхід до акатуйскої рудокопнї, на шпилю горба, що здіймав ся на 500 до 600 стіп над рівнем долини. Якби не було вже пізно, яби оглядів ёго, але вже змеркало, робило ся холодно, а ті, що приїхали в купі, все поглядали нетерпляче на воза і менї вдалось тільки на швидку оглядїти те, що було навкруги старої брами. Тутечки жив і вмер декабриста Лунїн а він сам поховав не одного між своїх товаришів недолї своєї з Поляків, що були заслані сюди, отутечки де небудь близько. Але не було і слїду від могил. Російский уряд дбає про те, щоб заховати слїди житя та страждань своїх жертв і над їх останками навіть не здіймаєть ся і земляного горба. Після мого одвіданя Акатую, тут збудований був новий острог і до него мають бути переміщені полїтичні з Кари каторжні. Замір уряду — випомповати з рудоко-

пнїв воду та руками полїтичних поновити в них роботу. Само по собі, що становище їх тутечки тільки погіршає, бо коли де по східньому Сибіру є од Кари гірше, більше сумне місце, що про єго й Бог забув, то се Акатуйска долина.

Повернули ми з Акатую вже в ночи і другого дня засилившись сном та смачним снїданєм з новою силою рушили далїй. Ми повинні були зупинитись на алгачиньских рудокопнях а до їх було більше 30 верств. Дорога йшла такожь порожною місцевостию. Ми по черзї переїздили через невисокі, округлі горби, вкриті снїгом, та без усякої ростини. Зі шпилю останнього перевалу, звідкіль можна було оглядати околицю, верств на 45 навкруги вони вдавали з себе нїби окіп, що раптом застиг та був вкритий ледом в часї страшного урагану. Далеко поперед нами між двома горбами-хвилями машталір вказав нам на якусь чорну пляму — село Алчош, що звідсїль нам здавалось нащадком корабля поломаного, що був огорнений ледом. Навкруги не було нїчого, щоб здолало перервати оту сумну гармонїю, що нагадувала смерть: хвилястий снїговий верх був скрізь білий, а нїде нї деревини нї якої небудь темної прогалини... З'їхавши з гори ми швидко зупинили ся посеред довгої грязької вулиці і зупинили ся перед земскою кватирою, де поклали заночувати. Одвідувати кого небудь було вже запізно (була 5 година) і ми одразу почали поратись. До хати сторож унїс самовара, що вже кипів, молока, масла. Фрост торжественно витяг з потаємного кутка чемодану слоїк консервованих конфітур, що в Стрітеньску купив, та приховав задля сьвята і т. і. По обідї такому незвичайному ми поснули в теплій хатї хоч і на долївцї але смачно.

Після снїдання на другий день ми пішли одвідувати місцеве начальство: до Несторова, головного горного інжінїра, та до полковника Зальштайна, острожного смотрителя. Несторов повитав нас гостинно як слїд, змусив нас ще раз поснїдати у купі

з ним та так притьмом частував нас горівкою, кримским вином та иншими напитками, що я вже страхав ся, щоб не довело ся одкласти на завтра огляд острогу та рудокопень. Зальштайн мешкав в великому комфортному будинку, де було повно олеандрів та инших цьвіток і зі свого боку пристав до нас, щоб і зним снїдати в третє. Таким чином тільки о першій годинї ми вирушили нарештї на одвідини.

Полковник Зальштайн, Фин, говорив доволї погано по росийски, він справив на мене враженє чесного та звичайного чоловіка. Він поводив ся з нами просто та отверто.

— „Менї боязко — мовив він до нас дорогою — що острог вам видасть яко найгірший між усїма, які ви бачили. Але тутечки я не винен. Дуже ми далеко від Петербурга".

Я відповів ему, що бачив острог на Усть-Карі а значить, мене не задивить нїчо, і що тепер вже я досьвідчив ся і розуміти-му его становище та неможливість полїпшеня по росийских острогах. Він нїчого не відповів, але похитав головою, начеб то бажаючи промовити:

„Поки ти не бачив мого острогу, не кажи нїчого про свій досьвід!" Швидко ми були перед високими палями острогу. Черговий офіцер впровадив нас до двору, де по середині був острог, довгий низький будинок з покрівлею з дошок. Менї здалось з першого погляду, що він падає, тай справдї він так похилив ся на оден бік, що коли б его не підпирали товсті оцупки дерева, то він би давно повалив ся. Острог був старий, дуже старий і смотритель не здолав сказати менї, коли він був збудований — певно р. 1870, тодї як розпочали розроблювати Алґачиньскі рудокопнї. Увійшовши у двері ми опинили ся у довгому, темному, смердячому коридорі, що подїляв острог на дві половини. Перша камера лїворуч — містила у собі аптику — друга больницю; там стояло 8—10 ліжок, неохарних,

а по них лежали недужі та поранені арештанти. Двох між ними поранених вибухом динаміту принесено сюда де-кілька днів тому. Вони на погляд були дуже страшні, обставини гидкі а повітрє неможливе... В другій камері, де була величезна піч, двоє вікон, та впродовж трох стін примостки, товпили ся здорові арештанти. Перше, що вразило мене — се довга та темна червона смуга, що йшла впродовж стїн понад параші. Спостерігши, що я так тільки дивлю ся, Зальштайн промовив до мене з осьміхом на пів добрим на пів цинїчним; „се вони малюють стїни по своїх камерах". Я підступив близче до стїни і ото зрозумів тодї, що ота червона смуга складала ся з безчисла кервавих плям, що походили від кари по стїнї блощиць. Арештанти малювали стїни крівлею своїх немилосердних ворогів. Скільки то треба було років десятків, скільки тисячів арештантів, скільки мілїонів отих покараних, щоб зробити таку смугу — справжний історичний спомин острогу. Инші камери не відрізняли ся нїчим від першої. По всїх було повно, по всїх було грязько, як тільки можно; повітрє було такеж неможливе, як на Усть-Карі і т. і.

— „Я не можу зрозуміти, промовив я до Зальштайна при першій нагоді, яким робом ви не вважаєте, що в острозї так все погано. Ви маєте під доглядом 169 арештантів. Тільки 40 або 50 порають ся по рудокопнях, а усї зайві відлежують ся по камерах на примостках. Навкруги лїсу, скільки хоч, усякий мужик росийский зугарен збудувати деревляну хату. Чомуж ви на такі роботи не вживаєте своїх арештантів? Невеликим коштом єсть змога за де-кільки місяцїв збудувати людску хату, замість сеї гидкої тюрми".

— „Ах добродїю — одповів менї Зальштайн, — як швидко ви ото розміркували усе! Менї не можно вирядити без дозволу департаменту острожского на роботу у лїс арештантів. А нуж хто небудь утече! Тодї я мушу відповідати, і я страчу

посаду. Петербурскій власти відомий стан тутешного острогу, бо що року я доношу прося. Назад тому 5 років, після того, як я вже пристав з короткими гужами, одержав я приказ, вдати ся до архитектора спорудити плян та що коштувати ме новий острог.

Але щожь? Я довів все до вчинку, але вам добре відомо, як ми все швидко робимо. Моє завідомлене місяців через 2 або три одержали в Петербурзі і воно чекало черги з сотні таких самих рапортів з усіх кінців имперії. Через де-кільки місяців черга доходить і до єго. Єго розглядають, аж ось треба поспитати мінїстерство внутр. справ, мінїстерство финансів, або чекати розкладу коштів до наступного року. Ото минає рік і більше, а нарештї таки вчиняєть ся покладанє. Пляни одсилають назад до мене, та вимагають, щоб були зроблені отакі то та такі переміни, одповідні зі смаком та поглядами петербурских урядників. Я доводжу до вчинку — поправлені документи знов висилаю до Петербурга. А за сей час на добі переміна в складї департаменту і оті поправки знов не до вподоби, знов не відповідають поглядам. Ще минає рік і пляни знов вертають сюди і отаке од року до року. Розполог коштів нового острогу я до Петербурга одіслав року 1880 і з того часу отсе вже в третє він ходить то туди то сюди. Навіть коли вже нарештї і дадуть дозвіл спорудити будинки, то се дїєть ся дуже поволи. Ото вже досить років минає, як уряд почав будувати цегляний острог в містї Зерентуї, а він ще й досї без покрівлї. Само по собі про помости не має чого ще й казати".

—„Нї вже ваша воля, а я сего не второпаю одповів я. Листувати в протязї років до нетямущих петербургских урядовців про справу, яку місцевий губернатор — та що губернатор — місцевий ісправник міг би зробити в протязї одної доби! Скрізь по всему Сибіру я бачив, що остроги валють ся; а тим часом скрізь сотнями та тисячами арештанти

палець об палець не вдарять; скрізь ви маєте, тільки протягти руку, безлїч лїсу, вміня, рук.. З якоїж речи не будувати самим?"

— „Ми не маємо доволї вартових для такої роботи — промовив Зальштайн. — Арештанти тїкати-муть".

— „Отсе лихо! Не вже-ж ваш уряд не встанї часово побільшати варту?" а нарештї, якби де-кілька й утїкло. Як на мій погляд то лїпше б половина їх повтїкала, аби тільки для тих, що зістануть ся, було лїпше жити. І досї ще не був встанї витовмачити менї скілько небудь зрозуміло, з якої річи арештаньска праця даремно пропадає, коли єсть змога уживати єї так добре!" На се смотритель тілько здвигнув плечима і нїчого не відповів.

Подякувавши сердечно Зальштайну за єго гостинність та привітність, ми розлучились з ним, та потягли оглядати рудокопнї з Несторовим. Рудокопнї алгачиньскі всего за $1\frac{1}{2}$ верстви від села, на північному спадї одного з чималих горбів-хвиль, що оточають долину. День був соняшний, але холодний. Все на вкруги білїло від снїгу. Недалеко від села звернули нашу ввагу якісь істоти, що здалека чорнїли та шукали під снїгом торішньої трави.

— „Та се верблюди", — промовив Фрост.

— „Які верблюди, скликнув я глузуючи. Хто се чув, що у нерчиньских рудокопнях опинились верблюди? Хиба можуть они істнувати в такому клїматї?

Однакож справдї се були верблюди. До кого они належали, з відкіль та куди они ішли — я не відаю, але менї чудно було тутечки бачити істоти, котрі припадали тілько до Сагари.

Якби хто гадав собі побачити в алгачиньскій рудокопнї усї оті будівлї, парові машини, кришільні приводи та передатчики механїчної сили, що своєю притомностию безперемінно визначають місце американьскої рудокопнї, то він дуже б в тому помилив ся. Тутечки усї рудокопнї, будинки та прина-

лежности, обмежувались пороховим погребом, льохом для динаміту, камерою та невеличкою майстернею, де була їх кузьня і слюсарня і кришільня і сортівня а нарешті і вартівня. Тут чоловіка з шість каторжних а в числї тім і де-кільки жінок розбивали та сортували руду невеличкими молотками; доглядчик гострив на точилї свердла, а четверо чи пятеро москалїв сидїли по лавках, а понад ними висїли їх берданки.

Сам Несторов не схотїв сходити з нами до шахти, а дав нам проводити робітника, що мав показати нам усе. Кождому дано по лоєвій сьвічцї до рук, а проводир заткнув за пазуху штук шість динамітних набоїв але так необережно, що білі довгі рурки від них телїпали ся у нього на грудьох — і от ми рушили зійшовши ступнїв на сто у гору. Через вузькі деревляні двері ми вступили до горизонтальної галєриї з стїнами, поообиваними дошками, де накладені були дошки теж на долївцї для тачок. Тут ми позасьвічували сьвічки та зігнувшись пішли слїдом за проводирем, що коли не коли переступаючи з одної дошки на другу увесь час лякав нас; якби він тільки спіткнув ся або впав, то оґонь од єго сьвічки легко би міг перейти на рурки від набоїв, що висїли з за пазухи і тогдї б пропало і наше житє. Пройшовши ступнїв 450 нарештї ми були коло входу до головної шахти а з єго сторчав кінець старої, вкритої ледом драбини. Проводир почав злїзати покрикуючи до нас від часу до часу, та застерегаючи, що де-не де бракувало щеблїв, а драбини, що стояли по ряду діягонально, іногдї були одна від одної так далеко, що требен був чималий сприт та сьміливость, щоб перескакувати з одної на другу. Але правду кажучи нас більше лякало єго сьвітло, що майже кожної хвилї загрожувало вибухом. У мене перед очима раз-у-раз вважали ся понївечені робочі, що лежали під зрошеними крівцею ковдрами, а я здригаючись і себе бачив в такому станї.

Спускаючись низше та низше ми почували якийсь чудних пах, і я єго собі товмачив од розвиву динаміту одної якої небудь ґалєриї з боку. Наші сьвічки сьвітили все темнїйше та темнїйше а нарештї зовсїм згасли і нас огорнула темрява по над безоднею. Хоть ще було і вільно дихати, але вочивидячки в повітрю було зовсїм мало кислороду і було небезпечно тутечки зіставати ся. Але потративши чимало запалок, ми спустились по двох чи трех драбинах і опинили ся при входї у нову ґалєрию, де знов запалили сьвічки. Тут працювали декільки арештантів, вивозячи тачками викопану руду до початку шахти. Пройшовши ступнїв сто по сїй галєриї ми дальше і дальше переходили по вузких переходах і нарештї дійшли до нової шахти, що спускала ся на саме дно рудокопнї, за помочию драбин так само як і перше. Температура була вже низша од нуля і сгїни були вкриті сусульками з леду. Ми спустили ся аж на дно. Тут де-кільки арештантів копали руду та вертїли дїрки для динамітних набоїв. Струмент у них був як найпростїйший, они викликали б осьміх на губах мінокопи з Невати. Тут зайвина кислороду була ще менша і сьвічки наші що хвилї гасли а тимчасом нїякого не було пристрою, щоб поновляти повітрє опріч вентилятора залїзного, що вертїв арештант. Але вважаючи, що нї до єго нї від єго не було пристроєно нїяких рурок, то отой пристрій, не дивлячись на великий шум, був зовсїм не користним. Він тільки хвилював попсоване повітрє в своєму безпосередному сусїдстві, але наслїдки з сего були такі самі, якби арештант вертїв і точило. Проплентавши з пів години по рудокопнї, оглядївши рудові жили, взявши зразків де-скільки руди та подививши ся, як працюють арештанти, ми вернули ся до входу шахту та вилїзши по 30 або 40 драбинах опинили ся на божому сьвітї здорові, непонївечені. Тут було холодно та вітрено. Тут каторжних, чоловіка 15 людий, що скінчило свій „урок“, обернулись до Не-

сторова прохаючи дозволу іти їм до острогу. Несторов гукнув на них роздражнений на відповідь, що виведено ще не усю руду і що они повинні чекати товаришів. А вони від ранку нїчого не їли; не було нїякого захисту від холодного вітру, що проймав на скрізь; острог був так недалеко, а тим часом їм звелено чекати ще годину або півтора. На віщо здало ся оте непотрібне страждане? Само по собі то не велика мука, се пусте дїло але характерне, що вказує щабель лютої байдужности, з якою рудникова власть стосуєть ся до своїх невільників-арештантів. Здаєть ся, Несторова дражнила ота нїчого не варта прозьба, бо він вбачав в нїй розпусту та грубіяньство. За 6 верств дальше на північ була покровска рудокопня і ми в купі з Несторовим туди і рушили. Дорога проходила по тому самому замерзлому, в хвилї бурі хвилястому, морю, серед тих самих горбів-хвиль, де нїчогісінько не росло, що пригнїчувало своєю одноманїтностю. І тутечки як і в Алгачах були такіж лихі будинки і майстерня, шопа для вільної команди, камера та погреб, та ще два невеличких острогів а один між ними видати, що недавно збудовано. Фрост промовив, що єго цікавість що до рудокопень зовсїм задоволена і не схотїв сходити з нами до шахти, а став малювати в тому, в чому був, в зимових рукавичках, а ми з Несторовим пішли за своїм проводирем. Рудокопня покровска сливе нї через що не відрізняє ся від Алгачиньскої, вона тільки не така глубока та велика. Повітрє в нїй було вогке та тепле, драбини всї в черзї ковзали ся під ногами. Я не відаю, як товмачити оту ріжницю в температурі в двох рудокопнях, що одлегли одні від других на 6 тільки верств і Несторов зі своєго боку нездолав менї нїчого витовмачити. Доволї було тутечка і кислороду і сьвічки увесь час не тухли. Де-кільки арештантів витягали руду віревками з рудокопні. Отака була вся робота в часї нашого одвіду.

*

Після довгого огляду рудокопнї повилазили ми з неї. Проводир задув сьвічку, та не чекаючи, поки вона згасне, зовсїм поклав її до ящика, де був і динамітний набій, а сего доволї було, щоб розірвати усїх нас на шматє. Взагалї я не відрізняю ся нї нервозностю і нелякливий таки, але я волїв лїпше виступити з майстернї і вернув ся до неї тільки тодї, коли на мій рахунок повинна була згаснути сьвічка в своєму небезпечному сусїдстві.

Товща жил сріблених в Алгачах та Покровску вагаєть ся від 12—14 цалїв широти та 5—6 стіп довготи. Руда на погляд сьвітла, блискуча складаєть ся з срібла та з свинцу в пропорциї один на сто та з додатком більшим або меншим так званої „цинкової обманки". Приймаючи на увагу, що отсей металь не легко тане, треба помітити, що від сего залежить трудність операциї по печах, де розпливлюють, а для сего робітники перше розбивають на дрібне шматє руду, викидаючи те, де можно зауважити більший єго додаток. Жінки звичайно справляють оту роботу та ще й слабі арештанти — бо се робота найлатвійша. Добуток руди по алгачиньскій та покровскій рудокопнях, що найбільше дають її, виносить 24880 пудів річно, а руда дає 1440 фунтів срібла та 144000 фунтів свинцу, що не дає зиску нїчого, бо перевозити єго дуже дорого. Тодї, як я був там, лежало на кутомарскому заводї 124000 пудів свинцу вже в протязї де-кількох років. Пересїчно всїх каторжних, що працюють по тих двох рудокопнях, було 220 чоловіка і кождий між ними здобуває 90 пудів руди річно. Оті цифри добре вказують, як млаво та нездобутне оброблюють рудокопнї. Арештанти роблять „по урокам" який здоровий чоловік має силу скінчити в протязї 8—10 годин. Вони мають таку-ж саму їжу та одежу, які на Карі, і кожен коштує скарбови на рік 53 руб. Нерчиньскі рудокопнї, як місце кари, не такі страшливі як часом їх обображують. Само по собі робити безперивно 10 годин не пере-

ливки, та ще по вохких та темних ґалєриях, та в повітрі, де гасне сьвічка; але менї здаєть ся, що лїпша там така робота, нїж вязнене безугавне по брудних острогах, де повно людий та помостів, що зовсїм погнили. Принаймнї, як на мене, то я волїв би перше. Вмирає арештантів, що роблять по рудокопнях не більше як по острогах, не дивлячись на необережність та невмілість в обертаню з динамітом. В ночи не роблять і арештанти, як тілько покінчать „уроки", вертають ся до острогів. Нехай читач не помислить часом, що я хочу промовити, що житє по рудокопнях добре для арештантів. Нї воно страшне, воно гірше нїж житє пса без притулку, алеж всеж таки менї здаєть ся, що найгірші боки життя сего не в каторжній працї по рудокопнях а в острожному вязненю.

І вже пізно було, зовсїм ніч сливе, як ми повернули до Алгачів. На другий день 20 листопада попращавшись з Несторовим та Зальштайном та принесши собі де-якого харчу, ми рушили до кадайскої рудокопнї, що з відсїль була 135 верств. Дорогою зупинили ся на де-кільки годин в кутомарскому заводї, де витоплюють руду, та рано в неділю, голодні та холодні, стали нарештї в Кадаю, де й помістили ся на земскій кватирі. Поснїдавши та нагрівшись, ми того-ж таки ранку вирушили: Фрост малювати а я розшуковати уставщика, заступника власти на тутешній рудокопнї.

Кадайска рудокопня се найстарійша і найрозлїглїйша в нерчиньскому окрузї. Вже більше над сто лїт її розробляють і одного часу вона була дуже здобична. Тепер вже лїпші жили вироблені і рудокопня дає менше срібла навіть від Алгачиньска або Покровска. Уставщик, розумний і троха осьвічений сибірский мужик, спіткав мене привітно хоть і не без задиву. Він прочитав мої рекомендацийні листи а через десять минут ми вже ішли до рудокопнї. Тутечки ми передягли ся (з верху я одяг одежу якогось арештанта, де було, як я поба-

чив, повно нужі, узяли по сьвічці і почали сходити до шахти. Зійшовши футів на 120, опинили ся ми на чималому центральному майдані, од якого промінями розходились на всі боки 4 горизонтальні ґалєрії, вижчі та ширші над галєрії Алгачиньска та инших рудокопнів. В них було на скільки дуймів води. На глубині 200 футів знов був майданчик, на який виходить вступ до другої ґалєрії, ще ширшої та визшої, що ішла прямісенько до центру гори. Темрява, ще більша від диму динамічних вибухів, була страшенна і я ледве бачив поперед себе сьвічку, що липотіла, за якою я ішов спотикаючись, шлепаючи по лужах та опиняючись у глибоких щилинах ладен упасти от-от куди-небудь у низ до закиненої шахти. Стелю в ґалєрії підтримували чорні від часу колоди, що вже більше од сотки літ стояли тут і вже так погнили, що я вільно відлуплював від них шматки пучками. Ота частина міни, промовив до мене уставщик, дуже небезпечна і далїй вже не слїд ити. Ми повернули назад. Скрізь на всї боки вередливо вили ся вузкі проходи, що виходили до осередкової ґалєрії. Вочевидячки стежили за жилами не по волї, а тілько і гадали, щоб швидше та дешевше коштувала праця, нї скілечки не турбуючись про небезпечність та запобіганя, щоби не обвалювалювала ся земля. З відсїль, де були ще ґалєрії від часів Катерини II, ми зійшли у саму глубину рудокопнї через шахту, що була викопана в камяному грунтї під углом 45° без усяких драбин. Сходили ми тримаючись за причіплений з одного боку ланцюг, у купі з хвилястою хоть не глубокою течією, що спливала у саму глубину шахти. Тут на глубині 300—400 футів робили арештанти, пророблюючи динамітом нову ґалєрию. Вернули ся ми з рудокопнї через сторчову шахту за помочию довгого ряду старих та слизьких драбин. Як вже я зовсїм вернув ся на верх то був такий втомлений, що ледво стояв на ногах.

VIII.

Наші пригоди по східньому Сибіру.

Скінчивши огляд сумної кадайскої рудокопні та єго злиденного острогу, ми рушили на гірский Зерентуй, що лежав по широкій без лїсу долинї за 60 верств від кадайскої та за 45 від монгольскої межі. Прибули ми туди пізно вже в ночи і як звичайно зупинили ся в земскій кватирі, на швидку напили ся чаю тай полягали спати на підлозї, закаляній та само по собі повній нужі. Другого ранку ми одвідали тутешнього начальника, капітана Демидова, і від єго одержили дозвіл, оглядати підлеглі єго власти установи.

Острог старий сливе зовсїм розвалений, деревяний, звичайно такий, як бувають по східньому Сибіру, не виявлював нїчогісїнько цїкавого. У нему було 180 арештантів а близько сего числа жило по вільній командї. Не подалїк від старого острогу будовав ся новий на три осади з цегли, але не відомо з якої речи робота була зупинена. І хоть вже він будуєть ся 10 років, а ще роботи хопить на 5 або 6. Тодї, як ми були там, будинок ще стояв без помостів та даху, весь в риштованї. Оту крайню неміч, індеферентний формалїзм та недїльність, що кидають ся у очи скрізь по всему нерчиньскому окрузї, нам Американцям трудно зрозуміти, а ще важче вбачати їх натуральними та правними. Рудо-

копні і на пів не вироблюють ся, сотні каторжних даремно лежать та трудять себе повагом по гидких та вогких камерах острогу; пляни та коштів вилічуваня раз-у-раз їздять з рудокопнів до Петербурга та знов назад, а коли вже нарешті яка небудь особливе щаслива рахуба доходить до вчинку, то розчата робота тягнеть ся цїлі десятки років без якої небудь відомої познаки.

Якось я спитав гірского інжинїра на кутомарскому заводї: „з якої речи не користуєте ви з тих поліпшувань, якими тепер користують всї обовязково скільки небудь значні рудокопні? з якої речи не випроваджуєте ви залїзних машин, сучастних струментів, парових помп, машин для підійманя, вентиляції — одно слово, що потрібне есть для належного розроблюваня рудокопнів? Чи варто-ж робити так, як у вас се робить ся?“

— „Добродїю мій, відповів він, та чи відомо, що коштує отут залїзо. Нам треба було, бачте, постачати его з петрівского заводу, 600 верств везти на конях; от і коштувати-ме пуд $5^1/_2$ рублїв.“

„А хиба в сусїдстві у вас нема залїзної руди?“

— „Чому нема — та її не вироблюють“.

— „З якоїж речи невироблювати — промовив я — непобудовати печий, щоб витоплювати, та видобувати залїза самим отут! Алеж половина ваших каторжних живе по острогах нїчого не роблячи, з якоїж речи не користувати з її працї?“

— „Ми не можемо розроблювати залїза без дозволу з Петербурга“ одповів інжінїр.

— „Так чомуж не добути такого дозволу? Невжеж хто небудь ставити-ме в перек такій користній та потребній справі. Менї якось не втямку, кому подобаєть ся отакий стан речий“.

В відповідь на се інжинїр тільки здвигнув плечима. Що він хотїв тим промовити? що не відає він, чи що се не его діло? З острогу ми рушили до завеньскої рудокопнї, щоб була верств за три

від села, на спадї горі зовсїм голому. Будинки при в ступі до шахти, як звичайно, були лихі, злиденні і їх було не гурт, але в одній стояла маленька парова машина, перша яку я спіткав. Поки Фрост рисував, я поліз до шахти але не побачив там нїчого, щоб надоложило за небезпечне та втомне повзане по старих слизьких драбинах. Шахта була не більше сотнї ступнїв заглибшки, ґалєриї були низькі такі, що не можна було стояти, повітре вогке та холодне а на стїнах скрізь сусульки ледові. Працювало у рудокопнї 35 арештантів, що здебільше зносило руду маленькими корзинами до шахти, висипаючи її до деревляного перерізу, що містив в собі близько 8 відер, а потім піднимано сей переріз на верх за помочию старого, незграбного ворота. Нїколи ще я не бачив більше недоладного способу роботи; менї здаєть ся, що той, якого вживали отут за 300 років дикі люде-тубільцї, був більше первобутний.

— „Длячого отут так мало людий робить? промовив я до уставщика, що проводив мене. Тільки що я був у острозї, а там у вас нїчого не роблять принаймнї 150 арештантів.“

— „Бо у нас на ґалєриях більше не містить ся од 35—40 чоловіка людий“ — одповів уставщик.

— „Хибаб-же не можна побільшити їх. Декільки чоловіка, зайвих робітників, швидко б се зробили. Коли у родокопнї єсть руда, чомуж не вироблювати її як слїд. Вам би слїд було зробити більше ґалєрий, та щоб вони не були такі низькі, покласти рельси, поліпшити пристрой для подйому, прикласти до дїла кінську силу, та взагалї побільшити ваші справи“.

Розпорядник нїчогісінько не відповідав менї, а тілько дивив ся як баран на нові двері. Очевидячки мої думки здавали ся єму дикими та невчинними.

Усїх каторжних у нерчиньскому окрузї за мого часу було 954. Ось як вони були подїлені:

в Александровскому заводї 188; в алгачиньскому 150; в кадайскому та в смирновому 184; в покровскому 70 і в савеньскому та у тірскому 360. Не більше як третина з них робило по рудокопнях, останніж раз-у-раз перебували в гультайстві не дивлячись на те, що роботи було аж по самі уха, якби її можно було викликати тут в житє, аби тільки власть хоть трошки схотіла сего. Одно тільки, чим можно витовмачити такий стан речий, на гадку сьвідомих людий, єсть отсї обставини:

1) Не має доволї варти, щоб доглядати арештантів в часї роботи в лісї і на чистому місци. 2) По галєриях рудокопнів дуже мало місця. 3) Збудованє острогів на свій кошт за помогою арештантів під доглядом місцевих розпорядників повинно коштувати більше ніж по умові з сторонними особами і 4) арештантів не можна вживати до тих робіт, на які я вказував, без дозволу кожного разу з Петербурга. На мій погляд усї тоті міркованя не варті нїчогісїнько. Гультайство арештантів та невчинність властий се наслїдок байдужности, невдатности, непритомности, незаповзятливости официяльних кругів Енергичний Американин, маючи в руках 10—15 тисячів долярів, за помочию отих 954 каторжних за 2 роки при кожній рудокопні здолав би збудовати новий острог, а в протязї 5 років побільшив би в двоє або й в четверо здобутливість рудокопнів, не вимагаючи для сего анї копієчки з державних засобів. Отаке принамнї моє переконанє, що склало ся після пильного та близького зазнаємленя зі справами на місци.

Савеньска рудокопня се остання, яку ми одвідали на східньому Сибіру. У понеділок в ранцї, 23 листопада, ми з відсїль вирушили до Верчиньского заводу, до якого було з відси верств зі 300. Обписувати з подробицями оту довгу, нудну та втомну, путь, не має потреби. Країна була така-ж пустиня, вкрита хвилястими, низькими горбами, а по них лежав нетовстий шар снїгу. Градусник вказу-

вав на 27 степенїв низше од нуля; тверда, замерзла та без снїгу дорога витрушовала душу на возї, що був здаєть ся гіршим нїж де инде на Сибіру. Раз-у раз було голодно, холодно, трусько та ми не спали, та через те усе дійшло до того стану мовчазної, апатичної на пів дикої безнадїї, при якому житє, принамнї таке житє, стає сливе важким. За купаня в теплій водї, за хороший обід та за спанє в протязї 12 годин ми б віддали тодї усї наші земні права та богацтва.

Їдучи 40 годин безугавно ми приїхали до станциї Біянкинскої, що на Шилцї. Тут ми вже сїли на санки і вздовж Шилки вже їхали аж до Нерчиньска. Холод не меншав і він нам, що за весь час не мали скільки небудь догідної їжи, через лад дошкулив. На менї було в дорозї 3 футра, що були одягнені одно поверх другого. Я весь час терпів од холоду не вважаючи на три футра, які мав на собі. Фрост ще більше терпів, бо мав тільки два футра. В четвер нарештї над вечір ми приїхали у Нерчиньск. Сей в'їзд не був дуже торжественний, бо конї наші, що не було снїгу, — зовсїм не хотїли тягти санки по голій землї. Тогдї ми позлазили з санок, та йдучи за кіньми, що ледве, ледве тягли санки, вступили до міста непишно, начеб то які небудь мумії, що проводили похоронну процесию.

Перше за сей місяць ми зупинились в гостинницї, але що до охайности та вигод, то треба було визнати, що вона була гірша від тих земских квартир, де ми зупиняли ся на ніч, як їздили по округї. Се була найгірша над усїма сибірскими гостинницями. Головний покій, що подїляв гостинницю на дві половини, був брудний, темний і тутечки разом була і комора. Хата, яку нам дали, була холодна, порожна і ще й чадна. Старі шпалєри висїли шматям та лоскутали по вогких стїнах; помальовані вікна давно полиняли, шибки були брудні як тільки можна, а розхитаний поміст скрізь в щилинах; спритні пруси бігали швидко по скатертї, яким був

вкритий самотний стіл; ліжка, деб здолав втомлений мандрівник відпочати, зовсїм не було; не було й зеркала, в якому можна було задоволити себе оглядом свого почервонїлого та поморхлого від морозу облича. Єдиний прислужник в високих чоботах та хванеловій сорочої вніс до нас мідну миску вмиватись; ся миска певно була також для вжитку менше вартого і її нїколи не чищено і не мито Як не були ми втомлені та звиклі до всяких невигод та бруду а дивились зі страхом на хату, гостинницю; але вона була сама у всему містї. Хазяїном її був Поляк засланець Клементович і я знехотя помислив, що коли він був сюди заданий за утримованє таких гостинниць у себе в Польщи, хотьби навіть і адмінїстративно, то в такому разї адмінїстрацийне заслане повинно бути виправданим іменям суспільного блага не вважаючи на полїтичні погляди злочинця. Поснїдавши та прибравшись, як було можна, ми вийшли оглядати місто. В Нерчиньску лїчить ся 4000 мешканців; місто стоїть на лївому березї Нерчи, близько три верств від впливу її до Шилки. Звідсїль до Петербурга 6800 верств. В заможности та розцьвітї він витримає порівнаня з більшостю міст середньої руки по Сибіру. В ему єсть: банк, дві чи три школи, лязарет з двадцятома ліжками, бібліотека, музей, громадский сад, 50—60 крамниць а єго торговляний оборот (переважно сибірскі футра з европейскої Росиї) близько 1,000.000 р. Але в містї особливо вражали нового чоловіка розкішні палати богачів — Бутиних. Бутини в часї нашого перебуваня там мали грошеві трудности і їх худоба була під забороною, але дякуючи рекомендацийним листам нас допущено до покиненого та всеж таки до блискучого будинку. Опинити ся там з гостинниці Клементовича — се все одно, що перенести ся зі східньо-сибірского етапу до палат Аладинових, що оповідають по казках. Я як увійшов в бальову салю та зуздрів себе на весь зріст у величезному

зеркалї*), що було ледви не на цїлу стїну, я знехотя захотїв протерти собі очи, щоб упевнити ся, чи я не сплю. І справдї, хтожби мав надїю в закиненому сибірскому місточку, за 6800 верств від Петербурга, спіткати таке пишне приватне житло з паркетним помостом, з тканими шпалєрами, з барвистими шибками, з блискучими канделябрами, зі східними килимами, з сїданями, вкритими оксамітом та адамашком та позолоченими малюнками фляндерскої школи, з портретами пензлю Маковского та з розлогою оранжерією, повною пальм, мімонного дерева та инших рослин. Не викликають подиву по европейских містах такі роскоші, а тут в снїговій пустини Забайкаля за 4500 верств від европейскої межі — се вражає. На жаль вже кілька місяцїв по покоях було пусто і вони втратили частину свого саяня. А який-ж то він був за часів панованя Бутиних! Найбільший покій балевий довжен 65 футів, а завширшки 45: тутечки на хорах містить ся величезний оркестріон, що вигравае 60 до 70 штук. Другий великий покій — бібліотека, повна книжок часописий на де-кількох мовах; зараз же тут велика збірка сибірских мінералів та руд. З домом злучені контори та крамниці, що надбовували велику худобу, яка відбила ся в сему двірци. Опріч розшукованя золота, Бутини ще й торговали, шинкували, будовали пароходи і т. ин. Фірма їх знана по цїлому Сибіру східньому і працьовало тут богато рук.

Надививши ся до схочу палатам Бутиновим, ми вернули ся до своєї гостинниці а в вечері ру-

*) Се зеркало купив Бутин на парижскій виставі 1878 р.; воно нїбито було найбільше в світї. А щоб дістатись до Нерчиньска єму треба було об'їхати пів сьвіта по морю, а з Николаєва на особливо збудованій баржі Через Амур та Шилкою єго привезено до Нерчиньска. Тепер воно стоїть в балевій салї Бутиньскої господи і зовсїм до шмиги, усему що єго оточує. — Кеман.

шили до Чарушина та Кузнецова місцевих політичних засланців, що вже покінчили каторгу та жили тут на поселенні у Нерчиньску доволї добре. Обидва они були інтеліґентні, добре виховані і дуже симпатичні люди, і в протязї тих трох днїв, що ми перебували в містї, ми скоштували чи мало приємного в їх господї. В Нерчиньску поводили ся з ними добре; їм даний був дозвіл учити дїтий та займати ся фотоґрафією, а се вже виступало за межі того, що дозволяють мінїстерскі циркулярі. Листоване їх ще було під доглядом, але поліцея раз-у-раз не лїзла у очи; що воно і робилось з иншими засланцями по всїх сливе сибірских місцях, вони жили, як порівнати, сумирно, та тихо. Чарушин перебув ранійше $4^1/_2$ роки в самотному вязненю, а з того числа $2^1/_2$ роки в Петропавловскій фортеції. Єго обвинуватили в пропаганді серед робочого люду в якійсь фабриці біля Петербурга. На кару за ним поїхала самохіть єго жінка і з нею він, скінчивши строк, і почав жити в вільній команді. Він був одним з тих девятьох вільної команди, що Лоріс-Меліков вернув до острогу і в єго господї застрілив ся безчасний Симоновский.

В неділю рано кинули ми Нерчиньск та рушили до Чити, головного міста Забайкаля. Градусник показав 27 низше нуля. Ночию морози були так сильні, що годї нам було всидїти на санках. Підчас переміни коний, пили ми по кілька шклянок горячого чаю. Переміна коний відбувалась скоро з виємком станциї Туріноповоротная, на 70 верств від Чити. Було се в понеділок рано; в селї був празник і всї були пяні. По улици хлопцї увивались на санках, дївчата висьпівували під хатами; на станциї застали ми товпу народа. Староста, старий чоловік, був такий пяний, що не міг встояти на ногах. Навіть піп упив ся; одно слово не було ні одної душі на тільки тверезої, щоб могла відріжнити коня від сїдла. Около 9-ої годины почали крики затихати, люде по троха отверезїли і ми

вкінци віднайшли звощика, що на наше диво не був пяним. Я і запитав єго: „Що за сьвято нині, що люде такі пяні?“

„Посьвячувано нову церков“ відповів він повагом.

„Як се випало, що ти не пяний?“

„Я не християнин — відповів просто. — Я бурят“.

Яко християнин, хоть і не православний, я замовк з соромом перед таким не навмисним глузом в єго відповіді. На все село тільки оден тверезий чоловік в такий торжественний день і се машталїр, та ще не християнин, що на додачу ще обштрафованим зістав ся 50-ма копійками від християнина урядника за те, що і він не напив ся у купі з иншими, та не виявив таким звичайним способом свого пошанування до сьвятощів

1. гудня о годині десятій ми нарештї в'їхали до Чити і зупинились в маленькому у оден осад деревяному будинку, що прозивали „Отець Владивосток“. Я вже ранійше казав, що в Читї поселено доволї велику та для мене цїкаву кольонію полїтичних засланцїв. Познаємились ми з нею переїзджаючи через Читу по дорозї до Кари, але ота знаємість зроблена була на швидку. Ми посьпішали ся тогдї до Кари, щоб досягти її ранійше від зими і длятого було не можно віддати їй більше часу. Тепер я поклав собі перебути тут тижнїв з півтора або два. Засланцї на Читї дезбільша належали до ряду тих, що відбули свої строки на Карі, себто в очах адмінїстрациї „найнебезпечних“. Вважаючи отсе, тим паче, що вже на Карі ми дуже налакали, я числив за потрібне поводити ся тутечки особливо обережно, та добути яко мога б'льше приятелїв собі з місцевої власти. Вже певно комендант Миколин встиг — гадав я — оповісти кому про наші потайні стосунки з вільною командою полїтичних, а якби і тут завважали оті гріхи за нами, то себ мусїло справити небезпечні наслїдки обшукування

і т. и. Длятого насамперед я рушив до полковника Свичина, що часово правив обовязок ґубернаторский Барабаша. Я з подробицями оповів про наші відвідини на Кару та по рудокопнях, не дотикаючись само по собі стосунків з нами полїтичних та до наших замірів по дальш. І весь той час полковник був привітний, вважливий і не дотикав ся до лоскотливих темів. Я вийшов від него заспокоївшись. Або він не відав нїчого про наші пригоди на Карі або не вважав се за сериозне.

Третього чи четвертого дня, як ми приїхали до Чити, місцевий заможний купець, Неміров, з яким я зазнакомив ся вже, завитав до нас і запросив піти у вечері на дивовижу любителїв, що мала відбутись в тутешному театрі. Само по собі ми згодились з задоволенєм: се мусїло розпростерти коло наших офіцияльних знаємостий, а до того ще ми зайвий раз з'явились перед публикою в „благонадежной" кумцанїї. Так воно і сталось. За передухів познаємились ми богато де з ким між воєнних цивільних урядників, нас дуже ввічливо повитав Свичин і на нас звернено увагу яко на значних „чужосторонцїв", що відомі по зверхній власти та мають приятельскі стосунки з ґубернатором та начальником штабу. Вже певно нїхто не підоздрівати-ме таких чужосторонцїв в тому, що ми зупинили ся в Читї, маючи на метї близше познакомити ся з полїтичними засланцями, нїгілїстами, терористами і т. и.

Між иншим познакомили мене з полковником Новиковим, що в супроводї де-кількох офіцерів ходив коло нас. Почувши, як мене зовуть, він нїкаво поглянув на мене, та не довго думаючи, промовив: „Я чув, що ви були на карских розсипах".

— „Еге, — відповів я трошки задивований та з непокоєм, — як раз осе я звідтіль".

— „Щож ви бачили там доброго?" — спитав він дивлячись на мене пильно.

Я не стямив ся, що менї ему відвітувати на таке питанє, але поклав собі, що більше буде безпечно, коли я обізвусь зовсїм добре про тамошних заступників власти, скільки дозволяє менї моє сумлїнє. Ото я відповів ему нехитно, що спіткав там доброго чоловіка, майора Потулова.

— „Гм! — буркнув зневажно полковник — і само він показав вам усе як з найлїпшого погляду.“

— „Менї жаль, що не все там єсть змога показати отак, одповів я почуваючи, що становище стає все більше трудним, та поклавши собі „вхопити бика за роги“.

— „ А ви оглядали тамошні остроги?“ запитав він.

— „Огляда де більші між ними“.

— „А вам показували голу команду?“ дальше мовив полковник.

— „Ні. Навіть менї не відомо, що ви отсе розумієте?“

— „Я розумію в тому камеру, де повно голих арештантів. Коли в перше я ревідував остроги на Карі, я відшукав отаку камеру, в якій було 25 чоловіка зовсїм голих. Ото й звуть „голою командою“.

— „Алеж як се? Щож воно означає? — спитав я“.

— „Єй Богу, невідаю — одповів менї Новиков звигнувши плечима. Відомо менї тільки, що во-

---

*) Вже після я довідавсь, що „голою командою“ взивають арештантів, що раз-на-раз спродають службові річи та за зароблені гроші грають і пють. Такі єсть по всїх усюдах. За кару їх збирають часом до одної камери (отак було в випадку, на який натякав Новиков) без жадної одежи. Само по собі, що арештанти не мали б змоги спродавати своїх річий, грати та пити за них, якби у них не було помагачів з числа самої острожної адміністрації. Якби не було, істноване „голих команд“ швидше вказує на здирство або на непорядки серед острожної власти ніж на лютість. Як здаєть ся полковник Новиков гадав собі инакше. Ксенап.

ни голі та нї в віщо їм одягти ся*). А показував вам ваш „добрий чоловік“ в середне-карскому острозї й самотні камери?“

— „Нї, а вони з чого небудь одмітні?“

— „Нїчим особним! скрикнув Новиков, вдаючи з себе простодушного чоловіка. — Хиба тільки, що по них не змога нї стояти нї лежати, такі вони низькі та тїсні. Еге. Ви, вочевидячки, бачили тільки те, що подобалось їм показувати. Жаль, що мене там не було, я б вам показував їх не так, як ваш „привітний господар“.

За весь час отсеї розмови я почував себе якось нїяково. Чи був полковник Новиков щирим, чи хотїв уловити мене, щоб довідатись про мої справжні думки? Лякав ся я, щоб не проговоритись та відповідав коротко та обережно, але Новиков правив своє, не звертаючи на се уваги.

„Я перебув на Карі $3^1/_2$ років, командуючи козачим баталїоном, а коли мене звідтіль перевели — де-кільки місяцїв буде тому — то я на дяку відправив молебень.

— Ви бачите мою бороду — правив він трошки згодом — вона сливе зовсїм сива — а вже-ж? Се наслїдки того людского горя, до якого я додивив ся на Карі, а як я туди їхав, то ще не було нї одної сивої волосини. А скільки, ви гадаєте, менї років?“

Я відповів, що на мій погляд 55.

— „Ось бачите — гірко відповів він — а менї тільки 45. Коли я виряжав ся на Кару, я виглядав так само, як і ви“.

І він упинив ся насуплено мовчки, нїбито, згадуючи важкі спомини. Я перебив его думки питанєм, про яке горе він каже.

— „Про всяке — відвітував він. — Чого тільки не коять з тими безчастними каторжними. Їх лають, бють, сїчуть різгами та плїтьми, заморюють голодом та холодом; а їх працю надуживають доглядчики та смотрителї. Оповім я вам про оден ви-

падок для прикладу, який скоїв ся в часі мого перебуваня там. Жінка одного смотрителя випадком довідалась, що її полюбовник — каторжний з вільної команди — залицаєть ся до одної з її прислужниць теж каторжної молодої дівчини. Розлютована баба кинулась до свого чоловіка і намагає ся, щоб оту дівчину покарали за щось таке вигадане. Ій відчислили 150 різок, а коли вона пожалїла ся розпорядникови, то їй ще відчислили 90 плетів, 240 всего значить. А я мусїв отут-же дивитись стоячи. Здаєть ся вам,се дуже весело, що се дурницею так минає? Не богато у мене волося на голові, але вони усї здіймають ся сторч, як я пригадаю собі за ті страховища, на які я надивив ся по тих проклятих розсипах. Щоб витерпіти їх байдуже, тра мати залїзні нерви".*)

Нехай не гадає собі читач, що ся розмова вела ся потаємно де-небудь у кугочку. Нї, ми ходили то туди то сюди в супроводї шістьох або семох чоловіка людий, а полковник Новиков промовляв зрушливо та голосно так, що, хто хотїв, здолав єго чути. Отсе був не поодинокий випадок такої сьмілівої та отвертої критики урядової дїяльности в отій або в иншій области, яку ми могли посьвідчити. Того-ж вечера другий офицер, що менї не слїд прозивати єго на йменя, підійшов до мене, познаємив ся і промовив про теж саме. Швидко і сей запитав мене про самотні камери на середній Карі, запевнив опис їх, який вже подав Новиков, та й до-

*) Міцно вразили мене оті слова Новикова і я зараз, як тільки прийшов до дому, записав їх і передаю їх зовсїм так, як він казав. Може не слїд приняти їх дословно. Видати, що Новиков не дуже приязно стосував ся до Потулова та до инших заступників карийскої адмінїстрациї, але вони все таки мають вагу, яко слова офіцера єго чину та становища, що мав змогу відати правду. Одначе сей Новиков про полїтичних засланців сказав, що якби від єго залежало, то він би сказав їх шпіцрутенати. Кенан.

дав, що їх яко вязненя вживано для полїтичних засланців; навіть жінки, як Росикова, мусїли перебувати по них, поки на остаток лїкар не посьвідчив, що перебуване дальше у такій камері справить неминучу смерть. Сей офіцер запросив мене до себе обіцяючи дати менї богато материялів, коли менї цїкаво відати про остроги та заслане до Сибіру. Я навідав ся до его і дякую ему за богато відомостий. Він упевнив мене сливе в усему, про що оповідали менї полїтичні, переказав усю історию про замір Кутиконьскої на житє Іляшевича, та показав менї чимало офіцияльних документів, що дотикали ся до тієї або иншої справи. Поки ми були у Читї, то більшість днїв ми перебували з благонадежними елєментами міскими, а в ночі — з засланцями. Сходили ся ми з останними в столярнї, що містила ся в великому деревляному домі, що ще збудовали декабристи. Що вечера біля девятої годины 10—15 засланців збирали ся до великого покою другого осаду, а трошки згодом вкрадали ся і ми з Фростом. Господинею звичайно була Фаннї Морейне, весела та гарна дївчина років 20-ти. За самовара сїдала добродїйка Геллис, а вже о годинї 10 11 збирав ся весь гурт навкруги великого столу; курили, пили чай без перестанку, оповідали одні одному свої пригоди та обмірковували усякі суспільні та полїтичні питаня. Багато де-які між полїтичними були добре осьвічені, розумні та симпатичні люди а балачка з ними завжди повна повабу та цїкавости. Ще і тепер я інколи з задоволенєм пригадую сї вечері; до сего був прилучений якийсь біль. Ми були однакже не всї насуплені та сумні і не завжди дотикали ся тільки темних боків российскої дїяльности. Часом Лазарев або Валуєв брав до руки гїтару та сьпівали российскі пісні, або теж я з Фростом затягли для них американьский „Bingo The-Bull-Dog“, або „Salomon-Lavi“ або нарештї ми сьпівали гуртом яку небудь з российских революцийних пісень. Проте головна наша праця була

в обміркованю з найбільше цїкавих для мене питань, що дотикали становища Росиї, росийского революцийного руху та житя полїтичних засланців по острогах, по дорозї та в засланю. В перше я тутечки познакомив ся зі страшною істориєю „Харківских централок“ та зі сьміливим голодуванєм 4 слабих жінок в іркутскому острозї (Ковалевскої, Росикової, Богомолец та Кутиконьскої). Нїколи ще я не не відав про страшнїйші істориї й що ночи вертав ся до своєї гостинниці в розстроїї та збудженї до незмоги спати або мислити про що инше та лежачи на ліжку ввижали ся менї події та сцени, які тільки що менї оповіли. Инше дїло читати про них в звичайному справозданю, от як я переказувати-му тут, а знов инша річ чути оповіданє від живих людий, що приймали участь в траґедиї, що ледви самі вернули ся до житя з тієї долини, що заселена тїнями, що вже загинули або що гинули. У менї ні крішки не соромно, коли в часї отих оповідань мої очи були повні слїз а руки знехотя складали ся в кулак в захопі мовчазливого та нещадного обуреня; я б часом рад би був, якби плачем був в станї відшукати полегкість. Доводило ся за часів нашої мандрівки по Сибіру чимало скоштувати фізичних недостач: холоду, голоду, втоми, недуги, що раз-у-раз не покидали нас. Але усе оте можна було витерплювати збільше-менше фільозофічним витерпом; не так однак з моральною мукою, з безуслівною дивовижою людскої муки, яка викликає у вас з усїєї сили симпатиї, до якої ви вдатні, що раз-у-раз тримає в занадтому напруженю нерви та швидко висисає усяку силу. А такої муки в нашій мандрівцї було геть більше, нїж фізичної. А до того ще треба додати безугавний неспокій що до нашого становища до власти. Доси на погляд, здаєть ся, до нас недоглядали ся тілько, але поруч з нами в покої містило ся четверо офіцерів а між ними жандар і Фрост запевняв, що їх цїкавість дїйстна мета нашої вандрівки і що вони

шукають приключки зазирнути до наших паперів. Раз у ночі прийшовши о 2 годині я був не встанї заснути зовсїм, бо був збуренний оповіданєм про замордованє в одескому острозї полїтичного вязня Сомова. Запалив я сьвічку тай почав читати. Минуло з пів години тихо і тільки й було чути, як сіп Фрост сплючи, аж раптом „торох", у мене над головою розгляг ся в сусїдскому покої стріл з револьверу. Стревожившись я підвів ся на локтї тай став пруслухатись. Але тільки й було чути, як падали зі стіни штукатурки. Фрост прокинувшись запитав: „що там?"

— „Хтось стрілив у наш бік" — стиха промовив я.

— „Яка тепер година?"

— „Пів до третої — відповів я — але шт... мовчіть та слухайте". Мінут з дві ми пильно дослухались, скрізь тихо анї телень і там де стрілено теж тихо. Щоб воно значило? Там же четверо і коли се самовбивство — то товариші мусїли б не мовчати. Від стрілу був такий гук, що повинен би порозбуджувати усїх в домі. За таких обставин тиша, що повстала, була більше незрозумілою, нїж сам стріл.

— „Треба до них поступити та спитати, що їм скоїлось, промовив Фрост."

— „Зовсїм нї" — відповів я. Менї страшно було як небудь приплутатись до справи та дати приключку полїциї арештувати мене та попоратись в моєму багажі. Менї здавалось, що лїпше нам лежати тихо та бути, як то кажуть Росияне: „Тихше води, ниже трави". Ми цїлі Богови дяка; та й дуже було неймовірно, що стріляли до нас.

Ще минуло де-кільки мінут. В офіцерскій хатї заворушили ся; почали лупати, зводячи та спускаючи курок від пістолю а чийсь голос шептав: „Скільки ще єсть набоїв". Відповіди нїхто не дав, а щось тільки шепотїло, та я недочув.

Швидко після сего все замовкло зовсїм. Що значив отой випадок і доси менї невідомо. Певнїйше над усе, що який-небудь дуросьвіт отаким чином важив ся спрубовати нашу відвагу; якби се було так, і якби хто небудь другого дня запитав мене, я б відповів, що у нас по американьских отелях стріл з револьверу нїкого не задивить, а мене задивлює не стріл, а се, що нема забитого.

Чи відомо було полїциї про мої бачинки з засланцями на Читї в часї мого перебуваня там, менї невідомо. Після вже вона про се довідалась. Гадаю я отак через те, шо єдиний лист, що я одержав звідтіль, зовсїм невинний, від купця Немирова, перш нїж дійшов до моїх рук, був розпечатаний і прочитаний.

Скрізь аж до самої Чити я все носив бумаги, що мусїли мене компромітовати, в чересї, що був підперезаний у мене на тїлї. Але нарештї отих паперів назбиралось так багато, що треба було вигадувати иншого способу, щоб вони не пропали, якби схотїли мене обшукати. У мене була гарна, приспособлена длятого скринка для харчів та для чаю а в їй повидовбувані потайні шуфлядки. Ото в тих шуфлядках потайних я й позапихав більшість паперів. Такі скринки мож бачити у мандрівників по Сибіру частенько, і вони повинні бути раз-у-раз з собою і нїхто б не звернув на неї уваги, якби я навіть носив її на станциї з собою і т. и. Инші документи, та де-кільки листів від засланців до Росиї, що я віз з собою, я позароблював до полїтурок у книжках, що дали менї в Читї. Ті книжки Давид Коперфилд, льоґарифми, та якесь число росийского часопису були книжки все незаборонені. Нарештї для мене найзначнїйші папери я вправив в невеличку квадратову дощечку, а на їй олїйною фарбою був намальований патрет одного між декабристами. Отой патрет, як незвичайна знаходка, зовсїм був натуральним в моїх руках яко цїкавого чусторонця. Щоб познаходити таким робом папери

поліція повинна була перетрощити та попереривати мої річи.

9. сїчня у пятницю ми були останний вечір в домі, що був декабистів та в останне просьпівавши гуртом: „Есть на Волгѣ утесъ“ та помінявшись на спомин подарунками на віки прощались з кумпанїєю засланців. Другого ранку ми вже мчали до Іркутска. Не зупиняючись ми їхали в протязї пятьох діб, зупинялись тільки, щоб перемінити коний, терплячи голод та не сплючи. Байкал ще далеко не замерз, але останний пароход уже рушив. Нам довело ся їхати шляхом навкруги моря. За 75 чи 90 верств від Іркутска не було коний. Уже в протязї 3 місяців ми не бачили цивілїзованого сьвіта, а тут новий зупин та ще недалеко від Іркутска. Ми договорили мужика до другої станциї не тямлячи, яке лихо ми лагодили собі на сю ніч. Страх як було холодно, дорога була дуже важка все то на гору то з гори, а нещасливі мужичі конинята, захарчовані, вже, як ми проїхали три верстви, пристали. Сливе цїлу станцию у ночі довело ся йти пішки горовою дорогою. Ледве до другої години доплентались ми до станциї. Але все кінчаєть ся і 15 грудня ми доїхали до Іркутска і зупинили ся в московскій гостинници. Тут чекали нас 50—60 листів з дому, а найпізнїйше було виправлено $2^1/_2$ місяцї тому. Була половина грудня; градусник стояв на 30—35 градусів морозу але Ангара біля Іркутска ще не замерзла. Ми перебули тут три тижні, але сего не дочекались. Тогди ми поклали собі їхати дальше від Байкалу, по правому березї східньому, де як казали сьвідомі люде, лїд мусїв вже скріпити непокірливу ріку. Ми спродали свій тарантас, купили будку на санках та 8. сїчня рушили до Александровского центрального острогу. Він тодї вславився яко найбільший і найпросторнїйший на східньому Сибіру. Стоїть він по правій бік Ангари, верств за 60 від Іркутска. Року 1874 він перероблений мусїв містити в собі близько тисячи

каторжних, засуджених на роботу. Часовий іркутский губернатор Петров обобразив менї єго яко зразковий острог і само по собі менї хотїлось побачити таке чудо на власні очи. Їдучи 8 годин з задоволенєм ми опинились на заселенї, де стоїть острог, о десятій годинї у вечері напили ся чаю і полягали як звичайно, на долївці. Другого дня рано прийшли ми до смотрителя острогу, капітана Сипягина, що вже з Іркутска одержав звістку про наш приїзд. То був інтелїґентний та осьвічений офіцер і єму було 35 - 45 років; повитав він нас ввічливо дуже, не згодив ся нї за віщо пустити нас без снїдання а потім сам попровадив до острогу.

Сей острог се двох-осадний будинок під залїзом; навкруги великий двір, оточений високим цегляним муром. Будинок має нерівну форму, в самому довгому місци 300 футів а в широкому 100. В єму 57 великих спільних камер, 10 самотних та 5 потайних для особливо небезпечних злочинців. У сей час було в острозї 992 чоловіка людий, та 900 инших, що повибували строки слитку, мешкали біля острогу в вільній командї. Насамперед ми оглядїли „млинарню“, велику хату з перекопом, де 75—100 арештантів мололи жито на жорнах для острожного вжитку. Повітрє тут було сьвіже, хороше; праця хоть і важка, але не через силу; того, що вертїв колесо, ледве він втомив ся, міняли. „Се єдина важка та примушена праця в острозї — промовив Сипягин, але не більше 3—4 годин на день для кожного“. З млинарнї ми пішли по камерах, що містять ся в головному будинку. Камери ромзаїгі що до обшару; суть такі, де живе 15, а єсть і на 25 чоловіка людий. Для такого числа арештантів вони і доволї високі і великі, а повітрє по них доволї чисте; помости та примостки по всїх аж вилискують ся, але що до постелї, то і в сій зразковій тюрмі про них нї слиху нї вісти. Скрізь по таких камерах єсть вентиляция, і коридори високі, просторні, сьвітлі та чисті. З камер ми подались до пе-

карнї, де що-дня готують їжу більш ніж на 1000 чоловіка людий, і тут все було чисте і порядне. Я скоштував хлїба та юшки і те і друге було доволї смачне. На арештанта випадає: а) на день 3. хлїба, 7 унциїв мяса та 3 ячменю з додатком коли-не-коли картоплї та иншого овощу. Чаю та сахару не дають, але арештанти мають право своїм коштом куповати їх. Вийшовши з пекарнї смотритель запитав нас, чи ми не хочемо оглядїти шкільного покою і я відповідав, що само по собі — хочемо, а коли ми самі про те не згадали, то через те, що по росийских острогах не бачили і не чекали можности істнуваня чого небудь, схожого до шкільної хати. Сипягин, усьміхаючись, увів нас до чистого, сьвітлого покою на другому осадї. Лавки були пороблені арештантами по острожних майстернях, а адмінїстрация вистачила дошку, ґльобус, карти Сибіру та сьв. землї та де-кільки дешевих літоґрафий. Хата була порожна, але смотритель мовив, що до неї сходять ся часто арештанти читати, сьпівати та слухати науку попа. Острог має велику потребу книжок і для науки і для читаня. Опріч де-кільки брошур, та примірників сьвятого письма, що залишив тут преподобний Ландель, — тутечки нема нїчого. — Зі шкільного покою ми пішли по майстернях, а по них 25—30 кравців, шевців, столярів і т. ин. робили собі залюбки. Арештанти мали право робити всяку роботу, яку тільки зможуть, а за неї одну третину оплачуваня вони могли тратити на себе, другу ховали до кінця строа трету на скарб. Ще тільки тепер треба було оглядїти лазарет. Він теж відповідав своєму визначеню, вилискував ся, та все там було порядно. І справдї острог одержував ся дуже добре, а коли єго не можна було взивати „зразковим“ взагалї, то принамнї між острогами по Сибіру він був таким. Здаєть ся менї, що смотритель був дуже задоволений, як я єму мовив отаке отверто, додаючи, що коли ще острог має потребу, щоб в єму було

де-що полїпшене, щоб зробитись зовсїм без закидів, що оті полїпшаня не в єго силї а залежать від инших обставин, нїж особисті намаганя смотрителеві.

У ночі ми ще раз оглядали острог, як все спало. Вязнї покотом лежали по примостках в одежі, без подушок, постїлок та ковдрів. Де-котрі, почувши бразкіт засувів, прокинулись, та з переляку посхоплювались, але зуздрівши, що нїхто їх не займає, знов полягали. По всїх хатах стояли параші і вже повітрє трошки було попсоване; але в такий час воно було лїпше нїж по других острогах в день навіть. Менї здаєть ся, що взагалї Александровский острог виступає ясним виметом на Сибіру та робить честь смотрителеви. Тутечки я се оголошую з тим більше задоволенєм, що менї доводить ся так нечасто похваляти що-небудь в Сибіру що до сего боку. — Ранком у понедїлок ми попращали ся з Сипягином тай рушили дальше. Дорога пролягала вздовж берега ріки, по її спадовому березї по під нахиленими скелями, що як раз доходили часом до берегу. Страшна була та дорога в сїй добі, бо закидана шматєм леду та заметами, що створені були як замерзала бурхлива ріка. Раз-у-раз доводило ся обїздджати отте шматя леду, що були налаштовані один на другого та здїйматись на ті скелї. Нарештї ота дорожня смуга стала вже такою, що конї почали що хвилї ховзатись та падати. Довело ся спустити ся на тонкий прибережний лїд, що ще не зовсїм став міцним. Де-який час їхали ми анї гадки, але недалеко від села Олон скоїло ся те, що давно треба було чекати. Лїд не встримав нас і проломив ся, а конї і санки пурнули у воду. На щастє відбої в санях якийсь час вдержали зверху їх, і ми встигли повискакувати на лїд. Сяк-так повитягали коний і санки. Доводилось звернутися до Олону. Тутечки порадившись з машталїрами покладено було, що знов

їхати не до річи, бо дороги нема, а лід дуже тонкі якби знов проломив ся, далеко від запомоги та ще й і по ночі, то кепска б була справа. Треба було чекати до ранку. Але в вечері знайшов ся сьміливий чоловік, що за 15 руб. (дуже дорого, як на тутешні місця) поняв ся довести нас до наступної станциї якоюсь иншою дорогою по горах та на обїзд. Дійстно дороги там не було справжне, але заповзятливий машталїр, розчислював на те, що снїгу було не гурт багато, мав надїю її прокласти. О пів одинайцятої години ми рушили. Я не памятаю, щоб була друга ніч така втомна, така неспокійна та така страшлива. А тут ще близько півночи зняла ся буря. Швидко ми стратили усякі прикмети дорожні, а їхали по байраках та балках. Те й робили, що витягали важкі санї з тих повних снїгу балок, переривали їх, піддержували та знов сїдали і т. и. О годинї четвертій я зовсїм знеміг ся, в грудях почало колоти... більше я не здолав нїчого робити; залишивши Фроста з машталїром сам уліз до санок ушушкав ся в футра і швидко задрімав, пророкуючи собі швидко запалене легких. Уже як благословило ся на сьвіт, я прокинув ся від бреханя собачого — ми таки доплентались до житла. Ми були там, де нам треба було бути у сельцї Пашцї. Відпочавши та засилившись звідсїль вже без усяких пригод доїхали ми до Каменки, переїхали через Ангару, що вже замерзла як слїд, на на другий її берег західний, і задержали ся ночувати на станциї на великому Сибірскому шляху.

IX.

Остання сибірска траґедия.

В недїльному числї „New-Jork-Tribune“, датованому 19 сїчня, з'явив ся від „Случайного кореспондента“ з Петербургу з причини замордованя в Якутску росийских полїтичних засланців — ось який лист:

Петербург 1. сїчня.

„Тутечки викликала чималу сензацию звістка лондонскої „Times“ про замордованє нїби то останної осени в Якутску на східньому Сибіру полїтичних засланців. Звичайно імперский уряд промовчує зневажно оті відомости лондонского громовержця відаючи, яке становище займає в тому часописьмі душегубець ґенерала Мезенцова, відомий більше під назвою „Степовика“, а справдї Кравчиньский. Але сего разу звістка Таймсова дуже широко розійшла ся і викликала в континентальному друку такий вибух збуреня, що царский уряд вбачає користним на який час залишити полїтику замовчуваня та викласти офіцияльне товмаченє сеї події. Воно зовсїм одкидає „замордованє“ але визнає два кровавi стинки з засланцями справдї в Якутску за таких ось обставин: Минає вже близько рік, як департамент полїциї одержав звістку, що більшість нїгілїстичних брошур, проклямациї і т. и., не то що створені, але й видруковані на Сибіру. Покладено впевнити ся

в сему на місци і попитано Русанова, одного зі спритнїйших офіцерів „3 отдѣленія“, послати до Сибіру. Після таких розшуків, він довідав ся, що в Якутску істнує потайна друкарня нїгілїстична, як слїд впорядкована. Само по собі Якутск таке місце на землї, в якому можна б було покладати впорядженє такої друкарнї; сюди засилають найнебезпечнїйших і найвідважнїйших полїтичних злочинців, імена їх невідомі місцевій власти, бо вже від Томска починаючи вони ідуть не за власного імена а за нумерами; на містї-ж засланя їх повинно ся як найпильнїйше доглядати.

Одначе капітан Русанов довідав ся, що за помочию грубих гроший засланцї встигли закупити козаків, що доглядали їх, а вони вже засобляли та одсилали до Росиї їх твори. Налагодивши усе як слїд, Русанов оточив будинок, де поміщала ся друкарня, полїциєю та москалями, та після не довгого стинку, в якому поранено і забито з револьверів і рушниць де-кільки засланцїв і москалїв, потім захоплено друкарню та її господарів і замкнено до острогу. Через де-кільки тижнїв вони з'явили ся на суд, а він несподївано за таких обставин засудив їх дуже лагідно, бо їх позасилав по ріжних далеких місцях. Суд мав на метї тільки розлучити гурт і длятого повідсилав їх далеко одного від другого а таким робом знищив всякі зносини межи ними. Офіцияльна відомість додає, що виступивши з суду засуджені раптом кинули ся на варту а при сему декотрі між ними кинулись з револьверами на полїцийского офіцера, що був тут притомним. Москалї давай визволяти офіцера і при тому поранили та повбивали штиками де-яких між бунтарями. Третих між них повішено, а останних замість поселеня заслали на каторгу.

Оте урядове товмаченє тут спіткали з великим довірєм. Само по собі втїшно бачити, що російскі мінїстри хоть трошки звертають увагу на спільну думку цивілїзованого сьвіту та знайшли по-

трібним виставляти товмаченє тому, хоть несоромлязливо брехливе, коли справа доткнула ся до такого лютого дїла; але-ж, їй Богу, росийский уряд зробив би розумнїйше, якби він вдав, що не розуміє отого обвинуваченя „Таймса“, нїж вдаватись до такого товмаченя', що для усякого здають ся брехливими та через лад вже неподобними.

Замордованє якутске склало ся в березолї 1870 р. Навіть в країнї, де лютість і самоволя щоденні, така подія, як стріляне цїлої роти москалїв на 15—20 чоловіка людий, нїчим необоронених, напад штиками, що навіть не зупиняв ся перед необороненими жінками, завішене трех та осуд остатних на довгу каторгу — така подія повинна була на себе звернути увагу самого непильного друку. З якого боку не дивись на неї, а вона дуже прикмітна. А тим часом найпильнїйший читач росийского друку за весь отой час нїчогісїнького не знайшов що до сеї страшної істориї; само по собі се не через те, що росийскі видавцї не вбачають нїчого незвичайного, що розстрілюють людий, і не через те також, що їм не відомо се, а через те, що їх гнїтить важка рука цензури. Сам я одержую декільки росийских видань, от як „Русскія вѣдомости“, „Вѣстникъ Европы“ та „Восточное обозрѣніе“, що видаєть ся в Іркутску, недалечко як порівнати з тим місцем, де все дїялось, але нї в одному анї телень. Не відважилось, очевидячки, правительство подати публицї навіть свою редакцию того, що скоїлось. Якби воно почувало себе праведним, з якоїж би річи не розповсюджено по краю, що ото відшукана друкарня в Якутску, що засланців судили, що виходячи з суду кинули ся на вартових, що заспокоюючи бунт, довело ся вжити збруї і т. д. Але оно не осьмілювалось так зробити через те, що перший дотик критики заперечив би оту брехню, а виявив би справу як слїд. Замовчуючи воно мало надію загасити справу, та залишити усїх без певних відомостий не самих тільки обставин, як мордовано,

але і самого того, що скоїло ся. Тільки пройшлого лїта до мене дійшла чутка про якутску траґедию з приватного листу з Сибіру. Від того часу я вже одержав з ріжних кінців Росиї восьмеро цїлих справоздань самостійних, та дробязгових з копями офіцияльних паперів, що дотикають ся до справи, з пляном, де були замордовані люди, з назвами самих осіб, події з листами перед смертию тих, що повішено і т. д. Себ в друку склало цїлий том. Я їх одержав з ріжних міст та від восьмеро розмаїтих осіб. З деякими я знаємий особисто і менї певно відомо, що вони люди певні. невдатні брехати сьвідомо, навіть на користь справі своїй; нарештї їм фізично була незмога змовитись та скласти спільну редакцию справозданя, якби навіть вони й хотїли, — бо нї оден не відає про те, що другий післав до мене і т. и. Навряд менї треба доводити, що сьвідчаня, одержані за таких обставин, та такі, що обопільно підтримують одно друге — варти імовірности; через се я певен, що американьский нарід, як тільки довідаєть ся про них, буде впевнений зовсїм в лютости, та несоромнязливій брехливости уряду, що вдатен до таких справ та до таких товмачень.

Офіцияльні кола, на які здаєть ся случайний кореспондент „Tribune“, перш над усе важать ся одібрати певність відомостий „Таймса“, здаючись на те, що їх подавав добре відомий дописуватель Степняк, а вже потім чернять останного в очах читачів. Се стара пісня, попереду нїби то мовити правду про ворога, а потім обізвати єго душогубцем, се на погляд росийского бюрократи незвичайно спритна стратегика. Обороняти Степняка тут не моє діло. Він сам здолає се зробити. Менї навіть не відомо, чи він має які стосунки до „Таймса“, а тільки відаю, що усе оголошене в „Таймсї“ правда нестепенна і як раз припадає до подробиці до тих, які я маю від вісьмох чоловіка.

Случайний кореспондент „Tribune“ оповідає, що якутска подія непростий наслїдок того, що там розшукано як слїд споруджену нїгілїстичну друкарню. Се з усїх боків брехня. Генерал а не капітан, Русинов а не Русанов, об'їзджав Сибір маючи на метї довідатись про змови істнуваня полїтичних засланців назад тому два роки і до якутскої области навіть не заглядав і вже давно повернув ся зі своєї подорожи. Се той самий генерал ось чого накоїв: заборонив „Сибірску газету“ через те, що до неї дописували де хто з засланців, приказав позшкрібовати з хрестів та намогильних плит на томскому гробовищи імена та епитафиї померших. Між иншими написами він звелїв знищити і слова Господнї: „больше сея любве нїхто же имать, да хто душу свою положить за друга своя“. Я певен в тому, що тамтой генерал, який зважив ся так ненавидїти полїтичних засланців та коїти таке на їх домовинах, вдатний був відшукати нїгілїстичну друкарню в містї, де він й не був нїколи; але з якоїж речи він не захопив її тодї, коли був на Сибіру? Чого він чекав цїлий рік? Люди, яким відоме Якутске так, як воно відоме менї, одразу побачать, що ота історія про якутску друкарню неподобна, неімовірна байка. Статки типографічні по Росиї не ростуть мов на вербі груші, бо їх вважають небезпечними більш од динаміту у руках не благонамірених людий, а здобуте їх без дозволу — се навіть у Петербурзї та Москві неімовірно трудно і коштує великих коштів. Якуж змогу мав гурток засланців в Якутску, не маючи засобів та під пильним доглядом добути такий станок. Нарештї в Якутску не видаєть ся нї книжок нї якого часопису і навкруги на $1^1/_2$ тисячи верств не має нїчого, щоб навіть нагадувало про друкарню. — Але не вважаючи на те на віщо засланцям друкарня в Якутску, якби була навіть змога спорудити її. Се-ж на пів село, а в ему 6000 мешканців на пів диких тубольців і всякому відомо, що у дру-

гого навіть варить ся. Поліція відає, де хто живе, що робить; почмайстер знає, хто кому що пише і що хто посилав. Та яку засланці мали б можність пересилати за 6000 верст свої друковані дописи, якби навіть у них і була друкарня. Дальш „Случайний кореспондент“ оповідає нїбито по казці офіцияльних осіб, що до Якутска виправляють найнебезпечнїйших та найвідважнїйших державних злочинців, що навіть імена їх невідомі місцевій власти; замість імен від Томска їм надають нумери і т. п. Усе оте сама чиста та недоладна нїсенїтниця. Перше те, що до Якутска звичайно засилають на половину полїтичних адмінїстративно себ-то таких людий, супроти яких не має яких приключок більш-менш таких, щоб їх видавати на суд; отакі оті найнебезпечнїйші та найвідважнїйші злочинці, що й судити їх не було нї за що. Дальше усї засланці і карні і полїтичні по всему Сибіру, а в тім числї і в Якутску, завжди відомі під своїми власними іменами і нїгде навіть на рудокопах не вживають замість імен нумерів. Само по собі бувають часом назви не ті, але се тодї тільки, коли властям невідомі справжні і мусять брати за справжні ті, які їм говорять вязнї. Ото на пр. менї відомо, що бродяга один ішов у партиї під назвою 2, через те що таїв своє справжне імя а вибрав се яко назву бродяги. Далї знов „Случайний кореспондент“ товмачачи мордуваня, оповідає, що оті „найнебезпечнїйші і найвідважнїйші засланці“ виходячи з суду, що осудив їх за потайну друкарню, раптом кинулись на вартових. Треба було їх спинити і длятого начальство казало взятись до зброї.

Можна гадати читаючи оповіщене „Tribune“, що росийскі засланці та вязнї мають яких чудовні засоби надбовувати собі не тільки друкарскі варстати але й понабивані револьвери за обставин длятого незгідних. Усяк, кому відомі порядки по росийских та й по инших острогах, добре відає, що перше, нїж арештанта замкнуть до камери, єго

обшукують пильно, а ще пильнїйше тогди, як єго ведуть до суду. Яким робом за таких обставин якутскі засланцї мали можність напасти на варту з револьверами — немож зовсїм зрозуміти. Росийскі полїциянти не занадто розумні — се правда, але-ж все-ж не такі дурні, щоб попустити своїм „найнебезпечнїйшим та найвідважнїйшим злочинцям“ понапихати повні кешенї набитими револьверами ідучи з острогу до суду.

Таким робом у всїх подробицях дописувателя „Tribune“ тхне самим підробленєм, що розлїчене на імовірних читачів, яким невідомі умови якутского засланця. Нї! Нї потайна друкарня, нї напад збройних засланцїв на вартових викликали якутску справу; се простий наслїдок нерозумної та жорстокої лютости властий, та непростий нерозумного та жорстокого розпорядку чоловіка, ґубернатора Осташкина. Він звелїв вирядити 20 чи 30 адмінїстрацийних до полярних околиць якутскої области не налагодивши нїчого до тої виправи, маючи на увазї вирядити великими ґуртами, які дорогою загинули б неминуче, бо по дорозї нїгде було добути їжи, де сливе не було засобів для переїзду. Ся країна менї самому дала ся добре в тямку.

У зимку 1867 року я їхав по нїй на собаках і тогди було холоду 40—50 ґрадусів нижче від нулї. Один між моїми супровідниками трохи не замерз, я сам мучив ся від холоду страшенно, не дивлячись на те, що я був одягнений, їв добре і їхав без перепонів. От у тую полярну пустиню захотїв Осташкин закинути ґурт людий з жінками та дїтьми без запасу харчів та иншого, що потрібне в дорозї, не потурбовавши себе про вози, коні і т. и. А коли засланцї обернули ся до ґубернатора, прохаючи де-що змінити в єго розпорядженю, то він післав до будинку, де они зібрали ся чекаючи на відповідь, узброєних москалїв,

*

та звелїв забрати їх до полїциї. Салдати почали їх підгоняти прикладами та штиками; де-котрі почали суперечати ся і ото скоїло ся те страшне мордованє, про яке оповідає ся в „Таймсї“. Вбито було 6 чоловіка, а в тім числї молода дївчина, яку закололи штиками, девятеро поранено важко а остатних побито та закинуто в острог.

„Таймс“ запитує чи можна-ж, щоб отаке коїло ся за віданя царя, якого вважають за гуманного чоловіка? Не вже-ж абсолютизм так вже єго засліпив, що він встиг закувати груди у таку зброю, від якої все відскакує мов від стїни — всї оті істориї про страждання, насильства та лютованя, від яких каженїють люди, супроти яких ото коять. Як нї, то ото й завляєть ся добрий випадок нарештї знищити оті страховища, що тільки наводять страх на єго уряд та на єго полїцию.

Тих, що пережили оте мордованє, судили через воєнний суд без оборонцїв, звичайно як за змаганя з властями і всїх обвинувачено. Трех повісили, чотирнайцятох, а в числї тім 4 жінок, покарано довічною каторгою; пятьох на 15 років, чотирох, ще не дорослих, на 10 років каторги а двох заслано до Верхояньска та Середнеколимска.

І ото той вирік називає де-хто „незвичайно милосердним“ з боку судиїв. Чи не таке-ж саме „незвичайне милосердя“ доводить і той фактъ, що одного засудженого на смерть, Івана Беренштайна, що дістав 4 кулї та пролежав 5 місяцїв в острожному лазаретї, піднесли до шибениці на ліжку, де надїли петлю, а після сего вихопили під єго ліжко? Коли то „помірність“ милосердя, то як вже то росийска лютість.

Один між тими, що завішено за 2 години до смерти, на швидку до своїх товаришів написав записку. Між иншими він каже: Смерти ми не лякаємо ся; але возьміть ся ви, щоб смерть

наша не минула даремно, зповістить про се Кенанови.

Сей поклик до мене не мине без наслїдків. Коли жив буду, то ввесь сьвіт, який говорить по анґлїйски, відати-ме усї подробиці отого страшного злочиньства.

X.

Події цензури.

Не багато хто між чужосторонцями відає, до якої міри гнїтить в Росиї друковане, вимовлене думок та ширене відомостий урядова цензура.

Відомо звичайно, що в Росиї така цензура істнує, що вона зупиняє поступову розумову дїяльність взагалї, а революцийну та полїтичну особще, однак чи хто бачив коли-небудь між нас, до якого ступня допроваджена їх ретроградна сила. Вона не тільки затулює усїм роти не дозволяючи міркованя про суспільні справи, вона затулює усїм очи не попускаючи таким чином бачити справжне становище краю. Менї здаєть ся навіть, що я не побільшати-му, коли промовлю, що мешканець Лондону читаючи „News“, „Times“, „Standart“ і т. и., більше сьвідомий про цїлі категориї фактів российского полїтичного житя, нїж мешканець Петербурга, обложений всїми российскими часописьмами. Такий незвичайний та ненормальний стан речий легко зрозуміти однакже тільки глянувши по верхах на книгу, що видало м. вн. справ, а зветь вона „Законы о печати“. Щоб довести, як оті закони не попускають не тільки міркованя, а навіть з легка натякуваня на багато де-яких суспільних питань, я мушу оповісти про один випадок власного досьвіду.

В Казані у червцю 1886 року зібране було нібито зібране заступників, яке глузуючи місцеві лібералі прозвали „Сумный Парламентъ". Складало ся зборище з делеґатів земств з понад Волги і скликано єго, щоб запобічи засобів супроти пошести, що на той час лютовала на Волзї на скотї. У сей час був я у Казані, і саме як раз, коли зачинав ся „Парламентъ" вів розмову про росийскі справи з гістьми-редакторами одної місцевої ґазети та з професором місцевого університету.

— „Менї годить ся — мовив редактор — видруковати передовицю в завтрашному числї з тої причини, то треба було скористувати з того зборища делеґатів та розгледїти де-які пекучі питаня, що дотикають ся до ґубернїй понад Волгою".

— „А відаєте ви, що з сего буде" — запитав професор.

— „А що таке? осьміхаючись" — відповів редактор.

— „Нїчого більше, як те, що завтра в ранцї і вашу ґазету і „Сумный Парламентъ" лихий візьме."

— „Не вже-ж — мовив я собі, заборонять часописьму хоть з легенька натякнути?"

— „А вже-ж нї — відповів професор. — „Від мінїстра вн. справ наш ґубернатор одержав приказ, яко мога не попускати дебатам за обмежені границї питаня, яке дозволено зборищеви та що дня звіщати єго через телеґраф в скорочуваню, про що йде річ. Х. (редактор) скільки б не вертїв ся, та ховавсь з своїм натякуванєм, цензор єго не пустить".

— „А все-ж таки я поспитаю, мовив редактор, а коли ви добродїю, Кенане, заскочите до редакциї у 11—12 годинї в ночи, то відати-мете про наслїдки спитку."

З'явив ся я до редакциї як раз у визначений час. Близько півночи задзеленькав дзвінок а згодом трошки вскочив до хати слуга та крикнувши „від цензора" кинув перед нами книжку коректи.

Х. на швидку передивив її та й посунув до

мене, немовлячи анї слова, коректу передовицї: — „Сборище делєґатів земств з ґуберний понад Волгою“. Навіть з погляду вузколобого та консервативного бюрократи в тонї сеї передовицї не було анїчогісїнького. Тільки при самому кінци і то з великою обережностию вказано на те, що може б гаразд було, якби зібрані заступники, користуючи випадком зібраня, дотикнулись в міркованях і деяких инших питань, що також мають велику вагу для ґуберний. Се все було замазане червоно а з боку цензор дописав: „Заборонено“. Сповнилось пророкуване професорове. Урядови здалось можливим дозволити гуртове міркуване про пошість понад Волгою, а звернене уваги на инші потреби цензорови здалось якимсь бунтовним дотиканєм до прерогатив корони.

Богато часу присьвятив я на студиоване системи росийскої цензури, як повернув ся Сибіру. Нїколи не залишав випадку побалакати з редакторами та письменниками; довгі часи перебував по редакциях, дослухаючись до всїх комментарів, аби тілько від цензора з'явилась коректа, нарештї зібрав я собі чималу колєкцию корект, що добре ілюструють оту систему пригнїту та вказують на обмежність границь, по яких може обертатись думка та дїяльність росийского письмовника. Звичайно до редкциї од цензора останні коректи приносять коло 12—1 годин у ночі. До сего часу в протязї цілого вечера по редакциї панує звичайно жвавість, що збільшуєть ся все, аби розляг ся поклик: „від цензора“ — се значить: присланя коректи. Всї товплять ся навкруги редактора, а сей на швиду оповіщає кожного, які зміни та руїни скоїла по їх творах немилосердна рука оберегача суспільного добромислу та морали. Починаєть ся раптом рада: замазані місця зміняють ся на инші по дописах; дописи, що через лад попсовані, зовсїм одкладають а замість їх пишуть инші. До пошарпаного та крівавого трупу часопису прилїплюють пластри та перевязують єго, а там знов посилають до цензора,

щоб робив нові операції і т. и. до 12—1 години у ночи; отоді вже коректи в останне присилають до редакції, а цензор рушає спочити після своїх вчинків. Москва може згоріти до тла, цар може загинути... але вже після того, як цензор пішов спочивати, ані одної строчки не може з'явити ся в часопису.

Можуть инші читачі гадати, що коли вже у росийского цензора така власть, то він її не вживає на лихе, а користуєть ся з неї обережно та милосерно. Що не так воно дїєть ся, про се свідчать де-які зразки коректів, які єсть у мене і що навернені від цензора; часто-густо буває, що в одному тільки часопису цензор черкає 8—10 дописів, яко „недоладні“ або „шкодливі“ не згадуючи вже про помарки без числа та направленя і по тих, які він лишає яко „нешкодливі“.

В ночі з 9—10 травня 1881 р. редактор-видавець „Сибірскої ґазети“ в Томску, Адріянов, од цензора одержав коректу зовсїм попсовану для завтрішнього числа часописьма: Принамнї половина з усего була помарана. Адріянов, збурений по саме дно души оттею остатнею краплею, що сповнила через край чашу гіркого, поклав собі не опускати рук. Він не позамінював нїчим отих вимазаних місць і лишив так таки пусті місця і отак на завтра видав число свого часописьму. Певно 10 травня „Сибірска ґазета“ оригинальностю свого обличя переважила все, що бачили до того часу. В одному місци після порожного місця йшло дальше якесь дописуване і навіть не починалось з великої букви; в другому було щось без початку й кінця; в третьому посеред картин білого паперу вбачалось декільки друкованих стрічок і т. и.

Незвичайне обличє часопису справило те, що нїколи ще єго неспродувано стільки, скільки тодї. Але й полїция робила своє: зараз же звелено арештувати та знищити число. Сей приказ так швидко був доведений до вчинку, що здаєть ся не

зісталось жадного числа. Сам Адріянов не зміг добути для мене ні одного примірника, як оповідав менї про сю справу вже де-кілька років опісля. Але він дав менї за те наступне число часописьма, де „з дозволу цензора“ видруковано до читача ось що: Видавець „Сибірскої ґазети“ уважає собі за обовязок осьвідомити пренумерантів свого часопису, що 11 число ї̈ не розіслано ось з якої речи: Не вбачаючи по наших законах друку нїчого, що забороняє лишати порожними ті місця, які не дозволені увядовим цензором, видавець дав собі право вжити отсеї системи. Але в одповідь на запитанє про се, він одержав от яку телеґраму від графа гофмайстра П. П. Вяземского, що часово правив місце зарядчика друкарских справ: „порожні місця в ґазетї складають нїби протести супроти цензури, а длятого сего не можна дозволити“.

З того часу нещаслива „Сибірска ґазета“ вже два рази була зупинена через „уперто-ворожий напрям“, а нарештї зовсїм заборонена за те, що користувала дописами полїтичних засланців та надруковала звістку про смерт одного між ними, Забалуєва. Шкодливий напрям часопису, скільки можно міркувати про єго з цензурних поміток по коректах, які у мене перед очима, виявляв ся в тому, що вона важила ся звернути увагу суспільности на можність купити, на здирство, вимаганя та самоволю сибірских урядників. Видавця ї̈, Адріянов, якому нїчим було закинути в єго характері, тепер член західньо-сибірского імператорского ґеоґрафічного товариства та працює над дослїдами археольоґічними. Археольоґия, що пораєть ся біля доісторичного периоду справ, се одна з тих вітв людскої віди, на яку меньш од усего звертає увагу росийска цензура і через те можливо, що Андріянов скінчить своє житє, але лихо єму, як він часом відшукає які стародавні написи, які сьвідчать про те, що були такі народи, що не відали добродїйства цензури та царскої всемоцї. Для американьского пись-

менника здаєть ся дуросьвітством та непоспільностию спалити цїле число часопису за порожні місця, що були там, де пройшло цензорске перо, а зараз же після сего в наступному числї не перечити редакторови витовмачити усї обставини справи в „обертанї до читача“. Але... але для росийскої бюрократиї закон не писаний. Відомий менї ще один випадок з істориї росийского друку, що часописьмо важило ся обминути урядовий приказ, та звернути на него ввагу публики. Було се р. 1886 в лютому. Цїла Росия лагодилась сьвятковати 25 років юбілею 19 лютого. Само по собі нїкому і в голові неклалось, щоб уряд схотїв перечити сьвяткованю такої подїї, що стала ся в росийскій істориї за останних часів. Але реакционний потяг гр. Толстого, що був на той час мінїстром вн. справ, не зупинив ся перед тим, і на цїлу Росию порозсилані були прикази, щоб у сей день не дозволяти нїяких демонстрацій, що мають прилюдний характер а всїм часописам заборонити дотикати ся до манїфесту, який визволяв народ з неволї, та до подій, що були злучені з манїфестом. Наслїдком сего 19 лютого всї росийскі часописи – вимітуючи одну — вийшли як звичайно та нї слова нї натяку не зробили за згадану подїю. Усї – опріч одної. Сей часопис єсть „Русскія Вѣдомости“. Не маючи змоги вимовити перед прелюдством того, що вони уважали обовязком вимовити з причини 25 років від 19 лютого, вони зважили ся сьвяткувати сей день таким тілько вчинком, до якого була можність: у сей день часописьмо зовсїм не вийшло. Волїла ґазета лїпше змовчати нїж з самохіть рабским обличем таскати намордник та вдавати перед усїми, що нїбито не бачить єго. Якби заранїй відав про се мінїстер вн. справ, він само по собі змусив би „Русскія вѣдомости“ видати своє що-денне число; але він нїчо не відав і друкарня ґазети була замкнена у ночі з 18 на 19 лютого. А коли другого ранку читачі завважали, що нема „Русскихъ вѣдомостей“ то на все

місто розійшла ся поголоска шептом „се замовчане єсть сьвятковане визволеня мужиків“. З усего отсего мусить читач зрозуміти про те, яким чином царский уряд порядкує ґазетами та часописами своїми, коли вони спитують виявляти „свій шкодливий напрям“. Але по імперії єсть чужосторонниї часописи, що видають ся у Лондонї, Парижи, Берлїнї, Ню-Іорку, — а вони розносять на цїлий сьвіт заразу. Якже оборонити своїх підданцїв від такої зарази. Росийска цензура, така могутна у себе в господї, не може черкати червоним атраментом .коректи „Times“. Вона не може заборонити „Centure Magasine“ за низку дописів про заслане. Що-ж подіяти? Як знищити види бунту, яку чужий друк вкидає до непошанованої Росиї? Росийский уряд відразу відповідає на таке питане. Перш над усе оголосив за злочиньство, як хто мати-ме у себе заборонені лїтературні твори. А після сего вже сьміливо ламаючи неруш своїх почтових посилок він почав затримовати та переглядати кождий примірник чужосторонної лїтератури, що іде до Росиї, а для сего склав цїлий штаб одважних цензорів, а на їх обовязку — вирізовати або замазувати усї дописи та параґрафи, що не добре озивають ся про урядову систему та взагалї відріжнюють ся „шкодливим напрямком“.

Само по собі до сего числа долучено й мої дописи про Сибір та заслане, не уважаючи на воєнне лукавство моє. Гадаючи собі, що до Росиї пустять „Centure Magasine“, коли я засилати-му єго числа до Росиї ще ранїйше, нїж в самій часописи з'являють ся мої дописи про Росию; може-ж хоть що небудь прослизне ся перш, нїж прокинуть ся оті приспані „цербери“ гадав я собі. Але оте лукавство не дійшло нї до нїяких наслїдків а я не приспав росийских цензорів. Навіть перше число часопису, що я послав до Росиї, де надрукована перша моя статя про Роспю — „Визитъ къ гр. Толстому“ — було затримане; сей допись був ви-

різаний і з того таки вже часу вже пічогісїнько не втїкло від ножиць цензорских. У лїтку 1888 р. д. Толл, що мандрував по Росиї — Американин, одержав своє число „Century“, де вже не тільки допись про Росию, але сливе усї оголошеня були без жалю вирізані. Він тодї до полїциї й питає: що се за знак? Він ще розумів, з якої речи витинають дописи про Росию, але оголошеня?... хиба вже через те, мовив він шуткома, що по тих оголошенях виставляють американьске мило, добуток, що по Росиї, як він бачив їздячи скрізь, заборонений. Таке шуткованє трохи не коштувало єму дуже дорого і він тільки і збув ся клопоту заспоюючи і т.и., збуреного урядовця і вже тодї він нарештї згодив ся глянути на єго слова яко на шуткованя, і одповів поважно на зроблене запитанє, що оті оголошеня вирізано через те, що по них рекомендують ся „безбожні книжки“. Які? Коли? так воно й зостало ся невитовмаченим.

З тих нумерів, які я послав до Росиї, нї один не дійшов, як слїд. На кордонї усїх їх покалїчили немилосердно. Не самі тільки тиї дописи були покалїчені, але й багато з „Житя Лїнкольна“. На кордонї чинять цензуру чужосторонних книжок подвійно, коли допис довший або небезпечний, то єго по просту вирізують, а коли по єму небезпечні тільки деякі місця, то їх замазують чорнилом друкарским за помогою штампу завширшки на звичайний ґазетний слут. Сей штамп кратчастий та дає на папери відбиток, що складаєть ся з рисів вздовж і в поперек, білих та чорних, і нагадує якогось кавяру. У мене єсть одно таке число „Century“ оттак покалїчене. Увесь мій допис вирізаний, початок та кінець єго, що злучають ся з иншими дописами, заштемпльовані і зостав ся тільки непошкоджений мій підпис — George Kennan та слова: „Фрост намалював“. Читачеви росийскому, щоб схотїв довідатись, що таке „Фрост намалював а Кенан“ написав тільки й зостаєть ся попросити пер-

шу чужосторонну книгарню, щоб вона вирізала заборонений допис та передала до Росиї в листї а поки російский уряд ще не знищив усяких зносин між Росиєю та Европою та попускає почтові зносини та непідбиває цензорскому перегляду листованя, доти й штампуване і вирізуване лишать ся варварством нї дочого, що не забезпечає російских меж від зарази. Не дивлячись на те, що всї нумери „Century“, які я послав до Росиї, не минули цензорских рук, дописи мої знайшли стежку до Росиї, там перекладені, гектографовані і дійшли аж до східнього Сибіру. Боляче менї мовити, що де-хто між Росиянами встигли за них покутовати. Між иншими спокутував і оден мій добрий знаємий, що був на засланю, Білоконьский, якому я послав, бо він дуже просив про се, мої дописи в „Century“. Ото лист, з якого я довідав ся про оту погану новину.

„Любий д-їю Кенане! Користую з випадку написати до вас трохи та подати неприємну новину. Менї не відомо, чи вже ви чули, що до приятеля вашого, Івана Петровича Білоконьского, ранійше причепили ся за те, що одержав од вас маленькі ілюстрациї до ваших дописів. Єго приятель, якому він дав сї малюнки, був схоплений; їм додали через лад неподобну вагу; Білоконьского вельми допрошували, а нарештї з Петербурга прислано приказ доглядати єго „з особливою увагою“. У ночи 29 квітня 1889 року єго обшукувано, нїчого не знайшли опріч твору Леру-а Болве „L'empire de Tzars“ та де-яких ваших дописів з „Century“, але все таки в травни єго покликали допрошувати а звідтіль вирядили до острогу. Само по собі вам се дивно: з якої? за віщо?... але ми Росияне вже так звикли до всего отого, що залишили дивуватись... Так трошки тільки серце заболить і т. д. Тут товмачене не потрібне. Певно Білоконьского вирядять на Сибір адмінїстрацийно через те, що він мав мої дописи а я нїчим не змогу зарадити.

Якуж має надїю, яку має користь російский

уряд, вирізуючи дописи, що оголошують саму правду про Росию, та кидаючи до острогів людий, у яких такі дописи знаходять. Відомий росийский письменник Пругавин в книжці, що якось випадком спочатку пустила цензура, а тільки вже, а тільки вже потім заборена і спалена, задає собі таке-ж питанє: „Хиба можна приспати ідею? каже він. Хиба думку можна вбити, поховати, знищити? Хиба справжна любов та справедливість не несмертельні? Справжна помилка гадати, що можна задавити ідею. Народи гинули, люди вмирали по казаматах та в кайданах, їх трупи розпадали ся, могили їх рівняли ся з землею, йменя їх пішли в непамять а ідея їх та потяги живуть. Осьвячені кровію мучеників вони стають дорогою мрією всякого, у кого в мізку працює мисль, у серци в кого бєть ся серце". Спалюючи книжку Пругавина цензура гадала, що вона до віку зруйновала її вплив, але „ідеї та потяги" талановитого письмовника „животіють" — а єго слова після авто-дафе так само, як ранійше, будуть закликати до спочутя тисячі сердець.

Коли небудь в будущині вільний тоді росийский патриота, передивляючи сторінки своєї власної істориї, де повно проб приспати людску думку, жалкувати-ме сердечно, що оті гидкі та зневажливі сторінки не можуть бути заштамповані чорнилами цензорів.

Конець.

ЗМІСТ.

Частина I.

		Стр.
1.	За росийску границю	3
2.	Від Екатеринбурга до Семипалатинска	12
3.	Спіткане з політичними засланцями	22
4.	Адмінїстративне заслане	41
5.	Політ. засланцї та кари злочинців в Томску	66
6.	Житє великого сибірского шляху	83
7.	Житє адмінїстративних засланців	101
8.	Іркутск	123

Частина II.

		Стр.
1.	Росийска поліция	3
2.	На Забайкалї	18
3.	Каторга на Карі	38
4.	Вільна команда на Карі	57
5.	Державні злочинцї на Карі	76
6.	Істория політичного острогу на Карі	99
7.	Східньо сибірскі срібні рудокопнї	123
8.	Наші пригоди по східньому Сибіру	141
9.	Остання сибірска траґедия	163
10.	Події цензури	172

I
И 65.272/1-2
2 пр.

Kennan

SYBI

91-396